T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN NİZÂ-I İLM Ü DİN ESERİNDE DİN BİLİM İLİŞKİSİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hazırlayan
Sema ERMİŞ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ

İstanbul, 2004

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
b.	: Bin, ibn
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
m.	: Milâdî
M.Ö.	: Milattan önce
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Vesaire

ÖNSÖZ

Bilim – din ilişkisi sorunu, düşünce tarihi boyunca din felsefesi, teoloji, bilim tarihi ve epistemoloji gibi pek çok disiplinin ortak konusu olmuş günümüzde de bu yerini canlı bir şekilde korumaktadır. Bu problem yalnızca din, bilim ve felsefenin meşgul olduğu bir sorun değil, tüm insanlığın yaşamına birebir tesir eden bir sorundur.

İnsanın yaşamından ayrılması mümkün olmayan bu iki realite hakkında tarih boyunca olumlu olumsuz çok şey söylenmiş olup günümüzde de aralarında bazen uyuşma, bazen de çatışma söz konusudur. Din ile bilim arasındaki çatışmanın tarihi Hıristiyan Batı dünyasına dayanmakta olup ülkemizde özellikle Tanzimat'tan sonra tesirini göstermiştir.

Batı dünyasını etkisi altına alan bu çatışmanın, memleketimizde de etkili olacağından endişe duyan Ahmet Midhat Efendi, İslâmî değerleri savunma görevini üstlenenlerden biri olmuştur. Biz de günümüzde üzerinde önemli tartışmaların yürütüldüğü ve hayatı birebir etkileyen din – bilim ilişkisine bir nebze değinebilmek için Ahmet Midhat Efendi'nin *İslâm ve Ulûm* adlı eserini bu açıdan inceledik. Eser *Nizâ-ı İlm ü Din* adı ile tanındığı için bizde tezimizde bu adı kullanmayı uygun bulduk.

Tez çalışması esnasında önce fişleme tekniği kullanılarak *Nizâ-ı İlm ü Din* içinde dağınık olan konular sistemleştirilmiş Ahmet Midhat'ın görüşlerinin fikir bütünlüğü içinde sunulabilmesi için uygun bir içindekiler tablosu oluşturulmuştur. Konuları destekleyici mahiyette eserlerden faydalanarak girişler yapılmıştır. Bazı konularda Draper'in görüşlerine yer vererek Ahmet Midhat'ın ona katıldığı noktalar belirtilmiştir.

Tezimizin Giriş bölümünde Ahmet Midhat Efendi'nin hayatı, eserleri ve görüşleri anlatılarak eserin yazarı tanıtılmaya çalışıldı. Bu çerçevede söz konusu eserin yazılma amacı, muhtevası ve kaynakları incelendi. Bu arada Draper ve eseri hakkında özet bilgiler verildi.

Birinci bölümde din – bilim kavramları üzerinde durularak onların tarif, alan ve sınırları hakkında bilgi verildi. Din – bilim ilişkisi başlığı altında bilimin doğuşu,

bilim ilişkisi dinlerin tarihi gelişimi de göz ardı edilmeden incelenerek bilime tesirleri örneklerle ele alındı. İkinci bölümde din – bilim çatışmasının tarihteki belli başlı problemleri Hıristiyanlık ve İslam dini açısından incelendi. Avrupa'da bilim anlayışının değişmesi ve pozitif bilimlerin ortaya çıkışı anlatıldı. Avrupa'yı asırlarca orta çağ karanlığı içerisinde bırakan şeyin dinler değil, taassup içinde bulunan kilise olduğunu ortaya kondu. Bundan yola çıkarak Ahmet Midhat'ın "din ile bilim arasında bir çatışma olup – olmadığı" konusundaki görüşleri ele alındı. Sonuç bölümünde ise, eserin kısa bir özeti verilerek eser hakkında genel değerlendirme yapıldı.

Çalışmam boyunca ilgi, alâka ve yön verici telkinlerini esirgemeyen hocam Prof. Dr. İlyas Çelebi Bey'e ve yardımlarıyla bana destek veren diğer hocalarıma, bu arada eşime ve aileme şükranlarımı sunarım.

Ocak 2004, Bulgurlu / İstanbul. *Sema ERMİŞ*

GİRİŞ

AHMET MİDHAT EFENDİ

A. Hayatı

Ahmet Midhat Efendi 1844 yılında İstanbul'da Tophane semtinin Kumbaracılar yokuşu civarındaki Karabaş mahallesinde dünyaya geldi. Kuzey Kafkasya'dan göç etmiş Çerkez Nefise Hanım ile Anadolu'dan gelip İstanbul'a yerleşmiş Bezci Süleyman Ağa'nın oğludur. Orta halli bir esnaf ailenin içinde güç şartlar altında yetişti.[1] Çocukluk devresini oldukça başıboş geçirdi, yaramazlıklarından dolayı babası onu bir attar dükkanına çırak olarak verdi. Burada çekmiş olduğu sıkıntılar onun ileride daha güçlü bir şekilde hayata sarılmasına ve kendisini eğitime vermesine sebep oldu. Ahmet Midhat, geceleri dükkan komşusu Hacı İbrahim Bey'in evine giderek *Kur'ân*, Türkçe okuma - yazma ve Galata'da bir firenkten Fransızca öğrenmeye başladı. Beş yıl içinde okur - yazar bir insan oldu.[2]

Ahmet Midhat henüz 12 - 13 yaşlarında iken babası vefat etti (1856). "Ahmet Midhat Efendi'nin babasının vefatında 5 - 6 yaşlarında olduğu hemen hemen tüm kaynaklarda görülen yanlış bir kayıttır. Yazarın ayrıntılı kronolojisini tespit etmiş olan Hakkı Tarık Us, Süleyman Ağa'nın ölüm tarihini 1856 olarak gösterir ki, Ahmet Midhat o tarihte 12, 13 yaşlarındadır". Bunun üzerine Vidin vilayetinde bir ilçede müdürlük yapmakta olan ağabeyi Hafız İbrahim Ağa ailesini Vidin'e aldırdı (1857). Ahmet Midhat orada başladığı sıbyan mektebini İstanbul'a dönerek Tophane'de bitirdi. Midhat Paşa'nın Vidin valisi olması üzerine onun yanında görev alan Hafız Ağa, ailesini de İstanbul'dan getirerek Niş'e yerleşti. Bu sıralarda 17 yaşında olan Ahmet Midhat, Niş rüştiyesine başladı ve 1863'te rüştiyeden birincilikle mezun oldu. Midhat Paşa'nın Tuna valisi olması üzerine Hafiz Ağa'nın delaletiyle Ruscuk'a giden Ahmet Midhat, Vilayet Mektûbî Kalemi'nde 100 kuruş maaşla ilk memuriyetine başladı (1864). Vazifesinde gösterdiği başarı ve çalışkanlığı ile Midhat Paşa'nın alaka ve taktirini kazanarak "Midhat" lakabını aldı. Ahmet Midhat bir taraftan cami derslerine devam ederek şark

[1] Rızaeddin b. Fahreddin, *Ahmet Midhat Efendi*, Vakit Matbaası 1913, s. 5 ; Abdurrahman Şerif, "Ahmet Midhat Efendi", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, İstanbul 1328 (1910), sy. IV/18, s. 1113.
[2] Enver Naci, "Midhat Efendi'nin Acaib Halleri", *İdeal Gazeteci Babamız Ahmet Midhat*, nşr. Münir Çapanoğlu, İstanbul 1964, s. 57 - 58.

kültürünü kuvvetlendirirken diğer taraftan da Midhat Paşa'nın desteğiyle vilayet memurlarından Dragan Efendi'den Fransızca öğrenerek Batı kültürünün kapılarını aralamıştır. Bu sayede *Tuna* gazetesinde muharrir, bir yıl sonra da başmuharrir oldu (1869). *Tuna* gazetesinde başmuharrirliği sekiz ay sürdü.

Midhat Paşa, Bağdat valiliğine atanınca kalabalık maiyyeti içinde Hafız Ağa ve Ahmet Midhat'ı da Bağdat'a götürdü (1869). Ahmet Midhat orada vilayet adına kurulan basımevi ile *Zevra* adlı vilayet gazetesini yönetti. Bağdat'ta kaldığı sırada kendisini kültürlü bir çevre ve oldukça programlı bir sohbet meclisi içinde buldu. Çeşitli felsefe ve kültür sahalarında bilgiler edindi. Özellikle İstanbul Arkeoloji Müzesi'ni kuran Osman Hamdi Bey'in öğüdü ile Fransa'dan getirttiği kitapları okuyarak Batı kültürü, Şirazlı Bakır Can Muattar adında doğulu bir bilginden Doğu ilimlerini, Muhammed Feyzi ez-Zühavî'den din ve medrese kültürünü öğrendi. Bu devrede Bağdat'ta Midhat Paşa'nın açtırdığı sanat okulu öğrencileri için aritmetik, geometri, kozmoğrafya, coğrafya, tarih vb. konularda bilgi vermek üzere *Hace-i Evvel* ve *Kıssadan Hisse* adlı küçük kitapları yazdı.[3]

Basra mutasarrıfı olan Hafız Paşa'nın vefat etmesi üzerine on beş kişiden oluşan ailenin bütün yükü üzerine yüklenen Ahmet Midhat, memuriyetten ayrılarak İstanbul'a döndü (1871), orada *Cerîde-i Askeriye*'ye başyazar oldu, ayrıca Tahtakale'deki evinde kurduğu küçük basımevinde, kitaplarını aile halkı ile birlikte kendisi dizip, basmaya, bunları o devirde dergi ve kitap satıcılığı yapan tütüncülere dağıtmaya başladı. Bunların geliri ailenin geçimine yetmeyince *Basiret* gibi gazetelere yazılar yazmaya başladı. Bu arada basımevini büyütüp Bâbıâli caddesinde büyük bir daireyi matbaa haline getirdi.[4] Bu yıllarda, yalnız bir sayı çıkan *Devir* ile on üç sayı çıkan *Bedir* adlı iki gazete çıkarmaya girişti. Ancak her ikisi de hükümetçe kapatıldı. Yine bu yıllarda *Dağarcık* ve *Kırkanbar* adlı iki dergi kurdu. *Dağarcık*'ta çıkan "Duvardan bir sada" adlı yazısı İslâm aleyhine bulunarak tutuklandı ve yeni Osmanlılardan Namık Kemal ve Ebüzziya ile birlikte İstanbul'dan uzaklaştırıldı,

---

[3] İhsan Sungu, "İhsan Sungu'nun Konferansı", *Ahmet Midhat'ı Anıyoruz*, nşr. Hakkı Tarık Us, İstanbul 1955, s. 35 - 38.
[4] Kamil Yazgıç, "Ahmet Midhat Matbaasını Nasıl Kurdu?", *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Midhat,* nşr. M. Süleyman Çapanoğlu, s. 64 - 65.

Ebüzziya ile birlikte Rodos'a sürüldü (Nisan 1873). Ahmet Midhat, Rodos'a sürgününün hakiki sebebini daima bilmediğini ifade ederek, Namık Kemal ve arkadaşlarının kurbanı olduğunu sanır. Fakat dergilerde yazdığı yazılar Abdülaziz yönetiminin hoşuna gitmeyecek şeylerdi. Bazı yazılarında Lamarc'tan bahsetmesi, "millet-i metbua" gibi sözleri kullanmasıyla dikkatleri üzerine çekti. Üç yıl iki ay devam eden sürgün döneminde içine düştüğü bunalımı çabuk atlattı ve tekrar okuyup yazmaya başladı. Bir yandan kitap neşrediyor, diğer taraftan İstanbul'da kardeşi Mehmet Cevdet adına *Kırkanbar* dergisini çıkarıyordu. Yine hapishanedeyken bir okul açtı. Onun bu gayretli çalışmasını gören Rodos mutasarrıfı Dilaver Paşa, halkın yardımıyla İbrahim Paşa Camii avlusunda bir mektep açtırdı. Ahmet Midhat Efendi, "Medrese-i Süleymaniye" adı verilen bu okulda çocuklara yeni usûl ile ders verdi.[5]

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi üzerine umumî aftan faydalanarak İstanbul'a döndü (1876). Kendisini büsbütün yazı hayatına adayarak gazetecilik, romancılık ve neşriyat faaliyetine yoğun bir şekilde devam etti. II. Abdülhamit devrinde sarayın himayesinden mahrum kalmayan Ahmet Midhat *Takvim-i Vekai* ve Matbaa-i Amire müdürlüklerinde bulundu (1877). Daha sonra Türkiye'nin gazetecilik tarihinde önemli yeri bulunan *Tercümân-ı Hakikat* gazetesini çıkarmaya başladı.[6] Ahmet Râsim bu gazete hakkında şunları söylüyor:

"Tercümân-ı Hakikat bir matbaa değil bir Darü'l fünun'du. Orada birçok gençler yetişmiş ve iktisâb-ı feyz-i kemal (tam bir feyiz kazanmışlardı) etmişlerdir. Hatta benim ilk yazılarım bu gazetede çıkmıştır. Bize Ahmet Cevdet'i, Hüseyin Rahmi'yi bu irfan ocağı yetiştirmiş, pişirmiş ve kotarmıştır. Biz gölgede kalmış bir istidat tohumu idik. Ahmet Midhat'ın teşvik ve himayesiyle Tercümân-ı Hakikat matbaasında filizlendik, büyüdük, matbuat bahçesinde acı tatlı meyve vermeye başladık."[7]

Ahmet Midhat, 1889 yılında II. Abdülhamid tarafından VIII. Müsteşrikler Kongresine gönderildi. 71 gün süren bu seyahatini son derece ayrıntılı olarak *Avrupa'da Bir Cevelân* adlı 1044 sayfalık büyük seyahatnamesinde anlattı ve resmi üye olarak

[5] Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976, s. 449 - 450.
[6] Hakkı Tarık Us, *Ahmet Midhat'ı Anıyoruz*, s. 35 - 39, 48, 50 - 60.
[7] Kamil Yazgıç, "Hayatından Renkli Sayfalar", *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Midhat*, nşr. M.Süleyman Çapanoğlu, s. 80.

katıldığı kongrede yaptığı faaliyetlerle Osmanlı Devletinin "kültür elçisi" oldu.[8] Batının Osmanlı'ya üstünlüğünü kabul ettirdiği bir dönemde yaşamış olan Ahmet Midhat, Batının teknik alandaki gelişiminden faydalanmak gerektiğini savunmakla birlikte Osmanlı'nın vazgeçilmez değerleri olan din, felsefe, ahlâk ve aile gibi müesseselerini yozlaşmaktan korumak için güçlü kalemlerin Batı medeniyeti karşısında müdafa yapması gerektiğine inanmış, yaklaşık on beş yıl içinde misyonerliğe reaksiyon olarak *Müdafaa, İstibşar, Beşâir, Nizâ-ı İlm ü Din* eserlerini kaleme almıştır.[9]

II. Abdülhamid devrinde "Bâlâ"[10] rütbesi verilen Ahmet Midhat, Meclis-i Umum-i Sıhhiyye İkinci Başkanlığı'na getirildi (1895), Tarih-i Osmani Encümeni azalığında bulundu, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yaş haddinden emekliye sevk edildi. Uzun zamandan beri bıraktığı yazı hayatına dönmek istediyse de devrin ve zevkin değişmesi sebebiyle, eski rağbeti görmediğini anlayınca bundan vazgeçti. Bakanlar Kurulu kararıyla Darü'l-Fünun'da umumî tarih, felsefe tarihi, eğitim tarihi, dinler tarihi, Darü'l-Muallimat'ta pedagoji ve tarih, Medresetü'l-Vâizîn'deyse dinler tarihi hocalığı yaptı. 28 Aralık 1912'de fahri olarak görev yaptığı Darü'ş-Şafaka'da kalp krizinden vefat etti. Mezarı Fatih Camii haziresindedir.[11]

Ahmet Midhat Efendi, iri cüsseli, uzun boylu, gür siyah sakallı biri olup ahlâklı, mülayim, kibirsiz ve gurursuz, dünyaya iltifatsız, şakacı bir kişiydi. Ciddi meselelerde daima canlı, münakaşayı seven, fakat münakaşa kurallarından asla dışarı çıkmayan bir yapısı vardı.[12] Hâce-i Evvel lakabı verilen Ahmet Midhat halkın bilgisini yükseltmek görevini üstlenmiş, halkın anlayacağı bir dille yazmıştır.[13] Okudukça yazan yazdıkça okuyan[14], ömrü boyunca yaygın eğitimin en güçlü temsilcilerinden biri olan[15]

---

[8] Baki Asiltürk, "Ahmet Midhat Efendi Müşteşrikler Kongresinde", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy. 521, 1995/1, s. 570 - 571.
[9] Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, İstanbul 1989, s. 12.
[10] Bâlâ, Osmanlı'da vezaretten sonra gelen en büyük rütbedir.
[11] Aydın Uluyazman, "Hatıralarla Ahmet Midhat Efendi", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1,
sy. 521, s.606.
[12] Rızaeddin b.Fahreddin, *Ahmet Midhat Efendi*, s. 18.
[13] Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1972, II, 15.
[14] Abdurrahman Şerif "Ahmet Midhat Efendi", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, İstanbul 1328 (1910), sy. IV/18, s. 1117.
[15] İnci Enginün, "Ahmet Midhat Efendi", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s. 529.

Ahmet Midhat Efendi tam anlamıyla popüler ve ansiklopedist bir yazardır. O, "halk için edebiyat" çığırının Tanzimat devrindeki en büyük temsilcisidir.[16] Tanzimat'tan beri memlekete girmeye başlamış olan Batı kültürünü yaymak, halkta okuma zevkini uyandırmak gayesini gütmüştür.[17] İmkânların son derece kısıtlı olduğu bir devirde hem gazetesini, hem dergisini, hem de kitaplarını geniş bir topluluğa okutabilen bir kişi olmuştur.[18] Çağdaşları tarafından "kırk beygir gücünde bir yazı makinesi" diye anılan bu yorulmak bilmez yazarın en büyük muvaffakiyeti halka roman zevki yanında kültür ihtiyacını da aşılamış olmasıdır.[19]

O, Allah'ın birliğine, İslâm dininin hakikat olduğuna iman etmiş dindar bir insan olmakla beraber, son derece serbest fikirli bir adamdı. Yalısında her cuma yaptığı toplantılara devrin büyük alimlerini, kalem sahiplerini, şairleri, musikişinasları davet ederdi. Misafirleri arasında Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi ve Beykoz eşrafı da vardı.[20]

Ahmet Midhat Efendi, vazifesine oldukça düşkün ve çok çalışkan bir insandı. Yeryüzünde ne kadar bilim dalı varsa hemen hepsi ile meşgul olmuş, akla gelen bütün konularda halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır.[21] Türk fikir hayatında ilk defa onunla Batının felsefe problemleri üzerinde düşünülmeye başlanmıştır.[22] Doğu ve Batı medeniyetlerini mukayese ederek, sathi de olsa tenkit süzgecinden geçirmiş, dikkate değer bir sentez ortaya koyabilmiştir.[23] Döneminde Batının tanıtıcısı olduğu halde doğulu kalabilen tek müstağrip olup,[24] Hıristiyan Batı karşısında geri planda kalan İslâmî değerleri kalemiyle savunmuştur.[25]

---

[16] Nihat Sami Banarlı, "Ahmet Midhat Efendi", *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1971, II, 965.
[17] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1966, I, 159.
[18] Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İstanbul 1986, s.231 - 232.
[19] Sabri Esat Siyavuşgil, "Ahmet Midhat Efendi", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul ts., I,186.
[20] Aydın Uluyazman, "Hatıralarla Ahmet Midhat Efendi", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s.607.
[21] Mustafa Baydar, *Ahmet Midhat Efendi*, İstanbul 1954, s. 8.
[22] Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 160.
[23] Orhan Okay, "Ahmet Midhat Efendi", *DİA*, İstanbul 1989, II, 101.
[24] Cemil Meriç, *a.g.e.*, s. 231 - 232.
[25] İnci Enginün, "Ahmet Midhat Efendi", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s. 526.

B. Eserleri

Ahmet Midhat Efendi, döneminde mevcut olan sosyal bilimlerin ve edebî türlerin hemen hepsi ile meşgul olmaya, bir çok alanda eser vermeye çalışmıştır. Gazete, roman, tiyatro, tercüme, tenkit, şiir, musikî, din, tarih, coğrafya, felsefe, âdâb-ı muaşeret, pedagoji, mitoloji, fizyoloji, biyoloji, ekonomi, astronomi, aritmetik, askerlik, hokkabazlık bunlardan bazılarıdır. Bugün bu ilim dallarından sadece birini bile tam mânâsıyla başarabilmeye bir ömür yetmeyeceği halde Ahmet Midhat bu ilim dallarının hepsinde eser vermiştir. Ahmet Midhat'ın böyle bir şeye nasıl cesaret edebildiğini babasıyla arasında geçen şu konuşma bize açıklıyor:

"Oğlum! Yalnız bir şeyi öğrenmeli, fakat mükemmel olarak! Yahut her şeyi öğrenmeli, bittabi nakıs olarak! Osmanlılığımızın bugünkü haline nispetle şu iki şıktan bence ikincisi müreccahtır. Ben sana onu tavsiye ederim. Fakat bundan sonra birincisi müreccah olacaktır. Sen de evlatlarına onu tavsiye eyle!"[26]

Bu sözü hayatına rehber edinen Ahmet Midhat her alanda yazmış ve halkı bilgilendirmeye çalışmıştır. Tanzimat döneminin en önemli romancı ve gazetecilerinden biri olmakla birlikte döneminde Batı felsefe problemleri üzerine düşünmüş, bu konularda eser vererek Batıdaki gelişmeler hakkında da halkı aydınlatmıştır.

Ahmet Midhat'ın gazete ve dergilere yazdığı yazılar haricinde 208 basılı, 18 basılmamış eseri vardır.[27] Eser verdiği konuları, bazı örnekleriyle şu şekilde göstermek mümkündür.

1. Hikâye : *Kıssadan Hisse* (1870) : 110 sayfalık bir hikâyedir. Çocuklar için yazılan ve eğitici amaçlı olan bu eser küçük kıssalardan alınacak büyük hisselere işaret etmektedir.

2. Roman : *Felatun Bey ile Râkım Efendi* (1875) : 154 sayfalık bir romandır. Bu eserde, Batının yalnız dış görünüşünü taklit eden züppe Felatun Bey ile, Batının düşünce yönünü benimseyen, Ahmet Midhat için ideal garplı Türk örneği olan Rakım Efendi karşılaştırılmıştır.

---

[26] Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, s. XI.
[27] Hakkı Tarık Us, *a.g.e.*, s. 172.

3. Anı : *Menfâ* (1876) : Ahmet Midhat bu eserinde kendi hayatını anlatmakta ve birkaç arkadaşıyla sürgüne gönderilişini ve orada geçirdiği hayatı hikaye etmektedir. Bu eser tamamlanamamıştır.

4. Gezi : *Avrupa'da Bir Cevelân* (1889) : Stockholm'de toplanan VIII. Müsteşrikler Kongresi'ne Osmanlı Devleti'ni temsil vazifesiyle gönderilen Ahmet Midhat Efendi, hem kongre çalışmalarını hem de bu vesileyle Paris'e kadar yaptığı bir Avrupa gezisinin hatıralarını oldukça ayrıntılı olarak 1044 sayfalık bu eserinde anlatmaktadır.

5. Tiyatro : *Siyavuş* (1883) : 44 sayfalık bir tiyatro eseridir. Bu piyeste mevki hırsı için her türlü fenalık ve yalana başvuranların, er geç yaptıkları kötülüklerin kendisine döneceği anlatılır. Bu arada aşkı için her türlü hileye başvuran bir kadının acıklı durumu tasvir edilir.

6. Tarih : a. *Üss-i İnkılap* (1876 – 1877) : İki ciltten oluşan bu eser yaklaşık 850 sayfadır. Abdülaziz devrinin para israfını ve açılan Rus muharebesinin, onun idaresizliği neticesi olduğunu ispata çalışan bu eser II.Abdülhamit'in emriyle yazılmış olduğundan olayları saray çerçevesinden incelemek zorunda kalmıştır. Bu yüzden bu eser Ahmet Midhat hakkında menfî düşüncelere sebep olmuştur.

b. *Tarih-i Edyân* (1911) : Dinler Tarihi alanında ilk Türkçe eserdir. Darü'l-Fünun'daki Dinler Tarihi derslerinden meydana gelir. "Tarih-i Edyânın Lüzumu ve Ehemmiyeti" başlığı hakkında "Din-i İslâm"ın son din oluşu, "Nebiyy-i Zîşân" Efendimizin "Hatemü'l-Enbiya" olması nedeniyle "Evâilü'l-Edyânı" bilmek ve "Ekâdimü'l-Enbiyâyı" tanımak gerektiği üzerinde durarak Dinler Tarihi'nin önemini vurgulamıştır.

7. Bilim : *Hace-i Evvel* (1871) : 8 cüz, 426 sayfa olan bu kitapta şu konular işlenmiştir:

I- Hesap, II- Hendese, III- Kozmoğrafya, IV- Coğrafya, V- Heyet, VI- Hikmet, VII- Tarih, VIII- Tarik-i Maişet. Eğitim mahiyetinde yazılmış bir eserdir.

8. Felsefe : a. ***Schopenhauer'in Hikmet-i Cedidesi*** **(1886) :** Materyalizmin bir tenkidi olarak Schopenhauer'e hücum etmiştir.

b. ***Ben Neyim*** **(1890) :** Spiritüalist bir görüş ile materyalizmin bir tenkididir.

c. ***Nevm ve Hâlât-ı Nevm*** **(1880) :** Soyut ruh cevherinin çeşitli hallerini, şuur derecelerini ve alt-şuurun mahiyetini anlatarak bunları ispata çalışmıştır.

9. Çeşitli konulardaki eserleri :

a. ***Edvâr-ı Askeriye*** **(1890) :** Askerlik mesleği ile bu meslekte kullanılan araç ve gereçlerin tarih içinde geçirdiği değişimden bahsetmiştir.

b. ***Zabit*** **(1890) :** Subaylık mesleğinin ne olduğunu ve bu mesleğin mensuplarının neler bilmeleri gerektiğini ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Bu eserde dinimizin askerlik esası üzerine kurulduğunu belirtmekte, askerin millet ve devletin bekası için önemini ifade etmektedir.

c. ***Peder Olmak Sanatı*** **(1899) :** Gençlere çocuk yetiştirmenin sorumluluğunu idrak ettirmeye çalışmıştır.

10. Din : ***Müdafaa*** **I (1300/1883) :** Sade bir Osmanlıca ile yazılmış 620 sayfa, 23 bölümden oluşan bir eserdir.

Ahmet Midhat Efendi, Hıristiyanlığın ortaya çıktığı zamanlarda Filistin'deki siyasî, ilmî, felsefî durumu anlatarak konulara başlamış, Hıristiyanlığın genel tarihini ve bu tarih içinde Hıristiyanlığın şekillenişini ele almış olup sonuç kısmında da Hıristiyanlıkta gördüğü eksiklik ve tezatları sıralamıştır.

Bu eser misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Hıristiyanlara bir tepki olarak yazılmıştır. Şer'î ve Kanunî hakların verdiği serbestlik içinde misyonerlerin her yerde gezerek, kitaplar dağıtarak, dinlerini anlattıkları halde işi artık suiistimale vardırmalarını, İslâm dini aleyhinde neşrettikleri kitaplarda, yazdıkları makalelerde taarruz meydanları açarak şiddetli hücumlar göstermelerine[28]; misyonerler gibi Avrupa

---

[28] Ahmet Midhat Efendi, *Müdafaa*, İstanbul 1883, I, 4 - 5.

alimlerinin de toplantılarda İslâmiyet'i çeşitli iftiralarla tahkir etmelerine karşı, bir müdafaa olmak üzere bu eserin neşrine lüzum gördüğünü[29] belirten Ahmet Midhat Efendi, vapurlarda, gezinti yerlerinde, Müslüman aileler arasında bilhassa kadınlara Hıristiyanlık propagandası yapıldığı bir zamanda[30], bu propaganda karşısında susarsa, dinî vazifesinde kusur etmiş olacağını düşündüğü için müdafaa gibi en meşru hakkını kullanarak[31] Müslüman halkın Hıristiyanlık karşısındaki tavrının daha net olarak ortaya çıkması için hem Hıristiyanlığı hem Müslümanlığı iyi tanıması gerekeceğinden bu dinleri tanıtmak maksadıyla eserini kaleme almıştır.[32]

Müslümanların bu konuda ihmalkâr olmasının, Hıristiyan dininin itibar kazanmasını sağlayacağını ve susmanın acze atfedileceğini[33] belirten Ahmet Midhat Efendi, yazdıklarının saldırı amacıyla değil taarruzlara karşı müdafaa olduğunu[34] belirterek, metodunu şu şekilde açıklamaktadır:

"Biz, edep ve terbiyeye hakperestliğe hiçbir şekilde zerre kadar halel getirmeden, en ciddi bir dinî mesele olarak Hıristiyanlığın mahiyetini ortaya koyacağız."[35]

***Müdafaa'ya Mukabele ve Mukabeleye Müdafaa* II (1300/1883) :** Osmanlıca, 508 sayfa, 6 bölüm, küçük boy eserdir. Burada havarilerin sıfat ve halleri, Konstantin öncesi ve sonrasında *İncillerin* durumları ele alınmış olup takip eden bölümlerde, önce Dwight'in[36] konularla ilgili yazdıkları sonra da Ahmet Midhat Efendi'nin bu yazıları tahlili ve tenkitleri bulunmaktadır.

"Mösyö Dwight'in Müdafaa'ya Mukabele'sine karşı Ahmet Midhat Efendi'nin Müdafaa'sı" başlığı altında yer alan yazıda belirtildiği gibi *Müdafaa* adlı eserde

---

29 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 8.
30 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 6 - 7.
31 Ahmet Midhat Efendi, *Müdafaa*, İstanbul 1885, III, 566.
32 Orhan Okay, *a.g.e.* s. 236.
33 Ahmet Midhat Efendi, *Müdafaa*, I, 5 - 6.
34 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 9.
35 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s.10.
36 Henry Otis Dwight (İstanbul 1843 - Roselle, New Jersey 1917) : Amerikan yazarı ve misyoneridir. Ohio Weslevan University'ye devam etti. 1867-1874 yılları arasında İstanbul'a dini görevle gönderilenlerin kurduğu birliğin acenteliğini yaptı. 1872 - 1892 yılları arasında New York Tribune'un İstanbul muhabirliğini yaptı. Eserleri: Turkish Life in War Time (Harpte Türklerin Yaşayışları), Treaty Rights of American Missionaries in Turkey (Türkiye'deki Amerikan Misyonerlerine Tanınan Haklar), Constantinople and its Problems (İstanbul ve Meseleleri). (Lyde Stuart Pratt, "Dwight", *The Encyclopedia Americana*, New York 1968, IX, 447.)

belirtilen görüşlerin bazı tepkilere sebep olması *Müdafaa*'nın devamını kaleme almayı ve cevaplar vermeyi gerektirmiştir. Ahmet Midhat Efendi kendi ifadesiyle, bu edepsizce hakaretlere cevap vermeye lüzum görmemiştir. Ancak, Bible House adıyla İstanbul'da bir şubesi bulunan Amerikan Misyoner Cemiyeti'nin Başkanı Dwight'in cevabını ciddi ve adaba uygun bulması sebebiyle suskunlukla geçiştirememiş, kendi cevaplarıyla birlikte bu kitapta neşretmiştir.[37]

Mösyö Dwight'in, "*Müdafaa* adlı eserin muhtevasının ismiyle bağdaşmadığını, dolayısıyla bu eserin müdafa olmayıp, taarruz olduğu" şeklindeki tenkitlerine karşılık Ahmet Midhat Efendi, bu fikirlere katılmadığını, zira asıl taarruzu misyonerlerin yaptıklarını, Hıristiyan yazarların kitaplarında İslâm'a saldırıda bulunulduğunu ifade ettikten sonra, taarruzda bulunmak isteseydi bunu başka türlü yapabileceğini, oysa burada yazdıklarının seviyeli tenkitler olduğunu belirtmektedir.[38]

***Müdafaa* III (1302/1885) :** Osmanlıca, 569 sayfa, 3 ana bölümden oluşan küçük boy bir eserdir.

Kitabın I. bölümünde daha çok teslis, asli günah gibi ilahiyat konuları, II. bölümde, nazari ahlâk ile Hıristiyan din adamlarının sergilediği ahlâk anlayışı, III. bölümde ise Hıristiyanlığın siyaseti olmadığı ve siyaset adına uygulanan yanlışlıklar ortaya konulmuştur. Bu eser Fransa'nın meşhur müelliflerinden Chateaubriand'a reddiye olarak kaleme alınmıştır.[39]

***Nizâ-ı İlm ü Din* :** Sade bir Osmanlıca ile yazılmış, IV cilt, küçük boy bir eserdir. I. cildi 1313 (1895)'te, II. cildi 1313 (1895)'te, III. cildi 1315 (1897)'te, IV.

---

[37] Ahmet Midhat Efendi, *Müdafaa*, İstanbul 1300 (1883), II, 6 - 11.
[38] Ahmet Midhat Efendi, *Müdafaa*, I, 396 - 407.
[39] François René de Chateaubriand (Saint-Malo 1768 – Paris 1848): Fransız yazarı. Dine yönelişi, taşıdığı göçmen anlayışı içinde ve birbirinin ardısıra gelen mutsuzlukların darbeleri altında oluştu. 1811'de Fransız akademisine seçildi. Dışişleri bakanlığı ve elçilik görevleri yaptı. Çağının edebiyatına hakimdi. Hristiyanlık övgüsünün ilk taslağı olan "Le Génie du Christianisme (Hristiyanlığın Özü)" kitabını 1802'de yayımladı. Bir yıl önce yayımladığı "Atala" (1881) kitabıyla "Hristiyanlığın Özü" kitabı yazara ün kazandırmıştır. René (1805), Les Martyrs (Şehitler) (1809), L'Itinéraire de Paris a Jerusalem (Paris-Kudüs Yolculuğu) (1811), Voyage en Amérique (Amerika Yolculuğu) (1827), Etudes Historiques (Tarih İncelemeleri) (1831), Les Mémoires d'Outre-Tombe (Mezar Ötesinden Hatıralar) (1841) isimli eserleri de bulunmaktadır. "Génie du Christianisme (Hristiyanlığın Özü)" adlı eseri, edebiyatçıları, Hristiyan dininin spiritüalizminden yararlanmaya yöneltti. (Henri Peyre, "Chateaubriand", *The Encyclopedia Americana*, New York 1968, VI, 332.)

cildi 1318 (1900)'de Tercümân-ı Hakikat matbaasında basılmış olup toplam 1968 sayfadır.

Bu eser New York Darü'l Maarifi öğretmenlerinden J.W.Draper'in *Les Conflits de la Science et la Religion* adlı eserinin tercümesi ve tenkididir.[40]

Nizâ-ı İlm ü Din, Draper'in Hıristiyanlığın bilhassa Katolik kilisesinin ilim karşısındaki mağlubiyetini ortaya koyan bir eseridir. Hedefi Katoliklik olmakla beraber kitabın isminden de anlaşılacağı gibi umumî olarak diğer dinler hakkında da mütalaalar taşıdığı için Ahmet Midhat Efendi'yi alakadar etmiştir. Böylece Draper'in asıl metninin tercümesi olan *Nizâ-ı İlm ü Din* ile Ahmet Midhat'ın izah ve tenkitlerini ihtiva eden *İslâm ve Ulûm* bir arada olarak 2000 sayfaya yakın büyük bir eser ortaya çıkmıştır. Draper, kitabının birçok yerinde İslâm dininin ilimler karşısında takındığı tavrın, Hıristiyanlıktan çok farklı ve müspet olduğunu ifade etmiştir. Ancak onun da bazı hususlarda hataya düştüğüne kani olan Ahmet Midhat, bu eserde birtakım tenkitlerde ve yorumlarda bulunmuştur.[41]

11. Tercüme: a. Hector Malot'dan *Bilgiç Kız* (1878) : Tecüman-ı Hakikat matbaasında basılmış, 173 sayfalık bir romandır.

b. Corneille'den *Seyyid'in Hülasası* (1890) : Tecüman-ı Hakikat matbaasında basılmış, 222 sayfa bir eserdir. Eserin aslı manzum bir tiyatro olduğu halde Ahmet Midhat Efendi onu mensur olarak ve roman şeklinde tercüme etmiştir.

12. Gazete ve Mecmua: a. *Dağarcık* (1871) : Ahmet Midhat Efendi'nin mecmua tarzında ilk neşrettiği eser budur. On beş günde bir yayınlanan bu derginin maksadı halkı hikemî ve fennî yazılara alıştırmaktı. Hepsi 10 sayı, 320 sayfadan ibarettir.

b. *Devir* (1871), *Bedir* (1871) : Birincisi ilk sayıda, ikincisi 13. sayısında devrin icaplarına uymadığı için hükümet tarafından kapatılmış günlük ve siyasî gazetelerdir.

[40] Mustafa Baydar, *Ahmet Midhat Efendi*, s. 20.
[41] Orhan Okay, *a.g.e.*, s. 224.

c. *Kırkanbar* (1873) : 34 nüsha yayınlanmış, bu seriden birçok kitap neşredilmiştir.

d. *İttihad* (1876) : Günlük ve siyasî olan bu gazete neşriyatı durdurulan "*Bedir*" 'in yerine çıkartılmaya başlanmıştır.

e. *Osmanlı* (1878) : İlk olarak cumartesi ve Salı günleri, sonraları her gün neşrolunan bir akşam gazetesiydi. Türkçe ve Fransızca olarak iki dilde çıkardı.

f. *Tercümân-ı Hakikat* (1878) : Ahmet Midhat'ın kendi tesis ettiği günlük ve siyasî gazetedir. Diğerlerine nazaran en çok yaşayan gazetesidir. *Tercümân-ı Hakikat*'in Türkiye gazetecilik tarihinde önemli yeri vardır. Devrin hayli durgun geçen edebiyat hayatına bir hareket getirmiştir. Bu gazete aynı zamanda, Muallim Naci, Ahmet Rasim, Ahmet Cevdet, Hüseyin Rahmi vs. gibi gençlerin yetiştiği feyizli bir müessese olmuştur.[42]

C. Görüşleri

Ahmet Midhat Efendi, Tanzimat devri romancılarının en popülerlerinden biridir. Hayatı boyunca yaygın eğitim için çalışmış, halkı aydınlatma ve bilgiyi bir an önce halka ulaştırma endişesi ile dinî, felsefî, ahlâkî yazılarında ileri sürdüğü veya tercüme ettiği fikirler, köklülükten ve derinlikten uzak kalmıştır. Ahmet Midhat'ın hayatında ön plana çıkan bazı görüşleri şunlardır:

1. Siyasi görüşü : Ahmet Midhat Efendi'nin yaşadığı dönem Osmanlı 'da zorunlu kültür değişimlerinin yaşandığı Tanzimat dönemidir. Gazeteci ve yazar olan Ahmet Midhat, politikayı sevmese bile daima bir gazetenin sahibi olduğu için politikanın içinde ele alınmıştır.[43] Eserlerinde daima İslâmcılık ve Osmancılık ideolojilerini savunur.[44] Fakat o siyasi görüşlerinde çağdaşları olan diğer yazar ve düşünürlerden bazı noktalarda ayrılır. O, Osmanlı toplumunun sıkıntılardan kurtuluş

---

[42] Mustafa Baydar, *a.g.e.*, s. 15 - 37.
* NOT : Eserlerinin büyük bir kısmı ebat, sayfa ve muhtevalarıyla Mustafa Baydar'ın *Ahmet Midhat Efendi* isimli eserinde tanıtılmakta, kitap, risale, gazete, dergi ve basılmamış eserlerinin tam listesi, Hakkı Tarık Us'un *Ahmet Midhat'ı Anıyoruz* adlı kitabında bulunmaktadır.
[43] Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 448.
[44] Sema Uğurcan, "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Tarih ve Medeniyet", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s. 557.

çaresini Genç Osmanlılar gibi rejim değişikliğinde görmüyordu. Rejim ve hürriyet probleminin teknik ilerlemeden, bilgi ve kültür bakımından Batı seviyesine erişildikten sonra ele alınması gerektiğine inanıyordu.[45] Ahmet Midhat'ın bu görüşü II. Abdülhamid'in fikriyle paralellik halindedir.[46]

Ahmet Midhat Efendi, basında bürokrasiye karşı yöneltilen eleştirilere katılmaz. Ona göre "Memurin-i devlet" e güvenilmemesi için hiçbir neden yoktur. II. Abdülhamid'in tahta çıkışı genel bir halk ve ihtilal hareketinin sonucu değildir. O, bürokrasiyi savunma uğruna halkı sorumlu tutar:

"... Eski durumdan dolayı bir kimseyi mesul tutmaya hakkımız yoktur zannederim. Var olduğu farz edilecek olursa, o halde umum milletin mesul olması lazım gelir. Zira fenalıktan milletin haberi var idi. Sekiz – on seneden beri doğru söyleyen diller ve düşündüğünü yazan kalemler fenalığı haber veriyorlardı. Niçin ıslah çaresine bakılmadı? En sonra dahi çare-i ıslaha teşebbüs eden, sözün doğrusu askerle beraber yine heyet-i devlet oldu."[47]

Bürokrasiyi temize çıkartma çabalarına karşı Ahmet Midhat Efendi mecliste bir rejimin, giderek Kanûn-i Esâsi'nin hararetli bir taraftarıdır. Türkiye tarihinde anayasa kavramı oluşturulurken, her hastalığa koşan bir kasaba hekimi gibi her şeyden söz eden Ahmet Midhat Efendi'nin "millet" i mesul sayma görüşü önemli bir yer tutar. Çünkü, halk Abdülaziz'i ihtilalle devirmede bir rol almamıştır. Bu nedenle, Meclis'i kurma yetkisini de halka vermenin doğru olmayacağı fikrindedir.

Devlet ile millet kavramlarını özdeşleştirerek bu soruna da pratik bir çözüm üretmiştir.

"Bizde zadeganlık (aristokrasi) olmadığına göre 'devlet ile millet pek de birbirinden başka bir şey değildir. Büyük devlet erkanı, basit vatandaşlardan seçilmiştir. 'Bu halde hükümet dahi millet elinde değil midir?' "[48]

[45] Ahmet Midhat Efendi, *Menfâ*, İstanbul 1293 (1876), s. 50.
[46] Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, s. 10.
[47] Tarık Zafer Tunaya, "Ahmet Midhat Efendi" , *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, I, 73.
[48] Tarık Zafer Tunaya, "Ahmet Midhat Efendi" , *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, I, 74.

Ahmet Midhat Efendi, Abdülhamid'in tahta geçmesi üzerine teferruatını tam bilmediğimiz bir gerekçe ile devleti savunma işine başladı. Midhat Paşa'yı nefy ile başlayan ve Meclis-i Mebusan'ın bir müddet için – otuz üç yıl- içtimaını tatil ile biten Abdülhamid'in ilk hükümet darbesini efkâr-ı umumiye karşısında zaruri bir hadise halinde gösterir ve bilhassa sarayın, Rus muharebesinde orduların hareket serbestliğini men edecek şekilde müdahalesini makbul ve yerinde bir iş gibi över.[49]

Ahmet Midhat her vesileyle siyaseti sevmediğini ilan eder ve bu isteksizliğini kayınbiraderi Mehmet Cevdet'e hitaben yazdığı, Teodos Kasab'a cevap veren mektupta: "Sen bilirsin ki, ben zabit (idare eden) olmak hevesinde değilim. Hakim olmak hevesinde de değilim. Belki mahkum olmaya iktidar ve istidadım vardır. Şu dereceye kadar ki hukuk-ı tabia-ı insaniyeme taarruz olunmaya!" diyerek, kendisinin niçin bu mürettep muhakemenin kulis arkasında çalışan aletleri arasında olduğunu izaha çalışır.[50]

II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle sarayın himayesinden de mahrum kalmayan Ahmet Midhat Efendi'nin hayatında, gittikçe artan bir refah görülür.[51]

2. Dilin sadeleştirilmesi : Ahmet Midhat Efendi bir gazeteci, romancı, yazar olarak dilin sadeleşmesi ve gelişmesini savunan ve bu uğurda kalem kullanan bir kimse olmuştur.[52] 1896 Haziranında *Tercümân-ı Hakikat*'te yayımladığı "Dilde Sadeliği İltizam Edelim" başlıklı yazısında ve bunu takip eden diğer yazılarında, oldukça yaygın ve ciddi tepkilere rağmen dilde sadeliği savunmuş ve sadeleşmenin nasıl olabileceğini anlatmaya çalışmıştır.[53] Ahmet Midhat Efendi bu makalesinde şu tespitleri yapmıştır:

Anadolu'da Osmanlı adı altında yaşayan Türkler ata yurtlarından getirmiş oldukları dili muhafaza edememişler, uygarlık yolunda ilerlerken karşılaştıkları ve bünyelerine kattıkları yeni kavramları türkçeleştirememişler, böylece küçük bir zümrenin anlaşma aracı haline gelen ve oldukça zor öğrenilen bir dil oluşturmuşlardır.

---

[49] Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 451.
[50] Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 453.
[51] Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 454.
[52] Kâzım Yetiş, "Dil ve Edebiyat Münakaşalarında Ahmet Midhat Efendi" *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s. 540.
[53] Orhan Okay, "Ahmet Midhat Efendi", *DİA*, II, 101.

Ahmet Midhat bu yazıda dilin nasıl ıslah edileceği üzerinde durmuş ve kendi yazısını da oldukça sade bir şekilde yazarak sözü şu şekilde neticelendirmiştir: [54]

"Lisanımızı ıslah etmeye ziyadesiyle mecburuz. Biz şimdiye kadar meramımızı kağıt üzerine koyabilecek zatlara 'filan adam katiptir.' diye adeta müntehi nazarıyla bakardık. Fakat şimdi görüyoruz ki, okuyup yazmak denilen şey adeta dinleyip söylemekten ibaret kalıyor. 'Ben yazar okurum' diyen adamlara 'pekala onu anladık. Fakat bildiğiniz şey nedir? Hangi fenne hususiyetiniz vardır?' diye soruyorlar. Biz yirmi beş – otuz yaşına kadar zamanımızı hâlâ lisan tahsili yolunda sarf eder isek otuz beş yaşına girsek bile yine mektep çocuğu halinde kalacağız. Eğer lisana ehemmiyet vermeyip de yalnız fenne hasr-ı himmet edecek olur isek pek çoklarını görmekte olduğumuz vech ile o zaman dahi iki satır yazı yazıp meramımızı ifadeye muktedir olamayız."[55]

"İnsan dilsiz yaşayamaz. Milletimizin terakkisini ister isek her ferdinin bülbül gibi şakıması için kendilerine kolaylık göstermeliyiz." [56]

Anlaşılır ve açık bir dil kullanmayı bütün yazılarında kendisine kılavuz edinmiş, dilin öğrenilmesinde büyük payı olmuştur. Kendisinden önce ve sonraki birçok yazardan daha sade bir dil kullanmıştır.[57]

3. Batılılaşma fikri : Ahmet Midhat'a göre Batılılar, doğuluların "Hayrü'l-Halefi" olmuşlar, "Ulûmun onlardan aldıkları derecesini ileri götürmüşlerdir."[58] Şimdi ise akla ve ilme dayanan Batı medeniyeti, doğu medeniyetine hizmet etmektedir. Kendi medeniyetinin büyüklüğüne inanan Ahmet Midhat, Batı medeniyetinin "terakki" esaslarını almamız gerektiğini savunur.[59] Ahmet Midhat ne körü körüne Batı hayranı olmuş, ne de doğu medeniyetinin bize hâlâ yetebileceğine kani olup, iki medeniyet arasında bir terkip yapmanın zaruretine inanmıştır. Bu fikrini Stockholm Şarkiyatçılar Kongresi'nde şöyle ifade etmiştir:

---

[54] Halil İbrahim Usta, "Osmanlıcanın Islahı Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s. 629.

[55] Ahmet Midhat Efendi, "Osmanlıcanın Islahı", *Dağarcık*, İstanbul 1288 (1871), cüz. I, s. 24.

[56] Halil İbrahim Usta, "Osmanlıcanın Islahı Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s. 640.

[57] Hamza Zülfikâr, "Ahmet Midhat'ın Rehnumâ'yı Mu'allimîn'i" *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s. 532, 539.

[58] Ahmet Midhat Efendi, *Ahmet Metin ve Şirzad*, İstanbul 1892, s. 482.

[59] Sema Uğurcan, "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Tarih ve Medeniyet", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s. 563.

"Milel-i şarkiyenin medeniyet-i umumiyye-i âleme ettiği hizmet yalnız bir hizmet-i maneviyyeden ibaret olmayıp maddiyata da taalluku bulunduğu müberhemdir. Ancak bugünkü günde Avrupa'nın terakkiyat-ı maddiyyesi milel-i şarkiyyenin hiçbir zaman hayalinden bile geçmemiş olduğu derece-i kemal'de bulunduğundan biz şarklılar terakkiyat-ı maddiyye için Avrupa'yı tetabbua (araştırmaya) muhtaç ve mecburuz. Nasıl ki garblıların dahi hakayık-ı elsine ve eknâh-ı hikemiyye için hâlâ kendilerini şarkın tetabbuuna muhtaç ve mecbur görüyorlar. İmdi şark ve garb dest-i vifak ve muavenetini birbirine uzatıp terakkiyat-ı maddiyye ve maneviyyece yekdiğerinin tetabbuat ve taharriyatına muavenet edecek olursa ikisi de bu müt'ib (zor) ve müşkil işlerini kolaylaştırmış olurlar." [60]

Ahmet Midhat'ın ihtiyatlı bir şekilde batılılaşmadan yana olduğunu eserlerinde açıkça görmekteyiz. *Nizâ-ı İlm ü Din* ve *Müdafaa* eserlerinde gençlerin Batı cereyanına kapılıp kendi inançlarını reddetmelerinden endişe duymuş ve İslâmiyeti Hıristiyan Batı karşısında daima savunmuştur.

4. Felsefe anlayışı : Türk fikir hayatında ilk defa Ahmet Midhat'la Batının felsefe problemleri üzerine düşünülmeye başlanır. Ahmet Midhat'ın gençlik dönemlerine ait - İslâmî inanç sistemi ile çatışmayacağı kanaatini muhafaza etmek kaydı ile - birtakım materyalist ve pozitivist bilgileri benimsemiş fakat zamanla daha spiritüalist görüşleri desteklemiştir.[61] *Dağarcık*'ta yayımladığı "Felsefe ve Filozoflar" başlıklı yazılarında filozof kelimesinin dinsiz ve kayıtsız insan anlamına geldiğini iddia eden avâmî telakkiyi eleştirmiş ve felsefeyi şu şekilde tarif etmiştir: "Evrenin (bütün kısımlarının) birbiriyle olan bağlantı ve münasebetleri üzerine düşünmektir". Felsefenin kökünden bahsettikten sonra felsefe ve filozoflar hakkında görüşlerini ortaya koymuştur.[62]

Ahmet Midhat, felsefenin önemini kabul etmek ve bu disipline saygısını korumakla birlikte, hakikati arama yolunda felsefe ile aynı gayeye yöneldiğine inandığı dinin, toplumu yönlendirmek bakımından felsefeden daha etkili olduğu görüşünü

[60] Ahmet Midhat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevelân*, İstanbul 1889, s. 288.
[61] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, I, 161.
[62] Ahmet Midhat Efendi, "Felsefe ve Filozoflar", *Dağarcık*, İstanbul 1288 (1871), cüz. III, s. 80 - 86; İstanbul 1288 (1871), cüz. IV, s. 121-124.

savunur. Din felsefesinde İslâm'a sıkı bir şekilde bağlanarak ve felsefî görüşlerini bu temele dayandırarak[63] Draper'in din ile ilmin çatıştığına dair görüşlerini eleştirmiştir.

5. Hürriyet görüşü : *Dağarcık*'ta yayımladığı "Hürriyetin Mahiyeti" başlıklı yazılarında insan hürriyetini bütünüyle reddeden mekanist görüşleri tenkit etmekle birlikte kayıtsız şartsız bir hürriyet görüşünü de kabul etmemiştir. Ona göre metafizik bakımından mutlak hürriyet sadece Allah'a mahsustur ve insan için bu genişlikte hürriyetten söz edilemez. O, bu sınırlı hürriyet görüşünü siyaset ve ekonomi alanlarına da uygulamış, hürriyetçilik akımını siyasi ve ekonomik bakımdan Sultan Abdülaziz döneminin son yıllarında tehlikeli sonuçlar doğurduğunu görerek birçok yazısında kontrolsüz ve sınırsız hürriyet anlayışını eleştirmiştir.[64]

6. İnsan Görüşü : *Dağarcık*'ta insan başlıklı yazılarında natüralist ve evrimci bir tarzda açıklama yapmıştır. Fakat görüşünü savunurken ilmî izahlar ile din arasında hiçbir çelişme olmadığı fikrini dile getirmiştir. Ona göre insan, yaratılışında son derece aciz, başka hayvanların çoğundan zayıf olduğu halde, sonradan kazandığı maddî ve manevî varlığı, birbirini aşmak için yaptığı çabanın "rekabetin" eseridir.[65] Bundan sonra "Dünyada İnsanın Zuhuru" başlıklı yazısında Lamarck (1744 – 1829)'ın evrim teorisine dayanarak, insanın bütün güçlerini sonradan kazandığını savunmuş ve uzun bir canlılar serisinin evriminde son halka olduğundan bahsetmiştir.[66]

7. Çalışma fikri : Ahmet Midhat Efendi, çocuk yaştan itibaren çalışma hayatına atılmış, hayatının sonraki yıllarında da hiç durmaksızın çalışmaya devam etmiştir. Çalışmayı hayatına şiar edinmiş olan Ahmet Midhat, çalışmanın fikriyatını da yapmıştır. Çalışma ve iş ile ilgili görüşlerini doğrudan doğruya ifade etmekle birlikte roman ve hikâyeleri arasına da serpiştirmiştir. Çalışma hususunda fikirlerini bilhassa *Sevda-yı Sa'yu Amel, Teşrik-i Mesai-Taksim-i Mesai ve Ekonomi Politik* adlı üç kitabında toplamıştır. Ahmet Midhat, çalışma zevkini tadan şahısların maddî ve manevî bakımdan mutluluğa kavuşacaklarını belirterek, çalışmayı teşvik etmiştir.

---

[63] Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, *s.* 162.
[64] Ahmet Midhat Efendi, "Hürriyetin Mahiyeti", *Dağarcık*, İstanbul 1288 (1871), cüz. VI, s. 162.
[65] Ahmet Midhat Efendi, "İnsan", *Dağarcık*, İstanbul 1288 (1871), cüz. II, s. 40 - 49.
[66] Ahmet Midhat Efendi, "İnsanın Zuhuru", *Dağarcık*, İstanbul 1288 (1871), cüz. IV, s. 109 - 117.

Ahmet Midhat, çalışma şekillerinden devlet memuriyeti ve şahsî teşebbüs üzerinde durmuş, devlet memuriyetine karşı olmadığını ancak tek geçim yolunun bu olmayacağını belirtmiş, şahsî teşebbüs yolunu bilhassa tavsiye etmiştir. Medenî memleketlerde şahsî teşebbüsün devlet sektöründen daha üstün tutulduğunu belirtmiştir. Ahmet Midhat, insanların bir işi yapmak ve bir şeyi meydana getirmek için bir araya gelerek iş bölümü yapmalarının lüzumu üzerinde durmuştur. Şirketleşmeyi tavsiye eden yazar, Osmanlı ekonomisinin güçlenebilmesi için memleketimizde yerli şirketlerin kurulmasının ehemmiyetinden bahsetmiştir.

Ahmet Midhat, *Ekonomi Politik* adlı eserinde iktisat ilminin teorilerinden bahsetmiş, zamanının iktisat politikasını tenkitçi ve halkın anlayabileceği tarzda ortaya koymuştur. Ahmet Midhat Tanzimat Türkiye'sinin ekonomi sisteminin tenkitçisi olarak gösterilmiştir. O roman ve hikayelerinde sık sık çalışkan tiplerin yanında avare ve mirasyedi tiplere yer vererek iş ve çalışma hayatıyla ilgili pratik bilgiler de vermiştir.[67]

Hayatı boyunca çalışmayı gaye edinen Ahmet Midhat Efendi, ferdin serbest ticaret yaparak para kazanmasının mümkün olduğunu, onun bu yolla ayrıca kendi devletine de kazanç ve menfaat temin edeceğini ileri sürmüştür. Ayrıca memleketinin kalkınabilmesi için lüzumlu gördüğü şeylerden biri de makineler ve fabrikalar, dolayısıyla teknik ve sanayidir. Eserlerinde fabrika kurmanın önemi üzerinde de durmuş, sanayileşmemiz için sadece devletin değil, halkın da katkısının bulunması gerektiğine dikkat çekmiştir. Yine eserlerinde çalışma ve iş hayatıyla ilgili olarak Osmanlı ve Batı toplumunu kıyas etmiş, Batı toplumlarının zamanın önemi ve vaktin değerlendirilmesi hususundaki titizliğinin üzerinde önemle durmuştur.[68]

D. Nizâ-ı İlm ü Din'in Yazılış Amacı, Muhtevası ve Kaynakları

1. Yazılış Amacı

Ahmet Midhat Efendi'nin yaşadığı 1844 – 1912 yılları, Mümtaz Turhan'ın "Mecburi kültür değişmeleri devri" olarak tanımladığı Tanzimat, Islahat, I. Meşrutiyet

[67] Erol Ülgen, *Ahmet Midhat Efendi'de Çalışma Fikri*, İstanbul 1994, s. 178 - 179.
[68] Erol Ülgen, *a.g.e.*, s. 181 - 182.

ve II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllara tesadüf eder. [69] Bu dönemlerde gayr-i müslimlere imtiyazlar ve siyasi haklar verilmiş, Hıristiyan vatandaşların I. Meclis-i Mebusan'a girmeleri sağlanmıştır.[70]

Ahmet Midhat Osmanlı imparatorluğunun çöküş içinde olduğu ve Batının bir çok yönüyle bize üstünlüğünü kabul ettirdiği bir devirde yaşamıştır. Onun bütün endişesi, bu üstünlüğün bizim için vazgeçilmez olan birtakım değerleri de ezebilme gücüne sahip olabilmesidir. Din, felsefe, ahlâk ve aile gibi müesseselerimizin ortaya koyduğu değerleri Batı medeniyetine karşı müdafaa etmeye çalışmış[71], yazarlığını hem bir ekmek kapısı olarak görmüş hem de halkı eğitmek ve kültür düzeyini yükseltmek için bir araç olarak kullanmıştır.[72] Bununla birlikte Ahmet Midhat, dengeli bir biçimde Avrupalılaşmanın yanında olmuştur. Bu dengeyi İslâm'ın esaslarına ve Osmanlı'nın felsefesine aykırı olmamak üzere kurmuştur.[73]

> "Avrupa teceddüdât ve terakkiyât-ı ilmiyye ve kalemiyyesini taktir etmemek muhal olup biz kendimizi bu şehrâh-ı terakkide Avrupalıların peyrevi ve âdeta şakirdi addeylediğimizi nimet-i şinâsâne bir teslimiyetle temsil ederek..." [74]

Ahmet Midhat Efendi'nin *Nizâ-ı İlm ü Din* eserinin mukaddimesinde bildirdiğine göre; W.J. Draper'in 1874 senesinde yazdığı ve 1875 de Fransızca'ya çevrilen eseri Fatma Aliye Hanımefendi aracılığı ile eline geçer. Din aleyhinde pek çok eser olmasına rağmen bu eseri yazarının ilminden dolayı cevap vermeye layık görür. Draper, eserinde dine yapmış olduğu hücumu aslında Katoliklerin ilmî ve diğer hususlardaki taassuplarına yapar. Bu eserde Müslümanlar hakkında da ithamlar vardır. Ahmet Midhat Efendi, Draper'in Katoliklere hücumunu haklı görür. Zira kendisi de üç ciltlik *Müdafaa* adlı eserinde Hıristiyanlığın ilme, ahlâka, medeniyete aykırı taraflarını yazmıştı. Fakat İslâm'ın ilme karşı olması iddiasını kabul edemezdi. Bu eseri bu sebeple yazdığını söylüyor.

---

[69] Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri,* İstanbul 1994, s. 153 – 190.
[70] M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlıklar ve Yabancı Okullar,* İstanbul 1997, s. 58.
[71] Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi,* s. 12.
[72] Abdullah Uçman, "Ahmet Midhat Efendi", *Osmanlılar Ansiklopedisi,* İstanbul 1999, I, 135.
[73] Bahriye Çeri, "Orhan Okay ile Ahmet Midhat Üzerine", *Tarih ve Toplum,* İstanbul Kasım 2000, XXXIV, sy. 203, s.255.
[74] Ahmet Midhat Efendi, *Müdafaa,* II, 561, 562.

"Draper, din denilen şeyin ulûm ile tevfiki kabil olmadığına kanaat ederek bu imtinaı dahi göstermek için şu kitabı yazmıştır. Biz ise mümaileyhin bu sözü belki din-i İslâm'ın ulûma muhalefeti şöyle dursun ulûmu riyaziye ve tabiiye ve saireden istintaç olunacak hikmet-i hakikiye din-i İslâm'ın dahi esas-ı metinesinin üssü olduğunu bedaheten gördüğümüz cihetle işte bu gördüğümüzü göstermek için dahi Draper'i intikad etmekteyiz."[75]

Ahmet Midhat Efendi'nin eserine cevap vermeye layık gördüğü William John Draper, 1811 - 1882 yılları arasında yaşamış Amerikalı bir bilim adamı, felsefeci ve tarihçidir. İngiltere'de Liverpool yakınlarında St. Helen'de doğmuş, 1836 yılında Amerika'nın Virginia eyaleti Pennsylvania Üniversitesinde tıp eğitimini tamamlamıştır. 1839 - 1840 yılında belki de ilk vesikalık fotoğraf olan kız kardeşinin fotoğrafını çekmesiyle oluşan ününe ilaveten, 1840 yılında Ay'ın bilinen ilk fotoğrafını çekmiş ve fotoğraf alanında belirgin ilerlemelere öncülük ettiği New York Üniversitesi'nde 1839 yılında kimya profesörü seçilmiştir. Fizyolojiyi yeni çalışma sahası seçtiği 1850 yılından altı yıl sonra kariyerinin zirvesinde bir araştırmacı olarak *Human Physiology (İnsan Fizyolojisi)* kitabını yayınlamıştır.[76]

1863 yılında yayınlanan Draper'in *History of Intellectual Development of Europe (Avrupa'nın Aklî Gelişiminin Tarihi)* eserinden sonraki kitabı olan *History of the Conflict between Religion and Science (Din ve Bilim arasındaki Çatışmanın Tarihi)* eseri Ahmet Midhat'ın *Nizâ-ı İlm ü Din* kitabına konu olduğu gibi kendi döneminde de bir çok eleştirmen tarafından eleştirilmiştir.

Ahmet Midhat Efendi'de - çağdaşlarında mevcut olmayan bir şekilde - Doğu ve Batı Medeniyetlerini muvazeneli bir senteze ulaştırma fikri vardır. Fakat o körü körüne bir Batılılaşmadan yana değildir. Batı Medeniyetinin milli değerlerimizle, ahlâkımızla ve örflerimizle çatıştığı hallerde milli değerlerimizin kuvvetle savunucusu olmuştur.[77]

Ahmet Midhat, milli değerlerimizi müdafaayı *Nizâ-ı İlm ü Din* eserinde açıkça ortaya koyar. Osmanlı gençlerinin Avrupa felsefî cereyanına kapılarak dinsizliğe maruz

---

[75] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 237, 238.
[76] Murray B. Emeneau, "Draper", *The Encyclopedia Americana*, New York 1968, IX, 311-312.
[77] Işıl Altun, "Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi Kitabı Üzerine", *Tarih ve Toplum*, İstanbul Kasım 2000, XXXIV, sy. 203, s. 317.

kalmaları endişesini daima içinde taşımış ve Draper'in dinin karşısına ilmi koyması, bazı Müslüman okuyucuların bütün dinlere karşı bir tavır olarak almaları düşüncesiyle bu eseri incelemiş, Draper'in karşı olduğu dinî anlayışı okuyucuların gözleri önüne sermiştir.

"Elsine-i Avrupai'ye ile hikmet-i cedîde-i ilmiye tahsil eden gençlerimiz hakim olmak için İslâmiyet'ten tebaüd etmek şöyle dursun bilakis hikmet-i cedide ve hakikiye ile hakim olmak mahza İslâmiyet'le tekemmül ile müyesser olacağını görüp anlar da dinlerine ona göre muhabbet ederler. Bu netice-i mesudeye vusulümüzü inayet-i sübhaniyeden rica ile...".[78]

2. Muhtevası

Dört cilt ve yaklaşık iki bin sayfa hacminde küçük boy Osmanlıca bir eserdir. On bir bölümden oluşmaktadır. Ahmet Midhat Efendi'nin diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de dili oldukça sade, halkın anlayabileceği şekildedir. *Nizâ-ı İlm ü Din*'i 1895 - 1900 yılları arasında yazmış ve eser Tercümân-ı Hakikat matbaasında basılmıştır.

Ahmet Midhat'ın bu eseri, Draper'in *History of the Conflict between Religion and Science* , eserinin Fransızca'sından *Les Conflits de la Science et la Religion*, *Nizâ-ı İlm ü Din* adıyla yaptığı tercümesi ve bu esere yazmış olduğu *İslâm ve Ulûm* adlı eleştiriyi birbirine mündemiç olarak içermektedir. Bu eser, sadece Ahmet Midhat Efendi tarafından değil kendi döneminde de birçok eleştirmen tarafından eleştirilmiştir. Eserin yayınlandığı 1875 – 1876 yıllarındaki dergilerde yapılan eleştiriler bize kitabın XIX. yy düşüncesi üzerinde yaptığı ilk etkinin yansımalarını gösterecektir.

Kitap hakkındaki bazı eleştirel görüşler, dergi yazarları arasında bir bütün olarak dikkate alındığında kitabın kabulünün genelde negatif bir ses getirdiğini açıkça gösterir. Brownson[79] kendi yazdığı eleştiride hem kitap hem de yazar hakkında çok serttir. O biraz dramatik bir biçimde şöyle bir iddiada bulunmuştu: "önümüzde bulunan

[78] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 201.
[79] Orestes A Brownson, *Conflict* in *Brownson's Quarterly Review* dergisinin editörüdür. Brownson Kalvinist Conregationalizminden 1874 Ekim'inde dönmüş olan bir Katolik mühtedi idi. O aynı yıl dergiyi kurmuş ve dergiyi geniş bir konular yelpazesi üzerine kendi Katolik görüşlerini kamuya açık hale getirmek için kullanmıştı. Brownson Katoliklik ile Amerikan "siyasî deneyimi" arasında bir bağ görmüş ve Katolik bir Amerika hayal etmişti.(Dimery, Richard, John William Draper and *'Conflict' in an Anti-Catholic context*,1996, http. // www. dimery. com / articles / draper / draper. html, (15 Mayıs 2002).)

bu türden kitapların yayınlanmasıyla karşılaştırıldığında, bin tane soğukkanlı katilin topluma vereceği zarar daha hafif kalırdı." bu ifade kitabın uyandırdığı antipatinin seviyesini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Saygın Uriteryan bir yorumcu olan Thomas Hill,[80] *Unitarian Review*'de eseri soğuk ve ürkütücü bir kitap olarak adlandırmıştır. *Canadian Monthly* dergisinin eleştirisi kitap hakkında olumlu olmaya çalışmış fakat kitabı birçok yanlışlıklarla dolu, aceleci ve dikkatsiz olarak görmüştür. *Scribner's Monthly* dergisi daha da acımasızdır. "Tarih başlığını taşıyan daha aceleci, yapmacık, daha yanlış bir eser elimize nadiren düşmüştü." *Bibliotheca Sacra*'da yazan Wright,[81] Roma Kilisesi'nde bu kadar çok hatanın olduğu konusunda eserle hemfikirdir, fakat eserin "büyük bir ihtiyat ve şüphecilikle okunması gerektiği" konusuna dikkati çekmiştir.[82]

Ahmet Midhat, Draper'in fikir ve mütealalarından hemen sonra kendi fikir ve tenkitlerini yazmıştır. Bu durumun eserin okunmasında bir karışıklığa sebep olmaması için Draper'dan yapılan tercümeler küçük yazı karakteri ile, Ahmet Midhat'ın fikirleri ise büyük yazı karakteri ile yazılmıştır. Ahmet Midhat, eseri yazarken Draper'in eserini esas aldığı için sistem olarak da onun eserini takip etmiş, her bölümü onun verdiği başlık altında eleştirmiştir.

Eser bir ihtardan, biri Ahmet Midhat'ın, diğeri Draper'ın olmak üzere iki mukaddimeden ve on bir bölümden oluşmaktadır. Ahmet Midhat "İlmin Mebadisi" adlı I. bölümde, Draper'in ilmin doğuşuyla ilgili yazısını aktardıktan sonra Asya'da ilmin

---

[80] Thomas Hill, *Unitarian Review and Religious Magazine* adlı dergide *The Struggles of Science* (Bilimin Mücadeleleri) başlıklı eleştiriyi yazmıştır. Hill Uriteryan bir papaz ve bilim adamıydı. O aynı zamanda 1862 – 1868 yılları arasında Harward'ın başkanıydı. 1849'da bilimin tanrının yasalarını nasıl ortaya çıkardığını gösteren *Geometry and Faith* (*Geometri ve İman*) adlı kitabı yazdı. 1873'den 1891'de ölümüne kadar Uriteryan bir kilise papazlığını deruhte etti. 1874 Eylül'ünde *Unitarian Review and Religious Magazine*'de Darwinizme karşı bir konuşma yaptı ve o genelde evrime karşıydı. (Dimery, Richard, John William Draper and *'Conflict' in an Anti-Catholic context*, 1996, http. // www. dimery. com / articles / draper / draper. html, (15 Mayıs 2002).)

[81] George Frederic Wright, Kalvinist bir Protestan, evrimci ve amatör bir jeologdu. 1872'ye kadar Vermont Bakersfield'deki Congregational Kilisesinin papazı idi.1883'den 1921'deki ölümüne kadar *Bibliotheca Sacra* adlı derginin yazı işlerini yönetti. (Dimery, Richard, John William Draper and *'Conflict' in an Anti-Catholic context*, 1996, http. // www. dimery. com / articles / draper / draper. html, (15 Mayıs 2002).)

[82] Richard Dimery, *John William Draper and 'Conflict' in an Anti-Catholic context*, 1996, http. // www. dimery. com / articles / draper / draper. html, (15 Mayıs 2002), s. 9. (Draper'in eserine yapılan eleştirileri daha ayrıntılı görmek için bu adrese başvurulabilir.)

doğuşunun Avrupa tarihiyle kıyas edilemeyeceğini belirterek konuya başlar ve İskenderiye Mektebi'nin, ilmin doğuşuna ve ilme etkisini anlatır.

Ahmet Midhat "Nasraniyet ve Tahavvülatı ve Ulûm ile Münasebeti" adı verilen II. bölümde, Hıristiyanlık ile ilim arasındaki çatışmadan yola çıkarak, İslâm'ın ilim ile asla münazaa içinde olmadığını savunur. Bu durumu *Kur'ân*'dan örnekler vererek ispata çalışır.

"Vahdaniyet-i İlahiye Mesleğine Niza', Birinci Reform Yahut Cenup Reformu" adı verilen III. bölümde, İslâm'ın doğuşu ve Hz. Muhammed'in peygamberliği hakkındaki yanlış telakkileri eleştirerek onların görüşlerini çürütür. Hıristiyanların Müslümanları antropomorfik bir tanrı anlayışı içinde görmelerini eleştirir. İslâm'ı Hıristiyanlığın bir parçası gibi görmek isteyenlere karşı delil olarak iki din arasındaki farkları özetler. İslâm'ın bir imparatorluk olmadığını ispat için halifelik müessesesi hakkında bilgi verir. İslâm'ın cennet anlayışına yapılan itirazlara cevap verir. İslâm'ın doğuşu, yayılışı ve savaşları hakkında bilgi verir. Hz. İsa'nın peygamberliği hakkında mezheplerin anlayışını özetler ve Hıristiyanlığın hakikatinden bahseder.

"Kuzeyde İlmin Tecdîdi" adı verilen IV. bölümde, Draper'in Arapların ilmî faaliyetleri hakkındaki malumatını tercüme ettikten sonra bazı noktalarda onu eleştirir. İskenderiye Kütüphanesi'ndeki kitapları Hz. Ömer'in yaktırdığı ile ilgili iddiaları çürütür. İslâm dini yayılırken toplumlara medeniyeti getirdiğini ve İslâm'ın bilime hizmetini anlatır.

"Ruh Hakkında Niza' ve İrtica' Akidesi" adı verilen V. bölümde, ruh hakkında intişar ve irtica' akidelerini anlatır. İbn Rüşd'ün Avrupa'ya tesiri ve cismanî haşr ile ilgili etkisini açıklar. Ruhun tabiatı hakkında bilgi verir. Ortaçağda Avrupa'da engizisyon mahkemelerinin kurulmasını anlatır.

Ahmet Midhat V. bölüme bir ek yazmıştır. Draper'in hiçbir dinin ilme dayanmadığı ve dinin ilme asla müdahale edemeyeceği görüşünü eleştirerek, İslâm'ın ilme dayandığını ve din - ilim arasında hiçbir uyumsuzluğun olmadığı yegane din olduğunu genç okuyuculara göstermek istediği için bu ek bölümü yazmıştır. Din ile

ilmin alanı sınırı ve kesişim noktası olarak felsefeden bahsetmiştir. Bu bölümü yazarken ibn Rüşd (h. 595) ve Gazzâlî (h. 505)'nin *Tehâfütler*'inden faydalanarak sırasıyla şu bölümleri eserine almıştır:

Ezeliyet-i Âleme Dair Münazara, Felasifenin "Allah, fail ve sanii âlemdir." Kavillerindeki Telvislerine Dair Münazara, Felasifenin Âlem İçin Bir Sani' İspatından Aczlerine Dair Münazara, Felasifenin Mead-ı Cismaniyi İnkârlarına Dair Münazara, Hatime.

"Tabiat-ı Âleme Dair Niza'" adı verilen VI. bölümde, Ahmet Midhat, yerin küre şeklinde olduğu konusunda artık insanların fikir birliğinde olması gerektiğini söylüyor fakat, o günlerde bunun aksini iddia edenler olduğu için bu konuda açıklama yapma gereğini hissediyor. Kâinatın insanlık için yaratıldığı inancını inkâr edenlere karşı çıkarak *Kur'ân*'dan örneklerle bu konuyu ispata çalışır. Dinin insan hayatının hangi sahasına girdiğini izah eder. *Kur'ân*'ın tahrif olmadığını, İslâm dininin ilim ile çatışmadığını tartışır ve *Kur'ân*'daki ilmî hakikatlerden haber verir.

"Arzın Ömrü Hakkındaki İhtilaf" adlı VII. bölümde, arzın yaratılışıyla ilgili *Kur'ân*'da verilen bilgilerle diğer ilâhi kitapların verdiği bilgilerin mukayesesini yapar. Nuh tufanının ilme aykırı olup olmadığı konusunda dinlerin verdiği haberleri tartışır. Yeryüzünde ilk insan hakkında ilmin ve dinin delilleri üzerinde durur. Âlemin yaratılışı ve yaratılış süresi hakkında bilimin bulgularıyla *Kur'ân*'daki bilgilerin çelişmediğini ortaya koyar. Ahmet Midhat tekâmül kaidesini İslâmî anlayışa uygun olarak yorumlar ve bu konuda Hoca Musa Kâzım Efendi'nin yapmış olduğu tefsirden iktibaslar yapar. Âlem ve insanın yaratılışında tekâmül sürecine değinir.

"Hakikat-i Kübra Hakkında Niza'" adlı VIII. bölümde, Ahmet Midhat, Hz. İsa'nın ibnullah olduğu konusunda konsüllerin verdiği kararları anlatarak bu bölüme başlamıştır. Din - ilim ilişkisi bakımından Katoliklerin inançlarındaki harikalıkları delil olarak kabul etmeleri konusunu tartışır ve engizisyon mahkemelerinde din adına insanlara yapılan işkenceleri anlatır. İslâm ahlâkının üstünlüğü karşısında ezilen Hıristiyan âleminin İslâm inancına attıkları iftiralardan bahseder. Tabiatçıların Allah'ı inkâr etmeleri konusu üzerinde durur. Draper'in Protestanlığı savunmasına karşılık,

Protestanlığın ilim ve fenne bir fayda sağlamadığını ve ilim ve fennin sadece İslâm dinine minnettar olabileceğini vurgular. *Kur'ân-ı Kerim*'in ilim ile tam bir uyum içinde olduğu konusu üzerinde ısrarla durur. *Kur'ân, Tevrat* ve *İncil*'in semaviyetlerini tartışır. Hz. Havva'nın, Hz. Adem'in kaburgasından yaratılmış olduğu inancının bilimle çatıştığını ortaya koyar. Papaların masum kabul edilmesini tartışır ve İslâm'ın bu konudaki tutumundan bahseder.

"Hükümet-i Kâinat Hususundaki Tebâyün" adlı IX. bölümde, Ahmet Midhat, Draper'in işlediği konuların en mühiminin bu bölümde olduğunu söylüyor. Bu bölümde, kâinatın yaratılışı, hikmeti ve yönetilişinin bir ilâh olmaksızın gerçekleştiği iddiası, Ahmet Midhat tarafından çürütülür. Bu konu İslâm ve Hıristiyanlık açısından ele alınarak işlenir. Ahmet Midhat, Draper'in kâinatta tasarruf sahibi bir ilâhın var olmadığını iddia etmesinin sebebi olarak, kilisenin kendi kendini Allah'ın vekili yerine koymasında görür.

Ahmet Midhat, "Latin Hıristiyanlığı yahut Katolikliğin Medeniyet-i Cedideye Nispeti" adlı X. bölümü din - ilim münakaşası açısından pek alakalı bulmuyor.

Avrupa medeniyetinin ilerlemesi ve kilise ile mücadele hakkında bilgi verir. Avrupa medeniyetinin gösterdiği büyük terakkinin sebebinin İslâm olduğunu iddia eder.

"Ulûmun Medeniyet-i Cedîde İle Münasebeti" adlı XI. bölümde Amerika'ya göçün sebeplerinden, İspanyolların yerlileri katlederek kurdukları medeniyetten, ilmin Batıya nakli ve haçlı seferlerinden bahseder. Şövalyelik anlayışının İspanya'daki Müslüman Araplardan gelmiş olduğunu bildirir. Metafizik ilmi hakkında bilgi verir. Yapılan icat ve gelişmelere karşı Katoliklerin muhalefetini anlatır. İslâm ülkeleri, medenî şehirler kurmada öncülük etmiş oldukları halde, günümüzde İslâm ülkelerinde ilmin geri kaldığını ifade eder. İslâm'ın mucize anlayışıyla, Hıristiyanlığın harikalıklarını karşılaştırır.

Ahmet Midhat, *Nizâ-ı İlm ü Din*'in din ile ilmi değil, Katoliklik ile ilmi incelediğini, dolayısıyla bu eserin adının "*Katolikliğe Yeni Bir Hücum*" şeklinde olmasının daha doğru olacağını kaydeder. Bir çok eleştirmen de kitabın başlığının yanlış bir isme sahip olduğunu ya da alanının çok geniş olduğunu düşünmüş ve bir de

gerekli olan yerde açıklayıcı bir tanımın yokluğunu eleştirmişlerdir. The *Athenaeum* dergisi, kitaba incelemeye çalıştığı ilgi alanı çok geniş olan "aceleci ve parçalı bir inceleme" adını vermiş ve kitabın yeniden isimlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.

Ahmet Midhat, eserin tamamında Draper'in iddia ettiğinin aksine din – bilim arasında bir çatışmanın olmadığını ortaya koyar. Draper'in çatışma tezinin formülasyonuna yapılan itirazlar eserin eleştirilerinin çoğunda da açıkça görünmektedir. Thomas Hill, Draper'in tezinin tersine hiçbir gerçek çatışmanın söz konusu olmadığını iddia eder. Brownson'un eleştirisi de neredeyse " çatışma olmadığı" na dair bir iddia gibi görünür. Brownson'un görüşüne göre, Draper'in konusu "hiçbir zaman olmamış ve hiçbir zaman da olmayacak bir çatışma" dır. *Scribner*'in eleştirmeni, din ile bilim arasında hiçbir gerçek çatışma olmadığını ileri sürerek, çatışmanın sadece bilimcilik ve aşırı harfi yorumculuk olarak tanımlanan çarpıtmalar arasında olduğunu söylemiştir. *Lutheran*'daki eleştiride çatışma, "gerçek bilimle hakiki din" arasında geçiyor olarak sunulmaz, ancak Draper'in sözünü ettiği çatışma materyalist felsefe ile Tanrı arasındadır.[83]

3. Kaynakları

Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din* adlı eserinde Gazzâlî, İbn Rüşd, ve Musa Kâzım Efendi gibi değerli alimlerin eserlerinden ve görüşlerinden faydalandığını belirtiyor. Bu eserde Ahmet Midhat'ı en çok etkiliyen şahıs olan Musa Kâzım Efendi başta olmak üzere bir – iki alimi ve Ahmet Midhat'ı etkileyen görüşlerini inceleyelim.

Musa Kâzım Efendi : Musa Kâzım Efendi, 1275 (1858 - 1859) yılında Erzurum'un Tortum ilçesinde doğdu. İlk eğitimine memleketinde başladı. Daha sonra, Balıkesir'de başta Selahaddin Ali eş-Şuurî Efendi olmak üzere çeşitli hocalardan ders aldı.[84] Balıkesir'den İstanbul'a dönen Musa Kâzım Efendi, Kazasker Eşref Efendi ve Hoca Şakir Efendi'nin derslerini takip ederek icazet aldı. Aynı yıl rüus imtihanını kazandı ve Fatih Camii'nde ders okutmaya başladı. Özel olarak Muallim Naci'ye fıkıh

[83] Richard Dimery, *John William Draper and 'Conflict' in an Anti-Catholic context,* 1996, http. // www. dimery. com / articles / draper / draper. html, (15 Mayıs 2002).
[84] Ferhat Koca, *Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi Külliyatı*, Ankara 2002, s. 13.

usûlü, Ahmet Midhat Efendi'ye de tefsir dersleri verdi. 1895'de İstanbul rüusuna nail oldu.[85]

1900 yılında Mekteb-i Hukuk Mecelle muallimliğine atanan Musa Kâzım Efendi, daha sonra Mekteb-i Sultanî Akâid muallimliği, Darü'l-Fünun ve Darü'l-Muallimîn hocalıklarına tayin edilerek aynı anda dört ayrı yerde görev yaptı. Bu arada geleneksel rütbe bakımından da yükselerek mahreç payesine, 1907 Şubat'ında ise Halep Mevleviyetine vasıl oldu. Aynı yıl Bâb-ı Meşîhat Tedkîk-i Müellefat Meclisi Başkatipliğine, daha sonra da bu komisyonun üyeliğine getirildi. 1908 II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i İlmi Üyeliği'ne, Hey'et-i Âyan'ın açılması üzerine de senatör olarak politikaya girdi.[86]

1910 – 1917 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı kadroların kurdukları hükümetlerde dört defa şeyhülislâm olarak atanan Musa Kâzım Efendi, toplam 5 yıl 1 ay 4 gün şeyhülislâmlık yaptı ve hizmetlerinden dolayı Murassa Mecidi Nişanı ve Altın Liyakat Madalyası ile ödüllendirildi.[87]

I.Dünya Savaşı mütareke ile sonuçlanınca birçok ittihatçı ve kabine üyesiyle birlikte Divân-ı Harb-i Örfi'de harp suçlusu olarak yargılanan Musa Kâzım Efendi, 15 yıl kürek cezasına mahkum edilmiş, daha sonra bu cezası Sultan Vahdettin tarafından 3 yıl sürgüne çevrilmiştir. Musa Kâzım Efendi, sürgünde bulunduğu Edirne'de 10 Ocak 1920 tarihinde vefat etmiş ve Edirne Muradiye Camii'nin bahçesinde gömülmüştür.[88]

Musa Kâzım Efendi'nin Ahmet Midhat'ın dinî hayatında önemli yeri vardır. Musa Kâzım Efendi, hocalığı sırasında Ahmet Midhat'a tefsir dersi vermiştir.[89]Aralarındaki hoca talebe ilişkisinin haricinde Ahmet Midhat'ın bir dostu olarak da onunla görüşmüş ve onun cuma sohbetlerine teşrif etmiştir.[90] Ahmet Midhat Efendi *Nizâ-ı İlm ü Din* eserinde, hocası Musa Kâzım Efendi'nin ilim ve irfanından

---

[85] İsmail Kara, "Musa Kâzım Efendi", *Yaşayanları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, II, 260.
[86] İ. Parmaksızoğlu, "Musa Kâzım Efendi", *Türk Ansiklopedisi*, Anakara 1976, XXIV, 457.
[87] Ferhat Koca, *a.g.e.*, s. 14.
[88] Ferhat Koca, *a.g.e.*, s. 15.
[89] Ferhat Koca, *a.g.e.*, s. 16.
[90] Aydın Uluyazman, "Hatıralarla Ahmet Midhat Efendi", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s.607.

faydalanmış olduğunu birçok yerde ifade etmiş ve onun eserlerinden alıntılar yaparak da fikirlerine değer verdiğini ortaya koymuştur.

"Gerek hikmet-i ulûm ve gerek hikmet-i dinin bu kadar yüksek tabakatında yalnız kendi kanatlarımızla tîran (uçmaya) ve cevelana (dolaşmaya) dahî emniyet edemedik. Bedâa-i ilmiyye (ilmî malumat) ve hikemiyyesinden daima müteneffiğ ve mütemettiğ olageldiğimiz (faydalandığımız) üstad-ı fâzıl Hoca Musa Kâzım Efendi Hazretlerinin muavenet-i mağlumelerine arz-ı iftikâr eyledik (büyük ihtiyaç duyduk)."[91]

Ahmet Midhat'ın bu sözleri, hocası Musa Kâzım Efendi'den ne derecede etkilendiğini bize gösterdiği gibi Musa Kâzım Efendi'nin de *Külliyat*'ında Ahmet Midhat'dan övgüyle bahsetmesi de hocasının ondan memnun olduğunu bize göstermektedir.

"Birçok yüksek eseriyle İslâm'ın şanını yüceltmeye güç harcayan hakiki filozof, ilahî hakîm, saygıdeğer Ahmet Midhat Efendi Hazretleri..."[92]

Musa Kâzım Efendi ulema - siyaset ilişkileri ve Türk masonluk tarihi açısından önemli bir isimdir. Nakşibendi olmasına rağmen ittihatçılarla üst düzey münasebeti vardır ve mason olduğu bilinmektedir. Fakat kendisi hakkındaki masonluk iddialarını reddetmiştir. İslâmî ilimlere ve tasavvuf felsefesine vukufu üst düzeydedir. Fikirleri döneminin diğer fikir adamlarıyla benzerlik gösterir. Siyasî görüşleri istibdat-meşrutiyet ikilemi etrafında teşekkül etmiştir.[93]

Safvetü'l-beyan fi tefsiri'l Kur'ân : Hicri 1325'de İstanbul'da, Matbaa-i Amire'de basılmış, I cilt ve 408 sayfalık bir eserdir. Bakara suresi 73. ayete kadar yazılmıştır.

Musa Kâzım Efendi, hocalığı sırasında Osmanlı edip ve muharriri Ahmet Midhat Efendi'ye tefsir dersleri vermiş ve Ahmet Midhat Efendi'nin bu derslerde verilen bilgileri kaydetmesiyle bu eser ortaya çıkmıştır. Bu tefsirde, müellif önce bir ayetin mealini vermekte, daha sonra da söz konusu ayette bulunan kelime ve kavramları

---

91 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 118.
92 Ferhat Koca, *a.g.e.*, s. 142.
93 İsmail Kara, "Musa Kâzım Efendi", *Yaşayanları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, 260.

ayrı ayrı incelemektedir. Tefsirde Arapça gramerini ilgilendiren konularla kelâmî tartışmalara ağırlık verildiği görülmektedir.[94]

Külliyat-ı Şeyhülislâm Musa Kâzım **:** Hicri 1336 yılında, İstanbul'da Evkâf-ı İslâmiyye Matbaasında basılmış, 329 sayfalık bir eserdir. Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin çeşitli dergilerde neşredilen makaleleri, bazı risaleleri, konferansları ve beyannamelerini içermektedir.[95]

Gazzâlî : Huccetü'l-İslâm Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, h. 450 (1058 – 1059) yılında bugün İran'da bulunan Horosan'ın Tus kentinde dünyaya geldi. İlk tahsiline baba dostunun desteği ile başlamıştır. İleri düzeydeki ilk öğrenimine er-Razkanî adlı alimden fıkıh dersleri alarak Tus'da başlamış, daha sonra Curcan'a giderek beş yıl öğrenim görmüştür. Tus'lu bir grup gençle birlikte Nişabur'a giderek Nizamiye Medresesine girmiş ve dönemin en tanınmış alimi olan İmamü'l-Haremeyn el-Cüveyni'nin öğrencisi olmuştur. Nişabur'a gittikten sonra gayet sıkı geçen öğrenimi süresince Şafiî fıkhı, hukuk ekolleri arasındaki tartışma tenkitleri, cedel, akâidle fıkhın kaynakları ve mantık alanlarında parlak bir alim olarak yetişmiştir. Ayrıca hikmet ve felsefe okuyup ve bütün disiplinlerde sağlam bir formasyon kazanmıştır.[96]

Nizam el-Mülk, Gazzâlî'yi Bağdat Nizamiye Medresesine tayin etmiştir. Hicri 488 (1095) yılına kadar orada ders vermeye devam eden Gazzâlî'yi bir süre sonra kazandığı makam ve şöhret tatmin etmez olmuştur. Manevî bir kriz geçiren Gazzâlî ve Bağdat'ı terk etmiş, bir süre inziva hayatı yaşadıktan sonra halkın zayıflayan imanı karşısında halvete girmenin doğru olamayacağını düşünerek Nişabur'da ders vermeye başlamıştır. Dört yıl ders verdikten sonra Tus'a dönmüş, evinin yanında bir tekke ile bir medrese yaptırarak, burada hem ilmî hem de tasavvufî irşatta bulunmuştur.[97] Gazzâlî, senesinin Cemazi el-Sani ayının on dördünde Taberan'da vefat etmiş ve orada gömülmüştür.[98]

---

[94] Ferhat Koca, *a.g.e.*, s. 16.
[95] Ferhat Koca, *a.g.e.*, s. 16.
[96] Mustafa Çağrıcı, "Gazzâlî", *DİA*, İstanbbul 1996, XIII, 490.
[97] Bekir Karlığa, "Giriş", *Tehâfütü'l-Felasife*, İstanbul 1981, s. XVIII, XIX.
[98] Allame Şibli Numâni, *İslâm'ın Fikir Kılıcı Bütün Cepheleriyle Gazzâlî*, çev. Yusuf Karaca, İstanbul 1972, s. 40.

Tehâfütü'l-Felasife : Gazzâlî'nin telif hayatının en verimli olduğu ikinci dönemde (478 - 488) felsefe konusunda yazdığı ikinci kitaptır.[99]

Tehâfütü'l-Felasife, devrinde ve daha sonra İslâm dünyasında büyük ilgi gördüğü için dünya kütüphanelerinde pek çok nüshaları bulunmaktadır.[100]

Gazzâlî bu eserde daha çok Meşşâî İslâm filozoflarından Farâbî (ö. 339/950) ve İbn Sîna (ö. 428/1037)'nın eserleri doğrultusunda Aristoteles metafiziğini eleştiri konusu yapmaktadır. Ona göre bu düşünürlerin görevleri üç kısma ayrılmaktadır. Bunlardan bir kısmı bütünüyle dinî inançlarla çatıştığından onları reddetmek gerekmektedir. İkinci kısım görüşlerini dinî inançlarla hiçbir ilgisi bulunmaz. Sayılardan müteşekkil riyazi bilimlerle, hacim ve boyutlardan müteşekkil geometrik bilimler ve düşüncenin aracı olan mantık bu tür ilimlerdendir. Ona göre bu ilimlerle tartışmaya girişmek yersizdir. Din ile felsefenin çatıştığı asıl konu üçüncü tür bilimlerdir. İlahiyyat ve Tabiiyyat konusunda filozofların görüşleri İslâm'ın esasları ile çatışmaktadır. İşte müellifin eleştirdiği konu, bu üçüncü tür bilimlerdir. Gazzâlî, *Tehâfüt*'de sadece bu bilimlerin tutarsız ve eksik taraflarını ortaya koymuş, filozofların üçüncü kısım görüşlerini 20 ayrı başlık altında eleştirmiştir.[101]

İbn Rüşd : Kadi Ebu'l-Velid Muhammed b Ahmed b Muhammed b Ahmed, h. 520 (1129) yılında Kurtuba'da dünyaya geldi. Kurtuba'nın hukuk, siyaset ve idari alanlarda büyük görevler üstlenmiş ünlü ve entelektüel bir ailesine mensuptur. Büyük düşünüre adını vermiş olan dedesi Ebu'l-Velid Muhammed, Malikî mezhebinin Endülüs'te şöhret yapmış önde gelen fakihlerindendi.[102]

İbn Rüşd, temel dinî bilgileri babasından öğrendi. Hafız Ebu Muhammed b. Rızk'tan fıkıh dersleri aldı. İmam Malik'in *el-Muvatta* adlı eserini ezberledi. Ebu'l-Kâsım İbn Beşküval'den hadis ve usûl-i fıkıh okudu. Kadı Ebu Bekir İbnu'l-Arabî'nin öğrencilerinden Ebu Cafer İbn Harun et-Tercâlî ve Belensiyeli Ebu Mervan İbn

[99] Bekir Karlığa, *a.g.e.*, s. XXII.
[100] Bekir Karlığa, *a.g.e.*, s. XXIII - XXIV.
[101] Bekir Karlığa, *a.g.e.*, s. XXV.
[102] İbn Rüşd, *Faslü'l-Makal*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul 1992, s. 11.

Cüryul'den tıp ve matematik öğrenimi gördü. Ebu Cafer ile Mazeralı Ebu Abdullah'tan icazet aldı.[103]

İbn Rüşd, ünlü İslâm filozofu İbn Tufeyl ile tanıştı ve onun tarafından Sultan Ebu Yakub İbn Abdülmümine takdim edildi. Felsefe konusunda halifenin sorduğu sorulara uygun cevaplar veren İbn Rüşd, halife tarafından büyük takdir gördü. 1169 yılı civarında halife onu İşbiliyye kadısı yaptı ve kendisinden Aristoteles'in eserlerini yorumlamasını istedi. Bu görevde fazla kalmayan İbn Rüşd, 1171 yılında Kurtuba başkadısı oldu. Bundan yaklaşık on yıl sonra da Merrakeş'de halifenin özel doktoru olarak sarayda yer aldı.[104]

Emir Yusuf'un vefatından sonra 579 (1184)'da yerine geçen oğlu Emir Yakub b. Mansur, İbn Rüşd'e alaka ve iltifat gösterdi. Fakat bazı kişiler hükümdar ile İbn Rüşd arasındaki ilişkiyi çekemeyerek aralarını açmaya çalıştılar, bunu da başardılar.[105]

İbn Rüşd ve beraberindeki birçok ilim adamı sürgün edildi. Daha sonra İbn Rüşd'e itibarını iade eden halife Mansur, onu bağışlayıp kendisine ihsanda bulunmak üzere Merrakeş'e davet etmiştir. Bu davete icabet eden filozof, Merrakeş'e gitmiş ancak fazla yaşamayarak h. 595 (1198) yılında vefat etmiştir.[106] Eserlerinden de anlaşılacağı üzere İbn Rüşd, çok çalışkan bir düşünür olarak ün salmış, özetlediği, düzelttiği, tasnif, telif ve kaydettiği sayfaların sayısı on bin varağı bulmuştur. Endülüs'te onun fıkhî fetvalarına koşulduğu gibi, tıbbî fetvalarına da koşulmuştur. Gramer, edebiyat ve felsefede geniş bilgi sahibiydi.[107]

Ahmet Midhat, din – ilim arasında aslında bir çatışmanın olmadığı konusunu ispata çalışırken Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün *Tehâfütler'inden* faydalanmıştır. Ahmet Midhat'a göre Gazzâlî, felsefenin hangi yönlerden şeriattan ayrıldığını anlattığı halde birçok yönden de muhalif olmadıklarını gösterdiğini ifade etmiştir.

---

[103] Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 257.
[104] İbn Rüşd, *a.g.e.*, s. 12.
[105] Süleyman Uludağ, "Giriş" *Felsefe Din İlişkileri*, İstanbul 1985, s. 14 - 15.
[106] İbn Rüşd, *a.g.e.*, s. 12 - 13.
[107] İbn Rüşd, *a.g.e.*, s. 13.

Ahmet Midhat, felsefe ve şeriatın çatışmadığını ispat için daha çok İbn Rüşd'ün görüşlerinden istifade etmiştir. Onun felsefeyi yani hikmeti savunmadaki haklılığını tasdik etmiştir. Ahmet Midhat, iki eseri karşılaştırırken Gazzâlî'nin felsefecileri tekfir etmesine hayret etmiş, felsefecilere ait dediği sözlerin aslında Dehriler'e ait olduğunu söyleyerek felsefecileri değil Dehriler'i reddetmesinin daha uygun olduğunu beyan etmiştir. Ahmet Midhat, bu durumu vurgulayarak da aslında felsefe ile dinin uzlaştığı noktasına gelmek istemiştir.

Tehâfütü Tehâfüti'l- Felasife : Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l- Felasife*'i kaleme alışından yaklaşık 85 yıl sonra, Batı İslâm dünyasının en hararetli ilim çevresi olan Endülüs'te geniş yankılar yaptı. İbn Rüşd Aristotelesçi bir filozof olarak yirmi ayrı meselenin her birini teker teker ele alarak Gazzâlî'nin eleştirisinin haksız olduğunu anlatmaya çalıştı. Ve eserine "*Filozofların Tutarsızlığının Tutarsızlığı*" anlamında "*Tehâfütü Tehâafüti'l Felasife*" adını verdi. Eserin yazılışı kesin olarak bilinmemekle birlikte 1180 civarı olduğu tahmin edilmektedir.[108]

[108] Bekir Karlığa, "Giriş", *Tehâfütü'l-Felasife*, s. XXVIII.

BİRİNCİ BÖLÜM

NİZÂ-I İLM Ü DİN'DE DİN ve BİLİM KAVRAMLARI, BUNLAR ARASINDAKİ İLİŞKİ

A. Din ve Bilim Kavramları

Din - bilim münasebeti, bilim çabalarının en yoğun ve verimli bir şekilde yer aldığı Hıristiyan Batı dünyasında son üç asır boyunca tartışıla gelmiştir. Dolayısıyla bu alanda yapılan çalışmaların tümü her dini ilgilendirmez. Bu duruma rağmen önceki yıllarda yapılan bazı çalışmalarda dinin adı konmaz, sonuçta olumlu bir çizgiye ulaşılırsa Hıristiyanlık kazançlı çıkar, sonuç menfi olduğunda ise bütün dinler itham edilirdi.[109] Draper'in eserinde de aynı tavrı gören Ahmet Midhat, bu yaklaşımı eleştirmiştir.

Ahmet Midhat Efendi'nin *Nizâ-ı İlm ü Din* adlı eseri din ile ilim arasında münazaa başlığı taşıdığı halde eser için önemli bir eksiklik ve eleştiri olacak şey din ve ilim kavramlarının tanımlanmayarak, belirsiz bırakılmasıdır. Draper'in eseri bu konuda birçok eleştirmen tarafından eleştirilmiş olduğu halde Ahmet Midhat, Draper'in bu eksikliğini ortaya koymamış, kendisi de din ve ilim kavramlarının tarifini tam olarak yapmadan eleştirilerini muallakta bir din anlayışı üzerinde yapmıştır. Eserdeki genel içerikten yola çıkarak Ahmet Midhat Efendi'nin din ve ilim kavramlarından ne anladığı, bunların tarifi ve alanı hakkında bilgi vereceğiz.

1. Dinin Tarifi, Alanı ve Sınırı

Sözlük Anlamı : Dil âlimleri din kelimesinin Arapça "deyn" kökünden mastar veya isim olduğunu kabul ederler. İbnü'l Manzur dinin, ceza, mükâfat, itaat, hesap, İslâm, vera gibi manalarının hadisler ve Arap şiirlerinden çeşitli örneklere dayanarak zikretmiştir.[110] Mütercim Âsım Efendi ise dinin otuzu aşkın anlamından söz etmiştir. Dinin terim anlamına en yakın olanları şunlardır: Ceza ve karşılık, İslâm, örf ve âdet,

---

[109] Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir 1987, s. 213.

[110] İbnü'l Manzûr, "Din", *Lisânu'l-Arab*, Dar Sader,Beyrut ts., XIII, 170 - 171.

zül ve inkıyad, hesap, hakimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat, itaat.[111]

Din kelimesi Arapça'da birbirine yakın mânâlar ifade eden değişik şekillerde kullanılmıştır.

Birincisi, doğrudan doğruya mef'ul alındığında; hükmetmek, malik olmak, idare etmek, hesaba çekmek ve cezalandırmak mânâlarına gelir. İkincisi, "Lam" harfi vasıtasıyla mef'ul alındığında; ibadet etmek, boyun eğmek, itaat etmek demektir. Üçüncüsü ise "Ba" harfi vasıtasıyla mef'ul alındığında; din edinmek, itikat etmek, ibadet etmek demektir.[112]

Terim Anlamı : Din üzerinde birçok tarifler ortaya atılmıştır. Dinin bu çeşitli tarifleri arasındaki ayrılık, bir yandan din probleminin karmaşıklığından, öte yandan bu tarifleri ortaya atan kimselerin sübjektif görüş ve duyuşlarındaki ayrılıklarla sahip oldukları farklı dünya görüşlerinden ileri gelmektedir. Din hakkında ortaya atılan her tarifte, insanlıkla ilgili olan bilgi, istek ve duygular saklanır. Din, çok değişik şekiller içinde görünen ve çok geniş alanı kaplayan çapraşık bir olgudur. Bu olgu hakkında araştırmalar günden güne gelişmektedir. Ancak dinin herkes tarafından kabul edilecek bir tarifine varmak da bu araştırmalar geliştiği ölçüde güçleşmektedir. Bütün bu tariflerin hepsinin birden tek bir sistem içinde kavranmasına imkân yoktur.[113] Ahmet Midhat'ın "din" den kastettiği mana "İslâm" oldu için[114] İslâm bilginlerinin *Kur'ân-ı Kerim* ve İslâm inançları göz önünde bulundurarak yaptıkları din tariflerinin birkaçına burada bir göz atalım:

Seyyid Şerif el-Cürcani: "Din, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilâhi bir kanundur".[115]

---

[111] Mütercim Âsım Efendi, "dyn", *Kâmûs Tercümesi,* İstanbul 1305, IV, 622.
[112] İbnü'l Manzûr, "Din", *Lisânu'l-Arab,* Dar Sader, Beyrut ts., XIII, 170 - 171.
[113] Kamuran Birand, "Dinin Mahiyeti Üzerine", *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Ankara 1959, sy. I – IV, s. 127-128.
[114] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din,* III, 451.
[115] Seyyid Şerif Cürcani, *et-Ta'rifât,* Beyrut 1987, s. 141.

M. Hamdi Yazır: "Din, akıl sahiplerini hüsn-i ihtiyarlarıyla bizzat hayır ve nimete sevk eden vâz-ı ilâhi, şeriat ve millet, beşerin ihtiyari fiillerinin hayır ve saadet gayesine doğru cereyanını temin eden bir yol, bir kanun, bir amil-i manevîdir".[116]

Bu tarifler *Kur'ân*'da hak din olarak geçen "din" tarifleri olduğu için dar kapsamlı tarifler oldukları düşünülür.[117]

Modern Müslüman alimlerin din tariflerinin daha kapsamlı olduğu görülür. Örneğin Muhammed Abduh'a göre din, insanın kâinattaki varlıkları müşahede ederek duyular üstü ilâhi gerçekleri kavramasından ibarettir.[118] Reşid Rıza ise dini, insanın kendi çabası ile öğrenemediği, sadece vahiy kanalıyla elde edebileceği gerçekler bütünü olarak tarif eder.[119] Seyyid Hüseyin Nasr'a göre din, insanı gerçeğe bağlayan şeydir. Her din netice itibariyle biri doktrin, diğeri metot olmak üzere iki unsur ihtiva eder. Din öncelikle mutlak hakikati nisbi olandan ayıran bir doktrin, ikinci olarak da hakikat üzerinde düşünmeye, mutlak olana bağlanmaya, insan varlığının gaye ve anlamına uygun biçimde Allah'ın iradesine göre yaşamaya elverişli bir metottur.[120]

Ahmet Midhat Efendi'nin din tarifi, Reşid Rıza'nın tarifiyle uygunluk arz etmektedir. Ahmet Midhat'ın bu konudaki görüşlerini şu şekilde özetleyebiliriz.

Ahmet Midhat Efendi'nin *Nizâ-ı İlm ü Din*'deki gerçek din anlayışının *Kur'ân-ı Kerim*'in hak din olarak belirttiği din kavramı olduğunu görürüz. O dini inanma eylemiyle tarif eder. İnanma eylemini de *Kur'ân-ı Kerim*'in şu ayetiyle açıklar; "O kimseler ki gayba iman ederler".[121] İnanma gaybı yakinen kabuldür. İnanmanın ancak gayba olacağını ve müşahid olan şeyin inanmayı gerektirmediğini belirtir.

""O kimseler ki, gayba inanırlar" ayet-i kerimesinin tefsirinde müfessirin-i izâmın dahi beyan bulundukları vech ile iman denilen şey gaibi yakin bilkabuldür. Mevcut ve müşahit olan şey hakkında iman değil ilim vaki olur. "Ben iman ederim ki, su câri ve ateş hardır." demek abestir. Zira bunlar müşahedattan ve binaenaleyh malumattandır. "Ben iman ederim ki,

---

[116] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, II, 163 – 164.
[117] Günay Tümer, "Din", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 314 - 315.
[118] Muhammed Abduh, *Tefsîru Cüz'i Amme*, Kahire 1904, s. 161.
[119] Reşid Rıza, *Tefsîrü'l Menâr*, Kahire ts., II, 69.
[120] Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm İdealler ve Gerçekler*, çev. Ahmet Özel, İstanbul 1985, s. 15.
[121] el-Bakara, 2/3.

hak Subhâne ve Teâla hazretleri vardır. Mekândan, zamandan, şerikten münezzehtir." denilirse işte bu söz sahih olur."[122]

Ahmet Midhat, dinin inanma olduğunu ve inanmanın da gayba iman olduğunu belirtmekle birlikte bu gaybî bilginin peygamber aracılığıyla insanlığa ulaştığını bildirir.

"...Hudud-ı ulûm dahilinde bulunan şeyleri bilmek insan için mümkündür. Hudud-ı ulûm haricindeki şeyleri bilmek ise mümkün olmayıp onlara vahy-i ilâhi, talim-i enbiya ile inanmak lazımdır.".[123]

Nizâ-ı İlm ü Din eserinden yola çıkarak Ahmet Midhat Efendi'nin din tarifinin şu şekilde olduğunu söyleyebiliriz: "insanın kendi çabasıyla öğrenemediği sadece vahiy kanalıyla elde edebileceği gaybi bilgidir".

Dinin Alanı ve Sınırı

Din, tarihin bazı dönemlerinde diğer bütün bilgi şekillerinin yerini almış ve onların gördüğü işi görmüştür. Felsefî ve İlmî bilgiye kaynaklık vazifesi yaptığı gibi, değerler sahasında da uzun zaman hakim olmuş ahlâkın ve hukukun bütün sahalarını kaplamıştır. Diğer taraftan bütün kitleye hitap etmiş ve "tabiî hayat bilgisi"ne yön vermiştir.[124]

Ahmet Midhat Efendi, dinin "bilme" değil, "inanma" olduğunu, mevcut ve müşahede edilen şey hakkında iman değil ilmin hakim olacağını söyleyerek dini gayb sahasıyla sınırlar. Allah'ın varlığı, meleklerin varlığı, âhiret inancı, cennet – cehennemin varlığı, âlemin ezeli olmayıp mahluk olduğu, irade, ruh vb. itikadî esasların dinin sahası içinde olduğu ve bütün bu konuların müspet ilimlerle alakalı olmadığı görüşünü dile getirir.[125]

Ahmet Midhat, din ile ilmin alanlarını basit bir şekilde anlatır. Matematik ilminde " iki nokta arasındaki en kısa yol, doğru bir çizgidir" sözü din ile ilim arasında bir çatışmayı gerektirir mi? Din denilen şey hendese midir ki bu konuyla ilgili bir

[122] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 246 - 247.
[123] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 434.
[124] Hilmi Ziya Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, Ankara 1972, s. 49.
[125] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 246 - 247.

çatışma ortaya çıksın. Eski astronomide yermerkez görüşü hakimdi ve bütün astronomik hesaplar bu prensibe göre yapılıyordu. Yeni astronomide ise güneş merkezli sistemin doğru olduğu ispatlandı. Bu astronomik hakikatlerin din ile çatışması söz konusu olabilir mi? Olamaz. Çünkü, bu astronomik hakikatlerin din ile bir alakası yoktur.[126]

Ahmet Midhat, din – ilim arasındaki çatışmanın birbirinin sahalarına müdahaleleri yüzünden olduğunu belirterek, din ve ilim kendi sahalarında kaldıklarında çatışmanın da olmayacağı görüşündedir. Hıristiyanlığın aklî, tabiî ve riyazî ilimleri ihtiva iddiasına kalkışmasını din sıfatının haricine çıkarak ilim sahasına müdahale olarak görür. İlmin de kendi sahasının dışına çıkarak metafizik alana girmesini dine tecavüz olarak görür.[127]

Bununla birlikte o, semavi kitapların fen dersleri kitapları olmadığını gibi yalnızca dinî ve ahlâkî esasları içermediklerini de iddia eder. İslâm'da din ve millet gibi hakiki din ile hakiki medeniyetin de aynı şey olduğunu söyler. Her ikisi de insanlığın dünya ve ahiret saadetini sağlama amacındadır. İlk insandan Hz. Muhammed'e kadar tüm peygamberlerin mesajı manevî olduğu kadar maddî ciheti de içermektedir.[128]

2. Bilimin Tarifi, Alanı ve Sınırı

Sözlük Anlamı : Sözlükte "bilmek" mânâsına gelen ilim, genellikle bilgi ve bilim karşılığında kullanılır. Klasik sözlüklerde "bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, gerçekle örtüşen kesin inanç, bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması, nesneyi olduğu gibi bilmek, nesnedeki gizliliğin ortadan kalkması, tümel ve tikellerin kavranmasını sağlayan sıfat" gibi değişik şekillerde tarif edilmiştir.[129] Cehaletin karşıtı olarak da kullanılır. Arapça sözlüklerde âlim, alîm, allâm ve allâme, ma'lum, ma'lûmât, muallim, müteallim, muallem kelimeleri bilgi anlamıyla bağlantılıdır. Âlim ve alîm sıfatları hem Allah hem de insan için kullanılmakla birlikte Allah için ikincisinin kullanımı daha yaygındır.[130]

---

[126] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 243.
[127] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 206 - 207.
[128] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 130 - 132.
[129] İlhan Kutluer, "İlim", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 109.
[130] İbnü'l Manzûr, "alm", *Lisânu'l-Arab*, Dar Sader, Beyrut ts., XII, 416 – 422.

Terim Anlamı : Bilim, düşünce hayatının harici sahasını teşkil eder ve insanların tabii ihtiyaçlarına çözüm aramaları sonucunda ortaya çıkar. Bilim kendisine mahsus araştırma metotları ile eşya ve olaylar sahasında tahlilî tarif ve tasvirler yapar. Varlığın bütününü çeşitli sahalara ayırarak, her saha için belli metotlar takip ederek varlıkla ortaya çıkan sebep – sonuç münasebetini ve olayları araştırır. Ancak bilim, kâinat ve hayatın nihai gayesini, mânâsını ve değerini araştıramaz.[131] Kısaca bilim, metotlu bir arayış ve inceleme, bir araya toplama ve sınıflandırma yoluyla tabiatta ve çevremizde gördüğümüz sayısız olayların ve bunların değişmeleriyle bir çok varlığın idrakini mümkün kılmaktadır. Bunun sonucunda da, hem zihnimizin bir çok duyularla ortaya çıkan kaos içinde bunalmasının önüne geçer, hem de teknik uygulama imkânlarından yararlanmaya sebep olur.[132]

Ahmet Midhat, Avrupa'da dine karşı olan ilim anlayışının bizde asla kabul edilemeyeceğini belirterek ilmi şu şekilde tarif eder: "Bizce ilim, hakayık-ı eşyaya mümkün olduğu kadar vukuftan ibarettir".[133] Ahmet Midhat ilim dendiğinde fen ilimlerini kastetmiştir. Metafizik ilimleri, tabii ve matematik ilimler gibi sebeplere dayanmadığı için ilim değil itikat olarak kabul eder. İlmi, "bilmek" olarak açıklar ve mevcut olan şey hakkında iman değil, ilim vaki olduğunu söyler.[134]

Batının, ilimler arasında üstünlüğünü temin eden, ispat edilebilir hükümlerin ilmi bilhassa "müspet ilimler"dir. Bu ıstılah Ahmet Midhat Efendi'nin çok hoşuna gitmektedir. Her şeyin bir sebebi, bir hikmeti vardır. Müspet ilim, aslında etrafımızda gördüğümüz şeylerin ilmidir. Yediğimiz şeyler nereden ve nasıl oluyor? Tabiatın bin bir harikasının rengi, cinsi, çoğalması, faydası, zararı... bütün bunlar her gün gördüğümüz fakat hikmeti üzerinde düşünmediğimiz şeylerdir. Ahmet Midhat Efendi, pek çok makale ve eseriyle romanlarının büyük bir kısmında bu gibi fennî bilgilere yer vermiştir.[135]

---

131 Orhan Münir Çağıl, *Hukuk Metodolojisi Dersleri*, İstanbul 1962, s. 2.
132 Celal Saraç, "İlim", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1972, XX, 82.
133 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, IV, 336.
134 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 247.
135 Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, s. 50.

Bilimin Alanı ve Sınırı

İlmin sahası ve mevzuu değişik durumlarda meydana gelen olaylar ve bu olaylar arasındaki sabit münasebetlerdir ki, bunlar da "tabiat kanunları" olarak adlandırılır. Denebilir ki ilim, madde âleminde meydana gelen sabit münasebetler sahasında çalışır. İlmin çalışma sahasını teşkil eden bu durum ise, onun gayesini de nispeten ortaya koymuş olur.[136]

Ahmet Midhat Efendi, ilmin mevzuunu müşahede edilebilir ve akıl edilebilir alana münhasır kılarak ilmin sınırını şu şekilde izah eder:

"Hudûd-i ulûmun dahilinde bulunan şeyleri bilmek insan için mümkündür. Hudûd-i ulûmun haricindeki şeyleri bilmek mümkün olmayıp vahy-i ilâhi, talimi enbiya ile "inanmak" lazımdır."[137]

Bir şeyi bilmek ancak akıl gücüyle mümkündür. Felsefe ve ilim tarihi, aklın çok büyük bir güç olduğunu ortaya koyar, fakat onu, çözülemeyecek sonsuz bir kuvvet olarak görmez. Akıl, duyular âleminde gerçekten güçlüdür. Fakat hakikati arama konusunda onun bir sınırı olduğu kabul edilmelidir. İşte aklın, sınırı aştığı noktadan itibaren bazı problemleri iman denen başka bir sahaya bıraktığı görülür.[138]

Ahmet Midhat Efendi, ilmi bilinebilecek şeylerle sınırlar. Bilme faaliyetinin de ancak akıl ve duyularla olabileceği için bunların sınırı dışına çıkan konuların inanma alanına girdiğini ifade eder. Buna dayanarak ilmi, matematik ve tabii ilimler olarak kısımlara ayırır ve ilmin alanını bununla sınırlar. "Metafizik konular deney ve gözlemle incelenemediği için bunlar üzerinde ortaya konan teorilerin ancak zihnî tasavvur olarak kalacağını ve bilimsel bilgi gibi doğruluk veya yanlışlığının ispatlanamayacağını beyan eder. Metafizik konuların ancak dinin sahasına girebileceğini savunur.[139]

---

[136] Necip Taylan, *İlim – Din*, İstanbul 1979, s. 282
[137] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, 434.
[138] Necip Taylan, *a.g.e.*, s. 319 - 320.
[139] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 206 - 207.

3. Din ve Bilimin Kesişim Noktası : Felsefe

Düşünce tarihi boyunca, beşerî akla dayanan felsefe ile ilâhi vahye dayanan din arasındaki ilişki oldukça kadîm bir problem olmuştur. Felsefe ile din gerçeğini müstakil olarak anlamaya ve izah etmeye çalışan düşünürler, birbiriyle çeşitli yönlerden paralellikler arz edebilen bu iki alanın nasıl münasebet içerisinde olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır.

Bilim ve dinin farklı şeyleri ifade ettiğinde ya da birbirinden ayrı şeyler için kullanıldığında şüphe yoktur. Buna rağmen bilim ve din arasında asırlar boyu bir çatışma olduğu da ortadadır. Ahmet Midhat'ın, ilim ve din arasındaki çatışmanın sebebini, ilim adamlarının kendi sahalarının dışına çıkarak birbirlerinin alanına müdahale etmeleri olarak gördüğünü ifade etmiştik.

Ahmet Midhat Efendi, tabiî ve matematik ilimler ve dinî ilimlerin sahalarını ve mevzularını birbirinden ayırdıktan sonra bunlar arasındaki asıl çatışmanın felsefe ile din arasında geçtiğini ortaya koyar. Din ve felsefenin kaynakları ve metotları birbirinden ayrı olmakla birlikte konuları aynıdır. Yani felsefe ve dinin yolları, konuları bakımından kesişir. Fakat o, ispat-ı vacip, ezeliyet-i âlem gibi konuların, aslında dinin konusu olduğunu savunur.

"Ulûmun dine, dinin ulûma meydan okuyabilecekleri noktalar ise, ispat-ı vacip, hudûs, ezeliyet-i âlem, fena veya ebediyet-i âlem, mebde', meâd noktalarından ibaret olabilir. Vakıan derince düşünülecek olursa bu noktaların ulûm-i hikemiyye ile hemen hiç de taalluku görülmez. Çünkü bunlar ne ulûm-i riyaziye ne de ulûm-i tabiiyedendirler. Hükemanın dahi "metafizik" tabir ettikleri vech ile mavera-ı tabiiyedendirler ki, onlar üzerine yürütülecek mebahis de hiçbir kimsenin berahin-i riyaziye ve tabiiye gibi katî berahini olmayıp gâyetî (maksatlı) iddialar herkesin kendi itikatlarından ibaret kalır."[140]

Ahmet Midhat, ilim erbabının dinin alanına girerek metafizik denilen dinî tasavvurlarda bulunduğunu ve bu durumun dinin sınırına tecavüz olduğunu söyler. Aristo ile Eflatun'un mekteplerinde muhalefetin olduğunu ve Eflatuncuların eski - yeni

---

[140] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 245.

olarak ayrılmalarının sebebini metafiziğin, ilim ve fen gibi kesin delillere değil, zihnî tasavvura bağlı olmasına dayandırır.[141]

Ahmet Midhat'ın *Dağarcık*'ta yayınladığı "Felsefe ve Filozoflar" başlıklı yazısında felsefe ve filozoflar hakkında bilgi verir. Felsefeyi: "evrenin (bütün kısımlarının) birbiriyle olan bağlantı ve münasebetleri üzerinde düşünmek." şeklinde tanımlar. Felsefenin önemini kabul edip bu disipline saygısını koruyan Ahmet Midhat, hakikati arama yolunda felsefe ile aynı gayeye yöneldiğine inandığı dinin, daha etkili bir disiplin olduğunu savunur.[142]"'Din ile hikmet bir yere sığmaz' sözünü red ile 'din olmayınca hikmet dahi olmaz' sözünde sebat edelim."[143] der.

Ahmet Midhat, zaman zaman felsefe ve hikmet kavramını ayrı ayrı mevzular olarak telakkî eder. Bu anlayışa göre felsefe, Batılıların birbirini nakzetme esasına dayanan bir takım düşünce sistemleridir. Hikmet ise, varlığın, kâinatın mahiyetini *Kur'ân* hükümlerinin ışığı altında araştırma veya düşünmedir. Ahmet Midhat, çok defa şark hikmeti için felsefe tabirini de kullanmıştır.[144]

Klasik akıl - nakil problemiyle, modern bilim - din problemi arasında derin bir bağ vardır. Zira İbn Rüşd'ün *Faslü'l-Makâl* ve *Minhac*'ta analiz ettiği şey tarihî din - felsefe (din - bilim) probleminin ta kendisidir. İbn Rüşd'ün bizzat kendi ifadesiyle, *Faslü'l-Makâl*'de İslâm karşısında felsefenin durum ve hükmünün ne olacağını, *Minhac*'ta ise felsefe karşısında dinin durum ve hükmünün ne olacağını tespite çalıştığı görülür. İbn Rüşd ve felsefî-meşrep İslâm mütefekkirlerinin amacı, *Kur'ân*'ı bir tarafa atıp lâdinî bir sistem geliştirmek değildi. Onlar *Kur'ân-ı Kerim*'de "kitap" kelimesinin hemen yanında zikredilen "hikmet"in kendilerine ulaşan kadim kültür mirası içinden yeni bir sentezle yeniden devşirilebileceğini ve bu devşirme hikmetle Kitab'ın daha derinden kavranabileceğini düşünüyorlardı. Onlar felsefeyle uğraşmayı, dinî bir faaliyet

---

[141] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 209 - 210.
[142] Ahmet Midhat Efendi, "Felsefe ve Filozoflar", *Dağarcık*, İstanbul 1288 (1871), cüz. IV, s. 121-124.
[143] Ahmet Midhat Efendi, *Müdafaa*, II, 508.
[144] Orhan Okay, *a.g.e.*, s. 226.

olarak görüyorlardı. İbn Rüşd, bir şeriat adamı olarak Kitab'ın, bir filozof olarak da hikmetin hakkını vermek istemiştir. Ona göre felsefe okumak şer'an vaciptir.[145]

Ahmet Midhat Efendi, Gazzâlî'nin *Tehâfüt*'ünü ve İbn Rüşd'ün Gazzâlî'ye karşı felsefeyi savunduğu *Tehâfütü Tehâfüti'l-Felasife* eserlerini, eserinin II. cildinde "İslâm ve Ulûm" başlığı altında kitabına almış ve İbn Rüşd'ün felsefeyi yani hikmeti savunmadaki haklılığını tasdik etmiştir.

Ahmet Midhat, felsefeyi, hakikati aramada bir yol ve gerçek filozofu da hakkı arayan gerçek bir dindar olarak görür. Din ile bütün ilimlerin insanlığın maddî ve manevî saadetini sağlama konusunda ortak bir gayede oldukları için aralarında bir çatışma olmadığını savunur.

"Hukemay-ı hakikiyeye gelince bunlar Hak Teala'yı fail sani-i kâinat addetmemek için telbise müracaat şöyle dursun hatta kâinatta irade-i sahîha ile fail olarak Cenab-ı Hak'tan başkasını tasavvur edememek derecesine kadar varırlar."[146]

Ahmet Midhat Efendi, II. Abdülhamid devrinde en çok eser veren "ansiklopedist" yazarlardan biridir. Öğrendiği her şeyi derinleşmeye lüzum görmeden hemen okurlarına haber vermeye koyulmuştur. Bu nedenle dinî, ahlâkî, felsefî yazılarında ileri sürdüğü veya tercüme ettiği fikirler, köklülükten ve derinlikten uzaktır.[147]

Onun Batı felsefesi konusunda hangi noktada olduğunu *Dağarcık* dergisindeki yazılarında görebiliriz. Yeni öğrendiği Avrupa ilmi ve felsefe tarihi ile dinî akidelerin arasında rahat, buhransız dolaşmış ve pozitivist felsefenin, Lamarkizmin verileriyle İslâmî esasları birleştirmeye çalışmış, hatta "*Kur'ân*" da, hadiste onlara dayanak aramıştır.[148]

Dağarcık dergisinde "Felsefe ve Filozoflar" adlı yazısında felsefe kelimesinin kökü, tarifi ve Thales'ten başlayarak Sokrates'e kadar kısaca tarihinden bahsetmiş,

---

145 İlhan Kutluer, *İki Denizin Birleştiği Yer*, İstanbul 1987, s. 37 - 39.
146 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 335.
147 Nihat Sami Banarlı, "Ahmet Midhat Efendi", *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, II, 966.
148 Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 449.

burada kendisi hakkında "ben filozof değilim, olamam demiyorum, fakat şimdiki halde adî bir şakirdim"[149] demiştir. Filozofların görüşlerini meşrulaştıran şu görüşünü ortaya koymuştur:

"Dünyada hiçbir filozof olmamıştır ki, bir manevî kudretin hüküm sürdüğünü görmemiş ve anlamamış olsun. Bunu hepsi görmüşlerdir, ancak onun mahiyetini tayin bakımından birbirlerinden ayrılmışlardır."[150]

B. Din – Bilim İlişkisi

1. Bilim

a. Bilimin Doğuşu ve Yayılışı

Draper, eserinde ilmin doğuşunu anlatmaya Antik Yunanlılardan başlamış, zaman zaman ilmin ilk beşiği olan Mezopotamya ve Mısır'da bilim konusuna da atıflar yapmıştır. Ahmet Midhat Efendi, Draper'in bilim konusunda verdiği tarihi bilgiyi ilim ve din çatışması açısından gereksiz bulmuştur. Bu konuyu ele alırken öncelikle Draper'in bu konuda verdiği bilgiye özet olarak değineceğiz ve Ahmet Midhat'ın ona yaptığı eleştirilere göz atacağız.

M.Ö. 400'lü yıllarda Yunanlılar eski dinlerinin sınırlarından süratle çıkmaya başlamışlardı. O dönemde bir takım filozoflar ortaya çıktı. Bu filozoflar inançlar üzerinde düşünüyor ve Yunanlıların yaptıkları bazı keşiflerle bu esatirin doğru olmadığını görüyorlardı. Bazıları ise bu yeni keşifleri bir itaatsizlik ve imansızlık kabul ederek bir takım tevillerle inançlarını korumaya çalıştılarsa da bir kere inançları sarsılmıştı ve zamanla daha da güç kaybına uğrayarak eski hikayeler haline dönüştü ve bu şekilde devam etti.[151]

Filozoflar, ilim ve felsefeye dayanarak insanların gönlünde oluşan inançsızlığı sorular sorarak daha da arttırıyorlar ve onları inançları hakkında iyice şüpheye

---

[149] Ahmet Midhat Efendi, "Felsefenin Sergüzeşti Ahvali", *Dağarcık*, İstanbul 1288 (1871), cüz. V, s. 148.
[150] Ahmet Midhat Efendi, "Felsefe ve Filozoflar", *Dağarcık*, İstanbul 1288 (1871), cüz. III, s. 80 - 86; İstanbul 1288 (1871), cüz. IV, s. 121-124.
[151] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 30 - 35.

sürüklüyorlardı. Filozofların şüpheciliği o boyuta vardı ki, halk sadece dini meselelerde değil, hukuk, medenî ilişkiler, ırz, namus gibi ahlâkî meselelerde bile laubali oldular.[152]

Draper, Yunanlıların o dönemdeki sosyal durumunu anlattıktan sonra yaptıkları savaşları anlatarak, bu savaşların onların askeri fikirlerini geliştirdiğini ve İskenderiye Kütüphaneleri'nin açılmasını sağlayarak ilmin doğuşuna büyük hizmet ettiğini savunmaktadır. Bu muharebeler değişik ilimler hakkında bilgi edinmenin de başlangıcı olmuşlardır.[153] Fethedilen yerlerde her halkın kendine özgü yaşantılarını görmüşler ve onların ortaya koyduğu ilimlere şahit olmuşlardır. Babilliler'in astronomi ve matematik ilimlerinde yapmış oldukları icatları tanımışlar, senenin hesaplanması, gece ve gündüzün süresi, husuf ve kusuf, güneş saatleri, büyüteç gibi bir çok yeni buluşu görmüşlerdi. O zamanlar tecrübe ve araştırma konusunda tamamen cahil olan yunanlılar için bu gördükleri çok büyük fayda sağlamakla birlikte asıl zihnî ilerlemeye en çok hizmet eden şey fethedilen yerlerdeki dinler hakkında edindikleri bilgiler olmuştur. Bu dinleri gördükten sonra kendi putlarından, ilâhlarından tamamen uzaklaşmışlardı.[154]

Evreni anlamak ihtiyacı Yunan düşüncesinin belirgin özelliğidir. Yunanlılar, Mısır ve Mezopotamya'da gelişen teknik becerilerle, matematik, astronomi ve tıp alanlarında edinilen bilgilerden yararlanmışlar fakat, onlar bu bilgileri kendi anlayış ölçüleri içinde değiştirmiş ya da bunlara yeni bir anlam vermişlerdir.[155]

Ahmet Midhat, ilim – din çatışması açısından bu konuyu gereksiz bulmakla birlikte Draper'in İlim tarihi konusunda verdiği bilgiyi yeterli bulmamıştır. Tarihte astronomik buluşları Babilliler'den önce başka milletlerin bulduğunu belirtmiş, bunlara değinilmemesini de bir eksiklik olarak görmüştür.[156]

b. İskenderiye Kütüphanesi'nin Bilime Etkisi

İskender İmparatorluğu parçalanınca (M.Ö. 323) Mısır'a hakim olan Batlamyus (Ptolemy) lar, Yunanistan'da himayesiz kalıp dağılmış olan bilginleri ve o zamana kadar meydana getirilmiş ilmî ve felsefî eserleri İskenderiye'ye

[152] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 41, 42.
[153] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 50.
[154] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 53 - 57.
[155] Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, İstanbul 2001, s. 21.
[156] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 60 - 61.

toplatmışlardır.[157] İskender gibi Aristo'dan ders almış olan Batlamyus, hocasının Atina'daki Lyceum'unu örnek alarak, ama çok daha büyük bir öğrenim ve araştırma merkezi olan İskenderiye Müzesini kurdu.[158]

Draper, Batlamyus tarafından yapılan bu Müze hakkında daha ayrıntılı bilgi vermiştir. Müze, İskenderiye şehrinin büyük mahallelerinden birinde, kralın sarayının yanında, saf mermerden yapılmış ve etrafında büyük bir meydan bırakılmıştır. Kütüphanedeki kitaplar, türlü oymalar ve heykellerle süslü salonlarda bulunuyordu. Mevcut kitapları bu kütüphane almayınca "Müzeûm'un Dihteri" denilen ikinci bir kütüphane kuruldu ki, bu kütüphanede sayısı yüz bini aşan kitap bulunuyordu. Her iki kütüphanede ise yedi yüz bin ciltten fazla kitap vardı.[159] Asrın payitahtı olan bu kütüphane fikrî ilerlemenin de merkezi sayılmıştır. Ahmet Mithad, kitapların sayısı hakkında verilen bilgiyi abartılı bulmuş, kütüphanedeki eserlerin bir çoğunun tekrar olabileceğini belirtmiştir.[160]

Draper'in İskenderiye Kütüphanesi hakkında verdiği bilgilere muvafık olan Ahmet Midhat, Batlamyuslar'ın bu kütüphaneyi inşa edişlerinin üç sebebini zikretmiştir. Birincisi, insanoğlunun o zamana kadar ortaya koyduğu ilim ve irfanı toplamak ve muhafaza etmek. İkincisi, bunların çoğaltılması. Üçüncüsü, bu bilgilerin neşredilerek umûma yayılması idi. İskenderiye'de ilimler, edebiyat, matematik, astronomi, tıp diye dört sınıfa ayrılmıştı. Bir hayvanat bir de bitki bahçesinin yanı sıra rasathane, ameliyathane vardı.[161]

Draper, İskenderiye Kütüphanesi'nin bu amaçlarını gerçekleştirmek için ele geçen her kitabın satın alındığını, satın alınamayanların ise çoğaltılarak sahibine bir nüsha ve para verildiğini haber veriyor. İlimleri yaymak için de, ilimlerin tamamı halka öğretilmeye çalışılmıştır. Çevre ülkelerden de talebeler gelmiş, talebe sayısı dört yüz binden aşağı olmamıştır.[162]

---

[157] İrfan Yılmaz, *Yeni bir bakış açısıyla İlim ve Din*, İzmir 1998, s. 277.
[158] Cemal Yıldırım, *a.g.e.*, s. 37.
[159] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 63 - 64.
[160] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 65.
[161] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 107.
[162] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 66 - 68.

Draper, bu Müze'nin insanlığa olan katkısını anlatırken bir çok bilim adamı ve onların buluşlarından bahsetmiştir. Zamanında "İskenderiye Mekteb-i İlâhiyesi" diye adlandırılan bu Kütüphane Batlamyus, İskender, Aristo arasındaki kuvvetli münasebete dayalı olarak, esas felsefesini Aristo'dan almıştır.[163] Aristo'nun "Meşşaiyye" felsefesi tecrübe metoduna dayanır. Yeni ilimlerin gelişim ve ilerlemesi bu metot sayesinde olmuştur. Kütüphane'nin ilim kısmında Aristo felsefesi kabul edildiği gibi ahlâk kısmında da Zenon felsefesi kabul edilmiştir.[164]

İskenderiye Müzesi Meşşaiyye felsefesine tabi olmak maksadıyla tesis edilmişse de diğer felsefelerde bu kütüphanede mevcuttu. Eflatun orada eğitilmekle kalmamış, Aristo felsefesinin yerine geçerek Hıristiyanlık üzerinde büyük tesir yapmıştır.[165]

Günümüzde fizikçilerin elindeki bunca mucizevi neticeler hep bu araştırmalar ve tahlil usulü ile çalışan İskenderiye Kütüphanesi sayesinde olmuştur. Hayalden doğan şeyleri tamamen atmış ve kendi usulünü tecrübeyle hakikatler üzerine bina etmiştir. Bu usul "tabiatı yine tabiat sahası üzerinde araştırmaktır".[166]

İskenderiye Kütüphanesi'nde astronomi çalışmaları çok yüksek dereceye ulaşmış, gelecek asırlar yalnızca bu çalışmaları tamamlamıştır. Yine bu kütüphanede görevli Öklid (Eucleides) (M.Ö.300) de yirmi iki asıdan beri bir numune olan, insanın içindeki tenakuza, şüpheye meydan okuyan bir eser hazırlamıştır. Öklid, yalnız geometri gibi matematik ilimlerle meşgul olmakla kalmamış müzik, görme duyusu gibi konularda bir çok eserler yazmıştır. Arşimet (Archimedes) (M.Ö. 287 – 212) dahi İskenderiye matematikçisi ve fizikçisi idi. Küre ve silindir hakkında iki kitabı bulunuyordu.[167]

Draper, bu ve daha başka bir çok konuda örnekler vererek İskenderiye Kütüphanesi'nin insanlığa yapmış olduğu hizmeti vurgulamıştır. Ahmet Midhat, İskenderiye Kütüphanesi hakkında bu derecede tafsilatı fazla bulmakla birlikte,

---

[163] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 71 - 72.
[164] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 74.
[165] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 79 - 80.
[166] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 82.
[167] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 83, 90 - 91.

Draper'in bu konudaki bilgilerine muvafakati olduğu için üşenmeden bu açıklamaların tümünü tercüme etmiştir.[168]

Draper, İskenderiye Kütüphanesi'nin Rum Kayseri'nin İskenderiye'yi fethi sırasında yakıldığını ifade ettikten sonra, yıllar boyunca savaş ve gasplardan geriye kalan eserlerin de Hz. Ömer tarafından Mısır'ın fethinden sonra yaktırıldığını iddia etmiştir. Zamanın alimlerinden Yahya en-Nahvî'nin Mısır fatihi Amr İbnü'l-As'dan kütüphanedeki kitapları kendisine vermesini istemesi üzerine Amr Hz. Ömer'e sormadan bu işi yapamayacağını, sorduğunda da Hz. Ömer'in "zikredilen eserler *Kur'ân*'a muvafık iseler faydasızdırlar, eğer muvafık değilseler fena demektirler." emrini vererek İskenderiye Kütüphanesi'nden geriye kalan kitapları altı ayda İskenderiye hamamlarında yaktırdığı rivayet edilmiştir.[169]

Draper, bu iddiaya itiraz edenlerin bulunduğunu fakat, Hz. Ömer'in bu emri verdiği konusunda şüphe olmadığını söylemiştir. Ahmet Midhat, bu iddianın ne kadar mübalağalı olduğunu ifade edebilmek için İskenderiye'de bulunan dört bin sarayın dört bin hamamını altı ay ısıtacak olan kitapların hesabını yapmış ve her hamama günde iki kitap kadar düşebileceğini ve bununla da hamamları ısıtmanın mümkün olamayacağını ortaya koymuştur.[170] Yine Draper'in Batlamyusların eserleri mahvolduktan sonra milyonlarca eseri Arapların yaktığı iddiasına cevap olarak da bu kitapların o dönemde kalemle istinsahının ne kadar zor olduğunu ve ne kadar pahalıya patlayacağının hesaba katılmasını söylemiş, ve Draper'in İslâm'a yaktırdığı bu kitapları Batlamyuslardan sonra kimin bir araya getirdiği anlatılmamıştır.[171]

2. Hıristiyanlık – Bilim İlişkisi

a. Hıristiyanlığın Doğuşu, Değişmesi ve Tarihi Gerçekler

Ahmet Midhat Efendi, Draper Hıristiyanlık tarihini anlatırken onun görüşlerine katılmakta ve gerçek Hıristiyanlığın "anlatılan surette" olduğunu kabul ederek onun

---

[168] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 106.
[169] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 6 - 7.
[170] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 12 - 13.
[171] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 16 - 17.

vermiş olduğu özetle yetinmektedir. Daha ayrıntılı bilgi edinmek isteyen kişilere *Müdafaa* isimli eserine müracaat etmelerini önermektedir.

Draper, Roma'nın askerî ve siyasî alanda yükseldikçe, ahlâken fesada uğradığını, güç ve kuvvetten başka hiçbir şeye tapmaz oldukları bir dönemde Hıristiyanlığın ortaya çıktığını ifade etmektedir.[172]

Roma bu halde iken Asya'nın bir vilayetinde (Suriye'de) birkaç kişi bir din kurmak için bir araya gelmişlerdi. Bunların mezhebi kardeşlik hususuna uygundu. Bu din, Hz. İsa tarafından talim olunan dindi. Yahudiler de kendi soylarından bir kurtarıcı bekliyorlardı. Hz. İsa'nın öğrencileri de onu müddeti gelmiş Mesih olarak telakki ediyorlardı. Fakat Yahudiler onun getirmiş olduğu dini kendi husûsi menfaatlerine aykırı buldukları için onu dinden çıkmış bir kişi olarak Roma valisinin huzuruna çıkardılar. Vali kendi rızası dışında alimleri tatmin etmek için onu çarmıha gerdirdi.[173]

Dört *İncil*'e göre Hz. İsa Yahudi olarak doğmuş, Yahudi geleneklerine göre büyümüş ve Mesihliğini ileri sürüp Yahudi inançlarına hakaret ettiği gerekçesiyle Romalı ve Yahudi işbirlikçilerce öldürülmüştür.[174]

Onun ölümünden sonra öğrencileri dağılmayarak cemaat içinde müşterek mal ve karşılıklı yardımlaşma esası üzerine bir cemaat kurdular. Herkes malını ve kazancını bu cemaate verirdi. Yetimler ve dullar korunurlar, fakir hastalara bakarlardı. Bu şekilde adına kilise denen kuvvetli yeni bir cemaat meydana geldi. Bu cemaat "yeni" idi çünkü, geçen zaman içinde hiç böyle bir cemaat yoktu. "Kuvvetli" idi çünkü, ilk zaman husûsi olan kiliseler, müşterek menfaat maksadıyla birleşmişlerdi. İşte bu intizam sayesinde Hıristiyanlık siyasî bir galibiyet kazanmıştır. Roma'nın askerî galibiyeti, umûmî bir barış ve asayiş meydana getirmekle birlikte mağlup olmuş, milletler arasında da bir manevî kardeşlik duygusu doğurmuştu. Toplumun bu durumu Hıristiyanlığın yayılmasına elverişliydi. Bu sebeple Suriye'de doğan Hıristiyanlık kısa zaman içinde Anadolu'ya, Kıbrıs'a, Yunanistan'a, İtalya'ya, Gal ve Büyük Britanya'ya yayıldı. Misyonerler Hıristiyanlığın yayılmasını hızlandırdılar. Bazı siyasî durumlar yüzünden

---

[172] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 138.
[173] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 142 - 143; *Resullerin İşleri* II/41.
[174] Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 330.

bu dinin sınırları Roma imparatorluğu sınırlarından ibaret oldu. Hıristiyanlığın merkezi Kudüs olmasına rağmen Hz. İsa'nın öğrencilerinden Petrus Roma'da öldüğünden Roma şehri de Nasraniyetin merkezi oldu.[175]

Uzun seneler boyunca Hıristiyanlık şu üç şekilde görünmüştür. Birincisi Hak Teâlâ'ya tazim, ikincisi temiz ahlâk, üçüncüsü de din kardeşlerinin birbirine şefkati. Hıristiyanlık bu sadeliği ile kuvvetsiz ve zayıf olduğu zamanda taraftarları kuvvetli bir imana sahip oldular. İnananların nüfuzuyla kendi nüfuzu da arttıkça bir takım siyasî emeller peşine düştüler ve hükümet içinde bir hükümet, devlet içinde bir devlet olmaya kalkıştılar.[176]

Kardeşlik ve eşitlik söylemiyle Roma içinde yayılmaya başlayan Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğunu mahvetme eğilimine girince 54 - 68 yılları arasında Neron, 81 yılından sonra Titus Flavius Domitian, 249'da Roma imparatoru olan Decius, 284 - 305 yılları arasında imparatorluk yapan Diocletian, ondan sonra Galerius dönemlerinde Hıristiyanlara dinlerinden dönmeleri için şiddetli baskılar yapıldı.[177]

Hıristiyanlarla yapılan bu mücadeleler öyle şiddetli bir boyuta vardı ki, imparator bile bu olayları durdurmaya güç yetiremedi. İşte bu olayla, yeni din sahiplerinin ne kadar kuvvetli bir cemaat olduğu anlaşıldı. 305 senesinde Konstantin bu politikadan kazanacağı menfaati anlayarak Hıristiyanların başına geçti ve büyük bir güç elde etti.[178] Hıristiyan olan ve Hıristiyanlığı devlet himayesine alan ilk Roma imparatoru Konstantin oldu. 306'da imparator ilan edilen Konstantin, 313 yılında yayınladığı Milan fermanı ile topraklarında yaşayan Hıristiyanlara hürriyet verdi. Konstantin'in Hıristiyanlığı niçin tercih ettiği bilinmemektedir. Fakat, topraklarında hızla yayılan ve güçlü bir hale gelen Hıristiyan nüfusu siyasî hedefleri için kullanma niyeti taşıdığı ihtimali göz ardı edilemez.[179]

Ahmet Midhat, Draper'in burada verdiği malumata "yayılışın başlangıcı" tabirini vermesinin doğru olduğunu dile getirerek, aslında bu yayılışın Hıristiyanlık

---

[175] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 144 - 145.
[176] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 147.
[177] Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 332.
[178] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 148 - 149.
[179] Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 333.

adıyla olmadığını, uzun süre Romalılar nezdinde Hıristiyanlığın tamamıyla Yahudilik olarak telakki edildiğini, Hıristiyanların kendilerini Yahudi olarak kabul etmedikleri halde asıl mahiyetlerini ortaya koyamadıklarını belirtir. Zira onlar kendilerini saklayarak Roma putperestlerinin ilâhlarına bile secde ediyorlardı. Hıristiyanların kendilerini ortaya koymaları Draper'in da bahsettiği gibi IV. asrın başlangıcındadır.[180]

Hıristiyanlık Roma imparatorluğunun resmî dini olduktan sonra on altı asırlık bir zaman zarfında yayılmış, dünyanın her memleketine ve her köşesine girmiştir. Fakat geniş yayılmalar son derece pahalıya mal olmuş ve Hıristiyanlığın yayıldığı her yerde, eski mezheplerle pazarlıklara girişmek zorunda kalmıştır. Hıristiyanlık, putperestliğin bütün ayinlerini ve esatirini, hatta ilâhlarının isimlerini içine almakla en azından dış görünüşü bakımından putperest bir din gibi görünmüştür. Fakat, mahiyet bakımından putperest olmamak için mücadele vermişse de buna muvaffak olup olmadığı şüphelidir.[181]

Ahmet Midhat da Hıristiyanlığın şevket ve hakimiyet döneminde başlangıçtaki safiyetini kaybettiğini ortaya koyar.[182]

Draper, putperestler tarafından Hıristiyanlığın saptırılmamış halini anlattıktan sonra Hıristiyanlığın iktidar ve şevkete geldiği halini anlatır. Draper, putperestlikle Hıristiyanlığın karışmasını iki sebebe dayandırır.

Birincisi, hanedan hükümranlığının siyasî görüşleri. İkincisi, yeni dinin intişarı ve yayılmasını temin için ortaya koyduğu tedbir esasıdır.

Birinci sebep, Hıristiyan fırka Roma'ya yeni bir imparator tayin edecek kuvvette ise de düşmanı olan putperestliği yıkacak derecede kuvvete henüz sahip değildi. İki din arasında düşmanlığın başlangıcı birbirinin usulünü birbirine karıştırmak olarak görüldü. Bu hususta Hıristiyanlık Müslümanlığa benzeyemedi. Müslümanlık,

---

[180] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 150 - 152.
[181] Ömer Rıza Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İstanbul 1963, s. 205 - 206.
[182] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 153.

kendi düşmanı olan Sâbiiyyet'i tamamen mahvederek kendi kaidelerini karıştırmaksızın yürürlüğe koymuştur.[183]

Seneler geçtikçe tahrif edilen Hıristiyanlık başka bir dine dönüşüyordu. Bu yeni din asıl ve sahih Hıristiyanlıktan daha süslü ve ziynetli ise de sadelik ve safiyet bakımından sahih Hıristiyanlık derecesinde değildi. Çünkü Yunanlıların eski inançları ile karışmaya başlamıştı. Olimp yeniden teşkil ediliyor, yalnız mabut ve mabudelerin isimleri değişiyordu. Hükümet nezdinde nüfuzları en çok olanlar eski inançlarını yeni dine aynen naklettiler. Ekanim-i Selase, Hz. İsâ'nın Arius (270 – 336)'un kollarında olarak resmi, Hz. Meryem'e "Madıryezdan" (İlâh anne - kutsal anne) isminin verilmesi gibi bir çok inanç, putperestlik hikayeleri Hıristiyanlığa naklolundu.[184]

Dine yeni girenleri hoşnut etmek için yapılan bu değişimle beraber daha bir çoklarını da çekmek için onların eski inançlarının da merasimini kabul etme eğilimi, sahih Mesih'e iman ve sevgisi olanları rahatsız etmeye başladı. Fustus Augustion'a dedi ki ; "siz Nasranilerin cemaatle taam eylediğini putperestlerin zebh karabînî (kurban ettiklerini) ekl edişlerine (yemelerine) benzettiniz. Onların esnamı (putları) yerine dahi Nasraniyetin şuhedasını (şehitlerini) koydunuz. Onlar nasıl putlara hürmet ediyorsa sizde şuheda ve uezaya (azizlere) o hürmeti ediyorsunuz. Ölülerin ruhlarını şaraplar, ziyafetler ile teskin ve tatmin ediyorsunuz. Putperestlerin büyük bayramlarını Nasraniyet bayramı olarak icra eyliyorsunuz. Onların takvimlerini kabul ettiniz. Onların ahlâk ve adetlerine gelince, bunların cümlesini tamamen kabul ve icra eyliyorsunuz. Yalnız, cemaatlerinin ismi ayrı olmaktan başka sizi onlardan tefrik edecek (ayıracak) hiçbir şey yoktur."[185]

Gerçekten putperestliğin hali ve merasimi Hıristiyanlığın her cihetine girmişti. Düğünlerde bile Venüs'ün ilâhilerini çalıyorlardı. Buraya kadar baktığımızda Hıristiyanlığın değişiminin ne kadar olduğuna bir görelim.

Putperestlikte ne kadar halkın rağbetini çekecek şaşalı debdebe varsa hepsi kabul edildi.

---

[183] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 173 - 174.
[184] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 188 - 189.
[185] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 190 - 191.

Cemaatten alaylar tertip ederek ibadet günü dolaşanlar; mükellef papaz elbiseleri, taçlar, asalar; mabutlara mum ve kandiller bağlamak; kilisenin içine altın ve vazolar vesaire kaplarla doldurmak; şehitlerin mezarları üzerine kiliseler bina etmek; yapılan binaları eski Romalı adetlerindeki gibi mabutlara hediye için takdis etmek; her birinin emanetleri bulundukça azizler ve şehitler adına yortular teşkiliyle putperestlerde olduğu gibi her yortuda eğlenceler, zevkler, sefalar, bayramlar yapmak; Perhizin şeytanı vurması ve ilâhın kızgınlığını teskin edeceğine inanmak; memur ruhbanlar için en büyük imtiyaz olarak bekarlığın kabulü; azizlerin kabirlerini ve Kudüs-ü Şerifteki Mesih'in kabrinin ziyaret edilmesi adeti; şeytanın kötülüklerine karşı yegane ilaç olmak üzere Kudüs-ü Şeriften yüklerce toprak getirip yüksek fiyatlarla satılması; okunmuş suların faziletinin mübalağa ile ilanı; putperestlerin yaptıkları gibi azizlerin yadigarlarını ve resimlerini kiliselere koyup bunlara adete secde etmek suretiyle tapınmak; bazı mahal ve yerlerin harikalıklarla dolu olduğuna inanmak; mesut ruhların yeryüzünde ve bilhassa mezarlar etrafinda gezindikleri inancı ve bu ruhlardan faydalanmanın makbul olması; kiliseleri ve bunlardaki mihrapları, uzlete girenlerin elbiselerini bin türlü çeşide ayırarak çoğaltmak; putlara ve güya gerçek çarmıh parçalarına, bir takım kemiklere, çivilere, "relics"[186] denilen sair yadigarlara hakiki ibadet ile ibadet etmek.[187]

Azizlerin elbiselerine, mezarlarının topraklarına kadar secde edildi. Kudüs'ten Saint Mark'ın, Saint Jack'ın vesaire zevatın iskeletlerini çıkarıp götürdüler, putperestler zamanında bir adamın ulûhiyyetine inanıldığı gibi, bu defa kilisenin kanonizasyonu (aziz kılınması ve kutsal sayılması) bunun yerine geçti. Eski Yunan düşüncesinde her şeye vekalet eden mabutların yerini Hıristiyanlıkta azizler ve mukaddesler aldı. Derken, kilisenin bir parça ekmek ve bir yudum şarabı ulûhiyyet-i ezeliyyenin et ve kanı suretine dönüştü. Zaman geçtikçe Hıristiyanlık putperestlik haline dönüşmeye başladı. Hz. Mesih'i çarmıha geren çiviler namına yortular, bayramlar teşkil edildi. Vücuduna atılan mızrak namına, başına konulan dikenler namına yortular yapıldı.[188]

---

[186] Relics : Din büyüklerinden ve azizlerden kalan yadigârlar.
[187] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 191 - 193.
[188] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 193 - 194.

Ahmet Midhat Efendi, Draper'in buraya kadar vermiş olduğu tafsilatın gerçek tarihe olduğu gibi kilise tarihine de tamamen uygun bulunduğunu ve *Müdafaa* eserinde de bunları ayrıntılı olarak anlattığını okuyuculara haber vermiştir.[189]

b. Hıristiyanlığın Bilime Tesirleri

Hıristiyanlığın doğuşu, değişmesi ve yayılışını anlattıktan sonra, Hıristiyanlıkla bilim ilişkisi, ilim ile din arasında niçin çatışma olduğu konusunda Ahmet Midhat'ın görüşleri ve bu konuda Draper'in eserinden yapmış olduğu tercümeleri ele alacağız.

Draper, ilim konusunda putperestlerin Hıristiyanlardan daha ileri olduğunu ifade etmiştir. Putperestler, düşmanları olan Hıristiyanları hakir görerek ilim ve fennin insan aklının serbest olarak bir kazanımı olduğunu iddia ediyorlardı. Hıristiyanlar ise, ilmin tamamının *Tevrat* ve *İnciller*'de bulunup ancak kilise tarafından öğretilebileceğini iddia ediyorlardı. Hak Teâlâ Kitab-ı Mukaddes'te bize uzak, bilmediğimiz gerçekleri bildirmekle kalmayıp, belki bildirmek istediği diğer şeylerin de tamamını bildirmiş olduğu iddiasında bulunuyorlardı. Bu demektir ki, Kitab-ı Mukaddes insana gereken bilgilerin tamamını kapsamaktadır, diye inanıyorlardı. Kilise, aklî işlere kendisinden başka hiçbir kimsenin müdahalesini hazmedemiyordu. İşte ilmin "aklî ilimler" ve "mukaddes ilimler" şeklinde kısımlara ayrılması bu sebeple olmuştur. İlim ve din ilk defa olmak üzere bu sebeple kavga meydanına çıkmışlardır. Birisi, delil olarak aklı ve fikri, diğeri ise, yalnız papazların iddia ettikleri yanılmaz ilhamlarını almıştır.[190]

Kilise, her ilim ve fenne ait olan konuda yalnız kendini hakim görmek tavrını takındı. İlmî meselelerde her neye, ne şekilde karar verirse onu zorla yürürlüğe koymak için hükümetin demir pençesine güveniyordu. Bu suretle gelecekte oynayacağı oyunları kendisine kolaylaştıracak bir yola girdi. Bin seneden fazla Avrupa'nın ilerlemesini engelledi. Hıristiyanlık tamamen aslî halinden çıkarak asılsız bir din olurken siyasi bir meslek halini de aldı.[191]

Ahmet Midhat, Hıristiyanlığın bilime olan menfi tesirini, Draper'in da bahsettiği gibi Hıristiyanlığın matematik, tabiî ve aklî ilimler gibi konuları ihtiva ettiği

---

[189] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 194.
[190] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 202 - 203.
[191] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 204.

iddiasına kalkıştığı için din olma sıfatından çıkması ve ilmi de muhalefet meydanı haline getirmesi olarak görmüştür. Fakat, ilim – din mücadelesinin bin sene gibi uzun bir süre devam etmesinin sebebi olarak sadece Hıristiyanlığı sorumlu tutmaz. Hıristiyanlıkla birlikte ilim de kendi sınırı dışına çıkarak dinin sahasına girmiş ve onunla mücadele etmiştir.[192]

Ahmet Midhat, kilise babalarının en büyüklerinden sayılan Saint Augustions'un Hıristiyanlığın eserlerini ve aslî halini bozmuş, hatta bütün ilimlerin Kitab-ı Mukaddes'te bulunduğunu iddia ederek ondan başka bir yerde ilim aranmaması gerektiğine Hıristiyanları ikna eden kişi olduğunu söylemiştir.[193] Saint Augustions eserinde, yerin şekli, semanın şekline verdiği hükümler, yıldızların, güneşin ve ayın hareketi, husuf ve kusuf, gece ve gündüzün oluşması, hayvanat ve nebatâtın büyümesi, Adem'in ve Havva'nın yaratılması ve Ademoğullarının yayılması, Nuh tufanının vukuu ve Nuh'un evlatlarının halleri, yerin küre şeklinde olduğu hakkındaki hükmün ret ve iptali gibi matematik, coğrafya, kozmoğrafyaya ait rivayetleri içermektedir.[194] Halbuki kendi kitaplarındaki yazdığı ilmî şeyler israiliyyattan ibaret olup, onları şerh ve tefsir ederek verdiği tafsilat insanları hayrete düşüren saçmalıklardan ibarettir.[195]

Draper, Saint Augustions'un bu durumunu daha ayrıntılı anlatmış, ilim ile din arasındaki muhalefeti icat etmeye ve vuku buldurmaya onun kadar kimsenin çalışmadığını iddia etmiştir. *Tevratlar*'ı, insanlığı fazilet yoluna sevk etmekten ibaret olan asli halinden çıkararak, ilmî hakikatleri içermek gibi kendileri için tehlikeli bir yola sokmuş ve ilim ile meşgul olmaya onları engel göstermiştir. Bu misal Saint Augustions tarafından bir kez ortaya konduktan sonra diğer kilise babaları da o misali örnek almışlardır. Böylece Eski Yunan filozoflarının eserleri küfre ve hataya nispet edilmiş, İskenderiye Kütüphanesi'nin büyük keşifleri bir köşeye atılarak unutulmaya terk edilmiştir. Kilisenin "ilim" saydığı şeyin yalnız Allah tarafından indirilmiş olması gerekip, onun için hiçbir ilerleme ve gelişme düşünülememiştir. Böylece kilise her türlü

---

192 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 205.
193 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 243.
194 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 262.
195 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 244.

araştırma ve keşfi faydasız olarak görmüş, hatta zikredilen araştırmaları Hak Tealâ'nın insanlığa ifşa etmek istemediği sırlara karşı çirkin bir tecessüs ve günah saymıştır.[196]

Ahmet Midhat, Draper'in kilise erbabını astronomik ve coğrafi keşifleri dinî hakikatlere değil, aksine dünyevî maksat ve isteklerine aykırı buldukları için mücadele ettikleri görüşünü kabul eder. Çünkü kilise erbabı, cehennemin yerin altında, cennetin göklerde olduğunu iddia etmiş, beğendiği kişileri cennetle ödüllendirmiş, beğenmediklerini ise cehennemle azaplandırmıştır. Bu salahiyeti ne *Tevrat*'tan ne de *İnciller*'den çıkartmadıkları halde kendi hak ve vazifeleri içine almışlardır. Yerin altının olmadığı, gökyüzünün ise gök cisimlerinin mahalli olduğu keşfedilince kendilerini bu salahiyetten çıkartılmış göreceklerdir. Bu korku ve telaş yüzünden kilise erbabı, Kopernik (1473 – 1543)'i ölümünden sonra bile dini terk ve ilhada nispet etmişlerdir. Kopernik, Galileo (1564 – 1642) gibi birçok ilim adamını da mahkum etmiş, ilmî hakikatlere karşı ısrarla mücadele etmiş, ilmî ilerlemeyi durdurmak için her fırsattan istifade etmişlerdir.[197]

Draper da, bu hakikatleri ispat için Kitab-ı Mukaddes'in eğitime mahsus ders kitabı olmadığını iddia eden ve bu sebeple engizisyona nakledilen başka alimlerden örnekler vermiştir.[198]

Ahmet Midhat, kilise erbabının ortaçağın sonu, yeni çağın başlarına kadar bile cehalet içinde okuma yazmaktan habersiz olduklarını,[199] kilisenin 80 – 100 seneden beri matematik ve tabii ilimlerle uğraştığını fakat, ilim hakkındaki düşmanlığının da hâlâ devam ettiğini, onların ilimleri tahsil sebebinin ilimleri kabul etmek değil, belki kendi görüşlerini ilimlere karşı müdafaa etmek için olduğunu ifade etmiştir.[200]

Ahmet Midhat, Draper'ın asıl Hıristiyanlığa itiraz etmediğini, sonradan işin içine giren birtakım emel ve maksatlara itiraz ettiğini ifade etmiştir. Bu sebeple bakışını

---

[196] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 266 - 267.
[197] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din,* III, 67 - 69.
[198] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 128.
[199] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 82.
[200] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 22.

insanın eseri olan ilme hasretmiş olduğunu, dinden tecelli eden eser ve vahy-i ilâhî'yi bakışının dışında tuttuğunu belirtmiştir. [201]

Ahmet Midhat da gerçek din ve ilmin çatışmadığı konusunda şu sözü söylemiştir:

"Biz diyoruz ki mücadele hakikat-i diniye, hakikat-i ilmiye arasında değildir. O iki hakikat şeyün vahid (bir şey) dir. Her ikisi mişkât-ı vahid (tek kandil) den pertevendaz (ışık saçan) olmuş nur-i yeganedir. Asıl cidal (savaş) dini sui tefsire uğratanlar ile ilmi sui istimale uğratanlar arasındadır. Bunlar varsınlar mücadeleyi nereye kadar götürmek isterlerse oraya götürsünler."[202]

Bu bilgilerden sonra Hıristiyanlığın bilime menfi tesir eden bazı inançlarına örnekler vermek istiyoruz.

ba. Tevrat ve İncil'in İlâhî Oluşu

Hıristiyanların ilmin tamamının *Tevrat* ve *İnciller*'de bulunup ancak kilise tarafından öğretilebileceği inancı, bu kitapların Allah tarafından gönderilmiş kutsal kitaplar olması inancına dayandırılır.

Ahmet Midhat, Batıda aydınlanmanın başlamasıyla birlikte *Tevrat* ve *İnciller* üzerinde derin araştırmalar ve tenkitler yapıldığını belirtir. Bu araştırmalar göstermiştir ki, Hz. Musa'ya ait olan asıl *Tevrat*'ın eseri bile ortada yoktur. Şu anda elde bulunan *Tevrat* ise, asırlar boyunca asıl nüshanın tamamen tahrif edilmiş halinden alınarak, zamanla şerh ve tefsirleri asıl nüshaya katılmış, bir babı diğerinden farklı, kesinlikle itimat edilemez bir hal almıştır. Hatta nüshalar arasında bile birçok farklar ortaya çıkmıştır.[203]

Ahmet Midhat, kilise erbabının astronomi ve coğrafî keşifleri *Tevrat*'ın ahkamına muhalif gördüklerinde ellerindeki kitapların ilâhî kitaplar değil, tahrif olmuş kitaplar olduğunu ortaya koymuştur.[204] Bu konuda müsteşriklerin çalışmalarından da

---

[201] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din,* I, 211.
[202] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 228.
[203] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din,* III, 64 – 66.
[204] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 67.

örnek vererek en eski nüshayı incelediklerini ve bunların ifade akışıyla yazılmadığını, birkaç yazarın mahsulü olduğu için bunların Hz. Musa'nın telifi olduğu veya Hıristiyanlığın bu konudaki inancını ret ettiklerini haber vermiştir.[205] İslâm inancında ise, *Tevrat-ı Şerif* indirilen kitaplardandır. Allah tarafından indirilmiş olup insan eseri değildir. Bir insan tarafında telifi bir yana tenkidi ve benzeri bile yapılamaz. Bu suretle Hz. Musa'ya nazil olan Kitâb-ı Şerif'in aslı ortada değildir.[206]

Tarihçilerin de açıkça yazdıklarına göre esaret senesinde *Tevrat* nüshaları Babilliler tarafından mahvedilmiştir. Yahudiler esaretten kurtulduktan sonra Hz. Üzeyir kendi ezberinde kaldığı kadarıyla *Tevrat*'ı kitaplara yazdırmıştır. Arap tarihinde yaygın olan bu rivayete Yahudiler itiraz etmemişlerdir.[207]

Draper da *Tevrat*'ın ilâhi olamayacağını, bu kitapta birçok tenakuzlar bulunması sebebiyle Allah tarafından sıhhatinin muhafazası temin edilmemiş olduğunu ortaya koyar.[208] İlim ve fenne aykırı olan *Tevrat*'ın incelenmesi gerektiğini, çünkü "esfâr-ı hamse" nin Allah tarafından Hz. Musa'ya yazdırıldığı konusunda şüpheler olduğunu ve *Tevrat*'ın hiçbir yerinde bunu haber veren bilgi bulunmadığını belirtmiştir.[209]

Tevrat ve *İncil*'in iki ayrı müellifin eseri olduğu, bu müelliflerinde "ulûhiyet" ve "yahoviset" kelimeleriyle birbirinden ayrıldığını ve araştırmacıların bu "ulûhiyet" ve "yahoviset" rivayetlerinin tamamıyla birbirinden ayrı müstakil iki rivayet olduklarını ortaya koyduklarını ifade etmiştir. Bundan başka kesin bir şekilde yapılan araştırmaların sonucunda da "esfâr-ı hamse" nin Hz. Musa'ya isnat olması el yazmasıyla yazılmış İbranice nüshalarda kesinlikle açık olmadığı gibi yine İbranice basılmış olan nüshalarda da açık değildir.[210]

Draper, *Tevrat*'ın tamamının Hz. Musa'ya isnat edilmesinin maddeten de imkân olmadığını belirtir. Çünkü Hz. Musa'nın vefatı da bu kitapta anlatılmaktadır.

[205] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 180 - 181.
[206] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 181 - 182.
[207] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 182 - 183.
[208] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 178.
[209] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 461, 463.
[210] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 471.

Yine aynı şekilde "esfâr-ı hamse" Hz. Musa'nın vefatından birkaç asır sonra yazılmıştır. Çünkü bu kitapta bahsedilen bazı haller ancak Yahudilerin hükümet kurdukları zamanda meydana gelmiştir. Tenakuzlar, İhtilaflı haberler, edep ve ahlâka aykırı şeylerle dolu olan bu kitapların ilâhi kitap olduğunu hiç kimse iddia edemez. Almanya ve İngiltere'de birçok hüsn-i itikat sahibi alim tarafından bunlar ortaya konulmuştur. Gerçekten "esfâr-ı hamse" o kadar tenakuzlarla doludur ki, bunlar yeni kitaplardan birinde bulunsalardı asla ciddiye alınmazlardı.[211]

Draper'in bildirdiğine göre, yine başka bir araştırmacı tarafından mahlukatın yaratılmasıyla ilgili birinci babdan onuncu baba kadar olan bablar Arabistan sahrasında değil, Fırat nehri sahilinde yazıldığı görüşü ortaya konmuştur. İlk olarak bunların içinde birçok Keldânî tabiri vardır. İkinci olarak, bir Mısırlı hiçbir zaman "Akdeniz dünyanın batı tarafındadır" diyemez, bunu ancak bir Asurlu söyleyebilir. Bu kitapta tarif olunan tabii manzaralar ve topoğrafik haller hep Asur kıtasına ait olup Mısır'a benzemezler. Bunlar birtakım alıntı rivayetlerdir ki, Mezopotamya hükümdarlarının kütüphanelerinde yapılan kazılar sonucunda bulunmuş tuğlalar üzerinde yazılıydılar. İşte Hz. Üzeyir hilkat-i âlem vesaireye dair olan rivayetleri Asurluların bu kaynaklarından iktibas etmiştir.[212]

Draper, Hıristiyanlık kilisesinin Ahd-i Atik'i müdafaa vazifesi yüklenmesini ve bununla birlikte bu kitaptaki tenakuzların ve yanlışlıkların mesuliyetine iştirak etmesini esefle karşılıyor. Bu vazife Yahudilere ait olabilir. Zira o rivayetler onlar nezdinde vücut bulmuş ve Hıristiyanlığa da bunları onlar nakletmiştir. Maalesef ki, sathi bir tenkite bile zerre kadar mukavemeti olmayan "esfâr-ı hamse" hakiki ilmin kesin bir ölçeği olarak kabul edilmiştir.[213]

Draper, *İncil*'in ilâhi olmadığına dair de bilgi vermiştir. Buna göre, m. 13.yy yakınlaştığında Avrupa'da inançsızlık öncelikle kilise ve manastır erbabı arasında ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştı. Kilise erbabı tarafından "*İncil-i Ezelî*" adlı bir kitap yazılmıştı. İnkâr eden bazı gruplar; umumiyetle kabul edilen Hıristiyanlık mezhebinin

---

[211] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 475 - 476.
[212] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 482 - 483.
[213] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 500.

zan ve hatalar üzerine dayalı bir mezhep olup, Hıristiyanlık âleminde Papanın gasp ettiği galibiyet ve hakimiyetin gayri meşru olduğunu ve Roma despotu olan Papaların bütün dünya üzerinde hükmeden bir hükümdar olmaları iddiasını ve kendi ruhani ve cismani hükümetlerinden başka yeryüzünde hak hükümet bulunmadığı davasının insanlığı ve medeniyeti inkâr edecek bir küstahlık olduğunu ortaya koymuşlardır.[214]

Ahmet Midhat, "*İncil-i Ezelî*"yi kimin nerede yazdığının bilinmediğini, Hıristiyanlığın mükemmel halinden mahrum bırakılarak, insaniyet ve medeniyete asla yakışmayacak bir dereceye indirilmesini ispat ettiğini haber veriyor. Böyle bir kitabın ortaya çıkması üzerine kilise erbabı telaşa düşmüş, papalık bu kitap kimin elinde bulunursa o kişiyi şiddetli bir şekilde yargılamış, bu kitaba rağbet edenleri men etmek için engizisyon mahkemeleri kurulmuştur.[215]

bb. Papanın Yanılmazlığı

Draper, kitabında din – ilim açısından en tartışmalı konulardan bir diğeri olarak da 1870 Vatikan Beyannamesiyle ortaya konan, "Papanın Yanılmazlığı" iddiasını görür.

Ahmet Midhat, Draper'in bakışını insanın eseri olan ilme hasretmesini ve dinden tecelli eden eser ve vahy-i ilâhîyi bakış açısının dışında tutmasının hep bu hatasızlık anlayışından kaynaklandığını söylüyor. Çünkü, Hıristiyanlıktaki "revelasyon" anlayışında, doğrudan doğruya göklerden inkişaf eden feyizin bütün Hıristiyanlık kilisesini kapsadığına inanılır ve hatasızlık anlayışı da bu revelasyon inancından kaynaklanır.[216]

Kilise erbabı hatasız sayılmıştır, fakat onların hatadan masun olduklarını ispatlayacak hiçbir delil yoktur. Onlar peygamber olmadıkları gibi ashap bile değildirler.[217] Katolik kilisesinin iddia ettiği "lâyuhtîlik" anlayışını İslâm âleminde hiç kimse iddia etmediği gibi İslâm alimleri, *Kur'ân*'ın mânâsından anladıkları şeyin de

---

[214] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 377 - 378.
[215] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 378 – 384, 388.
[216] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 228.
[217] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 231.

başka bir mânâya gelemeyeceğini iddia etmezler. Akılları erdiğince ayetleri şerh ve tefsir ederler ve "ilim Allah katındadır" diyerek Allah'a sığınırlar.[218]

Draper, Katolik kilisesinin Papanın günahsızlığını ilan etmesinin, birçok akıl sahibi Katolik arasında nefretle karşılandığını ve pek çok kişi de "lâyuhtîlik" in olsa olsa umumî Konsüller olabileceği fikrini beyan etmiştir.[219]

Ahmet Midhat Efendi de bu mesele aleyhinde birçok eleştiriler yazıldığını örnek vererek anlatmıştır. Özellikle XIX. asrın sonlarında Avrupa ve Amerika'daki yazarlar serbest fikir ortamından yararlanarak kendi fikirlerini rahatça yazmışlardı. Bu konuda yalnız Protestanlar Katolikliğe itiraz etmekle kalmamış, dinli dinsiz bütün fikir sahipleri bu meseleye itiraz etmiştir. Hatta doğru yolda olan Katolikler bile insanoğlundan birisinin papalık makamında dahi olsa günah ve hatadan korunmuş olma iddiasında bulunmasını, kendine beşeriyetin üzerinde bir yer tayin etme iddiası olacağını ifade etmişlerdir.[220]

Ahmet Midhat, Katolik kilisesinin günahsızlık iddiasının kendilerine zarardan başka bir şey getirmediğini belirtmiştir. Papalık ve ruhbanlık makamındakilerin çoğu bu görüşü nefretle karşılamış, bu sebeple Papa cismanî hükümeti kaybettiği gibi ruhanî yönden de kazançlı çıkmamıştır. Katolikler bile bu iddiayı benimsememişlerdir.[221]

Din ile ilmin çatışma noktalarından bir diğeri olarak da "lâyuhtîlik" anlayışını gören Draper, bu anlayıştan yola çıkarak yine din ile ilmin uyuşmadığı iddiasını yinelemiştir. Hakikat *Tevratlar*'da mı, papada mı yoksa Konsüllerde midir? belli değildir. İlim ve hikmetin bunlarla bir hüküm veremeyeceğini, ilmin kendine mahsus hakikati yine kendi yöntemiyle kendisinin bulduğunu belirtmiştir.[222]

bc. Harikulâdeliklere İnanma

Hıristiyanlık, büyük ölçüde bir "mucizeler" dinidir. Hz. İsa'nın dünyaya gelişi, çarmıha gerilmesi, dirilmesi, sonunda "Semadaki Babasına Yükselişi", kilise

[218] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 453 - 454.
[219] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 502.
[220] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 504 - 506.
[221] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 509 – 511.
[222] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 515.

babalarının gösterdikleri harikulâdelikler, "Lord Suyu" gibi bir çok şey hep "mucize" olarak görülmüştür. Bundan dolayıdır ki, Hıristiyanlıkta bilim - din çatışması mucizeler konusunda daima ön planda olmuştur. Çatışmanın önemli bir kısmı hep bu konudadır.[223]

Ahmet Midhat, kilisenin yaklaşık 80 - 100 seneden beri matematik ve tabii ilimlerle uğraşmaya başladığını, bu konudaki bilgileri artmışsa da gerek hastalıkların tedavisi, gerek diğer harikalıklara inanma yolundaki gayretlerini de elden bırakmadıklarını ifade etmiştir. Bunun en önemli neticelerinden birisi Fransa'nın batısında 20 – 30 seneden beri yıldan yıla önemi artmakta olan "Lord Suyu" isimli membaadır. Bu suyun anadan doğma körlerin gözünü açtığı ve dilsizlere konuşma kudreti verdiği, kötürümleri, cüzzam hastalarını tedavi ettiği kısaca akla gelen gelmeyen bütün hastalıklara şifa verdiği haberi bütün Avrupa ve Amerika'da yayılmıştır. Seneden seneye üç – dört yüz bin ziyaretçi buraya gelerek milyonlarca frank bırakmaktadırlar. Bu paralar da Roma'ya gitmektedir. Avrupa'da inanmayan yazarlar bu harikulâdeliğin hilesini keşf ve ispat için kitaplar yazmışlardır.[224]

Ahmet Midhat, harikalıkların bir dinin hakikatini ispat edemeyeceğine dair örnekler vermiştir. "Lord Suyu" yetmiş iki derde deva olsa bununla bir mesleğin, bir mezhebin hakikati nasıl sabit olabilir? diye sorarak, eczacılıkta bir çok bitkinin bir çok şeye şifa olduğu halde, bunlardan yola çıkarak hiçbir kimse kendi yolunun hakikat olduğuna kimseyi ikna edemeyeceğini ifade etmiştir.[225] İşte Katolik kilisesinin en büyük delil ve en kuvvetli burhan olarak saydıkları harikalıklar yine kendi aleyhlerinde en çok tartışılan hususlardan biri olmuştur.[226]

Ahmet Midhat, şeytanların veya cinlerin musallat olduğu kişilerin beyanlarının delil kabul edilmesini de tuhaf bulur. Kilisenin gaipten haberleşmesinde habercileri daima ahmak ve safderunlardan olur. "Lord Suyu" nu haber veren kız bile bedahetle meşhur bir safderundur. Yine bunun gibi Almanya'dan bir kız İzmir'in Efes

[223] Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, s. 214.
[224] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 364.
[225] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 368.
[226] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 371.

Harabelerinde bir manastır harabesinin Hz. Meryem'in kabri olduğunu haber vermiş ve bu mevkiinin önemi artarak bir çok ziyaretçinin uğrak yeri olmuştur.

Harikulâdelikler bahsinde Ahmet Midhat'ın haber verdiği bir de ordeals[227] tecrübesi vardır ki, bu bir zanlının suçsuzluğunu ispat için kullanılırdı. Ordeals denilen şey adeta bir hükm-ü ilâhî bir tecrübe-i ilâhî olarak düşünülürdü. Bir kişinin inkâr ve küfrü haber verildiğinde beraat kaidesi gereğince o kişinin suçlu olduğu ispatlanması gerekirken, kendisinden suçsuzluğunu ispat etmesi istenirdi. Kişi, suçsuzluğunu ispat edemezse ordeals tecrübesine baş vurulurdu. Bunun için kol kadar bir demir kap kıpkırmızı kızdırılarak zanlının vücuduna temas ettirilir veya kaynar bir kazan içine kolu sokulurdu. Eğer zanlı bu işkenceye tahammül ederek yandığını inkâr eder "harareti hissetmiyorum" derse, suçsuzluğu tahakkuk etmiş olurdu. Aksi olursa suçluluğu ispat olunacağından o kızgın demir veya kaynar su ile idam edilirdi.[228]

Ahmet Midhat, burada çok sade bir şekilde anlatıldığı halde bu sözlerin inanılması güç şeyler olduğunu fakat, ansiklopedi tarzında yazılmış Fransızca kaynaklarda bu hadiselerin yazıldığını haber vermiştir.[229]

Ahmet Midhat, kilise erbabının da insanlığın üzerinde bir kudret-i ilâhînin vekili sayılmakta olduğunu ve bu kişilerin sayısının binlerle ifade edilip her birine bir çok harikalıklar isnat edildiğini ve bu sebeple de milyonlara varan harikalıkların tabiat kanununda değişmez kabul edilmesinin, gülünç iddialar olduğunu ifade etmiştir.[230] Yine Katolik azizlerinden kalan eşyaların da manevî tabâbeti sağladığına inanılarak bugün bile binlerce hastaya bunlardan şifa aranmaktadır.[231]

Draper da günümüzde insan ve hayvan kuvveti yerine makinelerin kullanıldığı, tabiat üstü şeyler yerine tabiat kuvvetinden yararlanıldığı halde Katolik kilisesinin hâlâ ortaçağda müracaat ettiği tabiat üstü kuvvetlere müracaat ettiğini bildirmiştir.[232]

---

[227] Ordeals : (Ortaçağda) başkaca bir kanıt bulunmadığı zaman birinin suçlu olup olmadığını anlamak için, kaynar suya el batırma, kızgın bir demiri tutturma gibi bir takım denemelere verilen ad.
[228] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 371 – 374.
[229] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 374.
[230] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, IV, 74.
[231] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 264.
[232] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 383.

Ahmet Midhat, Avrupa'da dinsizliğin artıp, dindarlığın ise bunun tam aksine azalmasını Hıristiyanlıktaki bu akıl almaz harikalıklar anlayışıyla hüküm vermesine bağlamıştır.[233]

3. İslâm – Bilim İlişkisi

a. İslâm'ın Doğuşu, Yayılışı ve Tarihi Gerçekler

Draper, eserinin birinci cildinde Avrupa'nın bilim ve sanayide ilerlemesini İslâm'ın doğuşu ve Avrupa'yı istilasına bağlar. İslâm'ın doğuşunda Nestûrilerin etkili olduğunu ileri sürer. Hz. Muhammed'in doğumundan başlayarak, peygamber olarak görevlendirilmesini ve İslâm dinini sadakatle halkına yaymasını anlatır. Kurduğu İslâm devletinin hızla Suriye, Mısır, Anadolu, Kuzey Afrika ve İspanya'yı fethederek Fransa'ya kadar dayanmasını, Hıristiyanlığın en önemli merkezleri olan Kudüs, İskenderiye, Kartaca ve İstanbul'un elden çıkmasını hazin bir şekilde dile getirir.

Ahmet Midhat, Draper'in verdiği bilgilerin birçoğunun haksız ve tarihî gerçeklere uymadığını ortaya koymuştur. Hepimizce malum olan siyer ve İslâm'ın yayılışı konusunun Draper tarafından nasıl ele alındığını ve Ahmet Midhat'ın onu hangi noktalardan eleştirdiğini ilerleyen sayfalarda özetle sunacağız.

Ahmet Midhat, Draper'in İslâm'ın zuhurunu Hıristiyanlık aleyhine bir kıyam olarak görmesini hayret verici bulur.[234]

Draper, İslâm tarihini Hz. Muhammed'in Basra'ya olan kervan ziyareti ile başlatmıştır. Miladî 581 yılının yaz mevsiminde, Mekke şehrinden hareket eden kervan Basra kasabasına vardığında geldi. Kervanın reisi Ebu Talip ve on iki yaşındaki yeğeni Muhammed Nestûri manastırında misafir edilirler. Manastırda bulunan papazlar bu genç misafirin isminin Halîbî yahut Muhammed ve Kabe muhafızının yeğeni olduğunu hemen öğrendiler. Bu papazlardan biri olan Bahira, Muhammed'i içinde doğmuş olduğu putperestlikten ayırıp Nestûriliğe dahil etmek için elinden geleni yaptı. Bu çocuk harikulâde zekâsının yanında, bilhassa dinlere dair hususları öğrenmede çok büyük

[233] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 375.
[234] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 337.

hevese sahipti. Muhammed'in memleketi olan Mekke'de halkın en çok taptığı şey bir siyah taş ve o zamanın hesabına göre 360 güne eşit olan üç yüz altmış put idi.

O zamanlar Hıristiyanlık kilisesi acayip bir fetret halinde olup, bu durum papazların hırsı ve kötü ahlâklarından ortaya çıkmıştı. Hıristiyan mezhepler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle çeşitli gruplar dünyanın dört bir yanına dağılmıştı. Arabistan çöllerinde Hıristiyan zahitler bir çok Arap'ın Hıristiyan olmasına sebep oldular. Bunlardan biri olan rahip Bahira, Basra manastırında Muhammed'i eğitti. Ona Nesturîlik hakkında bilgi verdi ve oradaki rahipler ona Aristo'nun felsefesini öğrettiler. O bütün hayatını o papazlardan öğrendiği mezhebi yaymaya sarf etti. Suriye'ye yaptığı başka seferler sırasında da Nesturî manastırındaki papazları unutmayarak ziyaret etti.[235]

Yirmi dört yaşındayken, zengin bir dul olan Hatice ile evlendi. Hz. Hatice'nin Hıristiyan olan yeğeni Varaka'dan putperestlik aleyhine olmayı öğrendi ve Hıristiyan rahiplerin çölde yalnız yaşadıkları gibi o da Hira mağarasında uzlete çekilerek Allah'ın vahdaniyeti üzerine tefekkürde bulundu. Düşündüklerini akrabalarına anlattı. Vaazlarında "ben bir vaiz-i umumiyeden başka bir şey değilim. Ben vahdaniyet-i ilâhiyeyi vaaz ederim." sözünü daima söylemiş, kendi risaletini bu şekilde anlamış ve vefatına kadar parmağında "Allah'ın resûlü Muhammed" yazılı bir yüzük taşımıştır.[236]

Nübüvvet vazifesi esnasında Muhammed birçok muhalefetle karşılaştı. Kureyşliler tarafından Mekke'yi terk edip Medine'ye hicret etmeye zorlandı. Medine o zamanlar birçok Yahudi ve Nesturî'nin olduğu bir şehirdi. Bedir, Uhud, gibi büyük muharebeler sonunda Arap'ın putperestliği yıkıldı. Vahdaniyet-i İlahiyeye iman ve Nübüvvet-i Muhammediye kabul edildi. Bu şerefli zat, gayesinin muzafferiyet mertebesine eriştiğinde ömrünün sonuna geldiğini hissetmişti, Vahdaniyet-i İlahiyeye bağlanmış olarak veda haccını yapmıştır.[237]

Draper'in bu anlattıklarının tarihî hakikatlere ne derece aykırı oldukları okuyanların dikkatinden kaçmaz. Draper'in anlattığı şeylerin cevabının Ahmet Midhat,

[235] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 338 - 345.
[236] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 355 - 357.
[237] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 407 - 410.

Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet adlı eserinde ayrıntılı olarak yer aldığını okuyuculara hatırlatarak, bunların siyere aykırılığını göstermek için müzakereye devam eder.

Hz. Muhammed, ilk kervan yolculuğuna çıktığında henüz on iki yaşında bir yeni yetişmeydi. O zamana kadar Nesturîliğe filan kendisinde bir araştırma hevesi olmadığından, yüzlerce adam ve özellikle Ebu Talip gibi bir kavim reisi mevcut iken Basra rahiplerinin böyle bir çocuğu eğitmeye ihtiyaç görmeleri gerçekten şaşılacak şeydir. Rahiplerin çocukla yaptığı konuşma yalnız bir yemek yiyecek kadar devam ettiği halde o müddet zarfında bir çocuğa ne anlatılabilir? İkinci mülakat da, Resûlullah henüz yirmi dört yaşındayken yine bir ticaret kervanında meydana gelmiş ve alış veriş biter bitmez geri dönmüştü. Bir kavim gencine bu müddet zarfında Hıristiyanlığın hakikatleri ve Hıristiyanlığa sonradan giren şeyler ve bunlar arasındaki ilim ve felsefe nasıl öğretilebilir? Zikrolunan şeyler ona zerre kadar tesir etmiş olsaydı Mekke'ye döndüklerinde kendisinde ona uygun hal ve tavırlar görülürdü. Halbuki bu ikinci mülakat ile ilk peygamberlik alametlerinin zuhuru arasında on altı sene geçmiş Resûlullah'da ne öyle bir hal ne öyle bir iddia asla görülmemiştir. Hz. İsa'nın hayatında on iki senelik hali meçhul kaldığı gibi Hz. Muhammed'in nübüvvet alametlerinin başlangıcına kadar kavminin gözü önünden kaybolmuş olsaydı o kayıp zamanında bir yerlerde eğitildiği akla gelebilirdi.[238]

Ahmet Midhat Efendi, Hz. Peygamber'in Aristo felsefesini benimsediği iddiasına da, onda bu fikirlerin asla bulunmadığını ve *Kur'ân-ı Kerim*'de de bunlara dair hiçbir işaretin olmadığını söyleyerek cevap verir. İslâm dünyasında Aristo ilim ve felsefesiyle ilgili çeviriler Abbasi halifeleri zamanında yapılmıştır.[239]

Ahmet Midhat, Draper'in İslâm'ın başlangıcını bu şekilde tasvir etmesini, İslâm'a dince Nestûrilik, ilim ve hikmetçe Aristoculuk hükmünü vermek istemesi olarak yorumlamıştır.[240]

Draper'in İslâm'ın doğuşuyla ilgili olarak verdiği bilgilerin hiç birisi siyere uygun olmadığı gibi, gerçek tarihe de uygun değildir. Eğer Hıristiyanlık ve Nestûri

---

[238] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 346 - 348.
[239] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 349.
[240] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 350.

mezhebi Arabistan'da o kadar yaygın olsaydı Muhammed ile tekrar ikaz ve irşada rahip Bahira niçin lüzum görsün. Diyelim ki, ihtiyaç duydu, yüzlerce kervan içinden niçin yeni yetişme bir çocuğu seçsin? Draper, Kâbe muhafızının yeğeninin Araplar içinde şerefli sayılacağı için seçildiğini söylüyor fakat, asıl Kâbe muhafızı Ebu Talip o kervanda olduğu halde onu seçmemiştir.[241]

Ahmet Midhat, Draper'in düşüncelerinin hangisi umûmî tarihle kıyaslanırsa kıyaslansın doğru olmadığının görüleceğini tekrar etmiştir. *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* adlı eserinde bunları tafsilatıyla açıkladığı gibi; aslında Bahira, *Tevrat* ve *İncil*'deki sahib-i saadetin alametlerini Muhammed'in üzerinde görmüştür. Onu eğitmek maksadıyla değil, şereflendirmek maksadıyla onunla görüşmüştür. Ama Draper'in bu gerçeğe yanaşması mümkün değildir. Muhammed'i putlardan nefret ettiren Bahira değil Cenâb-ı Allah'tır. Hz. Muhammed'e gelen vahyi, kendi tefekkürü olarak kabul etmek İslâm dünyasında mümkün değildir. *Kur'ân-ı Kerim*'de bildirildiği gibi o kendisinin bir beşer olduğunu fakat kendisine vahyedildiğini haber vermiştir.[242]

Draper'in, Nestûrilerin Araplardan vahşeti kaldırdığı iddiası da hatalıdır. Mekke, Medine ve Hayber şehirlerinde yaşayan Yahudi, Sabiî, Hıristiyanlar itikatça farklı oldukları halde birbirleriyle savaşmamışlardı. Şüphe yok ki, onların yaşam tarzları ve ahlâkları farklı değildi. Bedevi ve vahşi Araplar Sabiîliği kabul ettikleri ve yıllarca Yahudi ve Hıristiyanlar kendi dinlerini onların arasında yaydıkları halde onları medenileştirememişlerdir. Arap'ın vahşi ve bedevi hallerini İslâm dini ıslah etmiştir.[243]

Draper, İslâm'ın yayılışıyla ilgili olarak da şu özet bilgileri vermiştir:

İslâm devleti, baldırı çıplak bir fanatik orduyla hızla Suriye, Anadolu ve Kudüs'ü fethetti.[244] Draper, Rey ve Trablus'un nasıl teslim olduklarını ve ilk Arap donanmasının Lübnan'daki ormanlardan nasıl inşa olunarak Fenikeli gemicilerle nasıl techizatlandırıldıklarını ve bu donanmanın Roma donanmasını Marmara denizine doğru nasıl sürüp tazyik ettiklerini, Kıbrıs, Rodos ve Akdeniz'in nasıl talan edildiklerini,

241 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 355 - 361.
242 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 362 - 366.
243 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 36 - 40.
244 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 461 - 466.

Halifelerin ordusunun Karadeniz kenarına kadar nasıl ilerleyerek İstanbul önüne gelip ordu kurduklarını tafsilatlı bir şekilde anlatmıyor. Kudüs'ün fethine nispetle diğer yerlerin işgalinin bir hiç seviyesinde olduğunu söyleyerek sözü uzatmaya gerek görmüyor. Çünkü Hıristiyanlığın kıblesi olan Kudüs kimin eline geçerse o din, hak din olarak kabul edilecek denilmiş ve bu muharebenin neticesinde İslâm'a mükâfat olarak Kudüs verilmiştir.[245]

Araplar Suriye'nin fethinden sonra doğu ve kuzey taraflarındaki galibiyet ve fetihlerle yetinmeyip batıya yüzlerini çevirerek Afrika'nın da fethini arzuluyorlardı. Mısır halkının hıyaneti yine onların imdadına yetişmiş, Bizans'tan nefret eden halk Halife ordusuna hüsn-i kabulle davranmıştır. Menfes şehri hemen teslim oldu. İskenderiye muhasara altına alındı. On dört ay muhasaradan sonra İskenderiye de Arapların eline geçti. İşte Hıristiyanlığın ikinci cephesi de bu şekilde düştü.[246]

Halifeler, Mısır'ın fethi ile de yetinme düşüncesinde değildiler. Hz. Osman bütün Afrika sahilini de İslâm memleketlerine katmak emelindeydi. Abdullah b. Sa'd b. Ebi Sarh kırk bin kişilik orduyla Batı Trablus'a kadar geldi. Fakat orduda baş gösteren taun hastalığı nedeniyle tekrar Mısır'a döndü. Bundan yirmi sene sonra mütareke gerçekleşti. Ukbe, Nil vadisini çevreleyen Atlas sahiline kadar girdi. Bizans İmparatoru henüz Akdeniz memleketlerine sahip olup sahildeki şehir ve kasabaları muhafaza ediyordu. Nihayet Halife Abdülmelik Kuzey Afrika'nın en önemli memleketlerinden olan Kartaca'nın zaptına girişti. Nasraniyetin kürsüleri sayılan beş beldeden üçü yani Kudüs, İskenderiye ve Kartaca bu şekilde kaybedildi. Hıristiyanlık tarihinde Kartaca'nın önemli bir yeri vardır. Roma'nın mezhebi olan Katolik mezhebini Avrupa'ya hediye eden Kartaca olup bu mezhebin en büyük papazları da oradan çıkmıştır.[247]

Müslümanlığın dünyayı istilası kadar seri ve geniş bir istilanın hiçbir dine nasip olduğu görülmemiştir. İslâm, daha o zamanda Altay dağlarından Atlas Okyanusuna ve Orta Asya'dan Afrika'nın batısına kadar istila etmiştir. Bunun ardından

245 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 501.
246 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 508 - 512.
247 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 515 - 516.

Halife Velid Avrupa kıtasının fethine izin vermiş ve Endülüs'ün fethine başlanmıştır. Endülüs'te dahi Halifenin kumandanı Musa, mezhep ihtilafından dolayı bir çok hainin yardımına mazhar olarak İspanya'ya girdi. Araplar Fransa'nın fethini bile tecrübe ettiler.[248]

İslâm ordusunun bu ilerleyişi, 732 yılında Charles Martel (688 – 741) tarafından yedi gün süren bir muharebeyle durduruldu. İslâm ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Müslümanların askerî ilerleyişi Akdeniz'in içerilerine, Girit'in, Sicilya'nın fethine, hatta Roma üzerine hücumlara kadar varmıştır.[249]

Draper, şunu itiraf etmiştir:

"Yalnız şuna dikkat olunmalıdır ki, İtalya'nın cenub (güney) cihetlerinde Müslümanların zuhûru Avrupa'nın terakkiyât-ı fikriye ve zihniyesi için büyük bir tesir hasıl eylemiştir."[250]

Araplar tarafından birkaç kez kuşatılan İstanbul'un da ellerine geçeceği muhakkaktı. Roma, Kudüs, Kartaca, İskenderiye bu harekete maruz kalmıştı. Bu devlet Atlas Okyanusundan Çin surlarına kadar genişlemiştir.[251]

Draper, İslâm'ın yayılmasıyla ilgili vermiş olduğu özeti şu paragrafla noktalar:

"Maahaza (bununla birlikte) İslâmiyet henüz mertebe-i kemaline kadar inbisatını (yayılmasını) ikmal etmemişken dahi hulefânın (halifelerin) kuvvet ve şevketi mertebe-i kemalini bulmuş idi. Avrupa'yı İslâm'ın tekmil-i istilasından kurtaran şey, Charles Martel'in kılıcı değil, belki devlet-i vasıa-i İslâmiyyenin içinde zuhura gelmiş olan karışıklıklardır."[252]

Ahmet Midhat, Draper'in vermiş olduğu bilgilerin tarihi hakikatlere ters düşen bölümlerini eleştirmiştir.

---

[248] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 517 - 519.
[249] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 517, 524.
[250] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 525.
[251] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 535 – 537.
[252] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 539.

Ahmet Midhat, Draper'in Arap ordusunu çırılçıplak bir takım müteassıplardan ibaret sayarak alay etmesini onun gibi bir araştırıcıya yakıştıramadığını, İslâm ordusunun zamanın en muntazam ordusu olduğunu ve bunun da Kudüs'ün fethinden anlaşılabileceğini ifade etmiştir. Kudüs-i Şerif'in fethinde hiçbir yolsuzluk ve Hıristiyanlık aleyhinde hiçbir hakaret yapılmamış olması buna delildir. Asıl fanatik bir ordu görmek isteyenlere İslâm'dan sonra Kudüs'ü istila eden haçlı ordusuna bakmalarını tavsiye etmiştir.[253]

Draper'in, Hz. Ömer'in Kudüs-i Şerif'e girdiğini hikâye ederken Süleyman mabedi üzerine bir cami inşasını emrettikten sonra yine Medine'ye döndüğünü söylemekle yetinmesini de İslâm aleyhine bir hıyanet olarak görür. Çünkü o esnada Hz. Ömer, Hıristiyanların selametini temin etmek için hâlâ asılları elimizde olan emannameleri ve Hıristiyanlara ihsan ettiği bir çok müsaadeyi susarak geçiştirmiştir.[254]

Ahmet Midhat İslâm'ın yayıldığı bölgeleri şöyle özetliyor:

"İslâm bütün cihana münteşir oldu (yayıldı)! Nerelere intişar ettiğini saymaya lüzum var mı? Yalnız küre-i arz üzerinde nerelere intişar etmediğini sayalım: Avrupa'da yalnız Almanya ve Fransa'nın şimal taraflarına, İngiltere'ye intişar etmemişti. o zamanlar Rusya'nın şimal tarafıyla, Norveç adete boş ve pek az vahşiler tarafından meskun idiler. Asya'dan Hindistan'ın cenup taraflarıyla, Çin'in şark taraflarına intişar etmedi. O zamanlar Amerika ve Avustralya malum değildi. İşte bunlardan başka bütün cihana münteşir oldu..."[255]

Ahmet Midhat, Draper'in İslâm tarihini anlatırken sadece muharebeleri özetleyerek geçmesini bir haksızlık olarak görmüştür. Bu tarihi bilgileri verirken de bir Hıristiyanlık gayreti içinde olduğunu tespit etmiştir. Draper, bu düşüncesi sebebiyle İslâm ordusunun kazandığı zaferleri hep hainlerin yardımına bağlamıştır.[256]

Ahmet Midhat, İslâm ordusunun hızla İspanya, Fransa, İtalya'ya girmesini, derebeylerini ve despotların halkın canını, malını ırzını kendilerine mubah sayarak onları bıktırmasına ve bir kurtarıcıyı beklemelerine bağlıyor. İslâm ordusu girdiği

---

[253] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 474 - 476.
[254] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 485.
[255] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 499 - 500.
[256] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 505 - 506.

yerlerin hiçbirinde yerli ahaliyle savaşmamış ve buralarda halkın isyanıyla da karşılaşmamıştır.[257]

Ahmet Midhat, Draper'in verdiği bilgilerin eleştirisini her fırsatta yapmış ve İslâm tarihiyle uyuşmayan bu bilgilerin hakikatini okuyuculara anlatmak için ayrıntılı bilgiyi eserinde sunmuştur.

b. İslâm'ın Bilime Tesirleri

İslâm, hakimiyeti boyunca hiçbir zaman pozitif ilim ve hür düşünce ile bir çekişme ve çelişkiye düşmemiştir. Zira Kur'ân'ın getirdiği kanunlar ve prensipler içinde, kendisini ilim ve hür düşünce ile çelişmek ve çekişmekten uzak tutan bir çok genel esas mevcuttur. Ahmet Midhat, Draper'in sunduğu İslâm tarihinin tamamını olmasa da bir kısmını onaylamış ve bu şekilde İslâm'ın bilime olan hizmetini ortaya koymuştur.

Draper, İslam bilim tarihini anlatırken de Müslümanların ilmî çalışmalarının temelinde yine Nestûrileri ve Yahudileri göstermiştir. Nestûriler, Yunan ve Latin kitaplarından Süryaniceye ve daha sonra Arapça'ya tercümeler yapmışlar, İslâm büyüklerinin çocuklarını bu şekilde terbiye etmişlerdi. Yahudiler de tıp sanatıyla İslam büyüklerine sokulmuşlardı. Bu yaklaşma Arapların taassup ve vahşetini düzeltmiş, hareketlerini tatlandırmış, zihin ve fikirlerini yükseltmiştir. Araplar, Doğu Roma'yı ne kadar süratle fethettilerse; ilim ve hikmet ufuklarını istila için de o sürati gösterdiler. Onlar İslâm'ın ayak takımı sınıfına mahsus olan hayatı terk ederek ilmî ve felsefî hakikatleri tercih etmişlerdir.[258]

Başlangıçta *Kur'ân*, edebiyat ve ilmin ilerlemesini engellemişti. Fakat Hz. Muhammed'in vefatından 20 sene sonra Suriye, Mısır ve Anadolu'da icra olunan tecrübeler dikkat çeker. Halife Hz. Ali, her nevi edebî eserin çoğaltılmasını teşvik etmiştir. Miladi 661 yılında Halife Muaviye zamanında merkez Medine'den Şam'a geçmiş ve bu zat edebiyatı sevmiş ve koruyucusu olmuştur.[259]

---

[257] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 520 - 524.
[258] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 28.
[259] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 54 - 55.

Hz. Muhammed'in irtihalinden bir asırdan daha az bir zaman sonra Yunan eserleri Arapça'ya çevrilmiştir. 753 – 775 yılları arasında Halife Mansur hilafet merkezini Bağdat'a taşımış, astronomi ilmini tahsil etmek için çok zaman harcamış, bir hukuk, bir de tıp okulu açmıştır. Torunu Harun Reşid 786 senesinde onun eserini ihya ederek bütün İslâm memleketlerinde camilerin yanına bir de okul yapılmasını emretmiştir. 813 – 832 yılları arasında Halife Me'mun İslâm ilimlerini en yüksek dereceye ulaştırıp Bağdat şehrini ilim ve irfan merkezi haline getirmek için kolları sıvamış, buraya bir çok alim çekmiş ve zengin bir kütüphane kurmuştur. Bu gayret, İslam devleti üç kısma ayrıldığında da devam etmiştir. Asya'da Abbasiler, Mısır'da Fatimiler, İspanya'da Emeviler yalnız hükümetçe değil, ilim ve öğrenim alanlarında da rekabet etmişlerdir. Edebiyat hususunda Araplar bütün milletlerin yetiştirdiği şairlerin toplamından daha çok şair yetiştirmiş, ilimde de diğer milletlere üstünlük sağlamışlardır. Bu üstünlüğe İskenderiye'de bulunan Yunanlılardan aldıkları usul sayesinde müyesser olmuşlardı. Asıl faydanın boş mücadelelerde değil, araştırma ile ilim - irfanın toplanmasında olduğunu anlamışlar, hesap ve hendeseyi mantığın anahtarı saymışlardı. Makine, suyun akışı gibi fenne dair konularda yazdıkları kitaplarda da görüldüğü gibi, meselelerin tecrübe ve fennî alet – edevat vasıtasıyla ispatına muvaffak olmuşlardı.

Halife Me'mun zamanında Bağdat, İspanya ve Endülüs'te kütüphaneler açılmış, her kütüphanede tercüme ve istinsah odaları oluşturulmuştur. İslâm devleti bir çok mektep ve medrese açmış; Tataristan , Marakeş, Fas, İspanya gibi merkezlerde kütüphaneler ve okullar tesis edilmişti. Genişliği Roma İmparatorluğunu geçen bu devletin Semerkand gibi bir ucunda bir rasathane ve İspanya gibi diğer bir ucunda da başka bir rasathane kurulmuştur.[260]

Kütüphanelerin idaresi serbest fikirlilik gereğince serbest olmuş, yönetime Nestûri, Yahudi fark etmeksizin atanmıştır. Bir alimin hangi dinde ve hangi memleketli olduğu düşünülmeyip yalnız bilgi ve irfan derecesine bakılmıştır. İspanya'daki ilk rasathaneyi Araplar açtığı gibi İtalya'daki ilk tıp okulunu da Araplar kurmuştur. Eski ilimler oldukça genişletilmiş, bu suretle yeni ilimler ortaya çıkmıştır. Hintlilerin rakam

---

[260] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 64 - 65.

usulünü Avrupa'ya nakletmişler, trigonometriye de bugünkü halini onlar vermişlerdir. Muhammed b. Musa "*Musellemât-ı Küreviyye*" hakkında bir kitap yazmış, Bağdâdî de "*İlm-i Mesaha-i Arâzî*" hakkında mükemmel bir eser ortaya koymuştur. Astronomide yıldız haritaları yapılmış, yer kürenin büyüklüğü hesaplanmıştır. Ayın ve güneşin hareketlerini gösteren cetveller neşredilerek, güneş yılı hesaplanmıştır. Araplar astronomide kullanılan alet ve rasathaneyi de düzeltmek ve mükemmelleştirmek için gayret sarf etmişlerdir. Tecrübî ilimlerde kimyayı keşf etmişler, sülfirikasit, nitrikasit, alkol gibi bir takım kimyevi maddeleri de onlar icat etmişlerdir. Bu ilmi tıbba da tatbik ederek eczacılık ile ilgili ilk kitabı da onlar yazmıştır. İzafi ağılık cetvelleri tanzim ederek bu konuda kitaplar yazmışlardır. Görme konusunda da hareketin cisimden göze doğru geldiğini ispat etmişlerdir. Suların yeryüzünde akışı, gübrelerin tarlalara taksimi, hayvan beslenmesi, ziraatın ıslahı, pirinç, şeker, kahve ziraatının tesisi gibi konularda gelişme sağlanmıştır. Kurtuba ve Marekeş'de kağıt imal edilmiş, madenler eritilip maden işçiliği ortaya çıkmıştır.[261]

Draper, Müslümanların bilime yapmış oldukları katkıları anlatırken, Müslümanlardan Arap diye bahsetmesi, okuyucuları kendi - din – ilim uzlaşamaz - teorisine yönlendirmek için kullandığı görülmektedir. Ahmet Midhat eserinde, Draper'in okuyucuları bir noktaya yönlendirmek için yaptığı oyunlara birçok defa dikkatleri çekmiştir.[262]

Ahmet Midhat, Draper'in İslâm'ın ilmin ilerlemesi ve genişlemesine yaptığı hizmeti o kadar parlak bir lisan ile methederek hikaye ettikten sonra ilmin yok olması konusundaki teşebbüsleri de oldukça abartılı bir lisan ile anlattığını haber vermiştir.[263]

Draper'in bu eseri yazmaktaki maksadı din ile bilimin aralarında bir uyumun olamayacağını ortaya koymak ve bunu okuyuculara göstermekti. Fakat, Draper'in bu sözü kendisinin de burada anlatmış olduğu gibi İslâm dininden başka dinler için uygundur. Ahmet Midhat, İslâm'ın matematik, tabii ve diğer ilimler ile olan uyumunu

---

[261] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 68 - 73.
[262] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 44, 310, 335, 459, 528, 543; II, 107; IV,306.
[263] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 205 - 206.

ve bu ilimlerin *Kur'ân*'da temellerinin olduğunu göstermek için Draper'in görüşlerini eleştirmeye devam etmiştir.

Kilise erbabı birtakım siyasi emellerle hareket ederek, Hıristiyanlığın akâid esaslarını muhafaza edebilmek için matematik ve tabii ilimlerle meşguliyeti kesinlikle men etmiştir. İşte din - ilim mücadelesi bu şekilde başlamıştır. Halbuki İslâm'da hal böyle değildir. Maddecilerin dünyanın ezeli olduğuna dair iddialarını ret için Müslümanlar Hıristiyanların ret ettiği matematik ve tabii ilimleri tedris etmişler ve bu eğitimi medreselerde yapmışlardır. İşte Draper'in bu suretle din ile ilim arasında mevcut olduğunu iddia ettiği münakaşa esasında İslâm dini ile ilim arasında yoktur.[264]

Draper'in de eserinde yer verdiği gibi İslâm dünyasında bilimsel çalışmalarda oldukça başarılı adımlar atılmış; kimya, fizik, felsefe, matematik, astronomi alanlarında değerli ilim adamları yetişmiş ve bilime önemli katkılar yapılmıştır. İslam dünyası Avrupa'da da ilmin doğuşuna büyük etki etmiştir.

"Şuna dikkat olunmalıdır ki, İtalya'nın Cenup (Güney) cihetlerinde Müslümanların zuhuru Avrupa'nın terakkiyât-ı fikriye ve zihniyesi için büyük bir tesir hasıl eylemiştir."[265]

Draper'in bu tesiri izah için bir kelimecik bile ilave etmemesi dikkat çekicidir. Ama o izah etmese de umumî tarih itiraf ediyor ki, o zamana kadar Avrupa kavimleri medeniyetin ilim ve sanayi gibi güzelliklerinden tamimiyle mahrumken bu konuda ilk dersi Müslümanlardan almışlardır. Bilahare İslâm emirlerinin saraylarına genç asilzadeleri gönderip İslâm terbiyesine alıştırdıkları gibi mekteplerine öğrenciler ve fabrikalarına çıraklar göndererek İslâm ilim ve sanayisini tahsil ettirmişlerdir.[266]

İslâm biliminin bu süratle ilerlemesinde en önemli unsurlar *Kur'ân-ı Kerim*, hadis ve alimlerin içtihatlarıdır. Ahmet Midhat, bu unsurların bilim ile asla bir çelişki içinde olmadığını okuyucularına göstermek istemiştir.

---

264 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 252 - 255.
265 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 525.
266 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 525.

ba. Kur'ân

Ahmet Midhat Efendi, Draper'in ilmin nuruyla nurlanan Müslümanların ahkâm-ı Kur'âniyyeyi daha fennî ve daha doğru birtakım fikirlerle değiştirdikleri hükmüne karşı çıkarak, *Kur'ân-ı Azîmü'ş-şan*'ın en sahih ilmin hikmeti üzerine dayandığını ifade etmiştir.[267]

İslâm'ın kabul ettiği ilmî ve hikemî hakikatler fuyuzât-ı Kur'âniyye'den başka şey değildir. İslâm'da hiçbir düstur, hikmet yoktur ki, doğrudan doğruya *Kur'ân*'a dayanmasın.[268] *Kur'ân*'da kuru ve yaş her şey vardır. Ama bundan maksat onun "ansiklopedi" olması değildir. Yani *Kur'ân*'ın kuru ve yaş her şeyin "prensibini" yani ruhunu, fikrini toplaması demektir. Bu prensiplere dayanarak İslâm dünyası *Kur'ân*'ın zikrettiği ilimlerle meşgul olmaya memur edilmiştir.[269]

Ahmet Midhat, *Kur'ân-ı Kerim*'den başka "Kitâb-ı İlahî" sözüne şayan hiçbir kitap olmadığını, kutsal kitaplar bahsinde her yerde ortaya çıkan tahrif konusunun burada da ortaya çıktığını ifade etmiştir.[270]

İncillere ve *Tevrat'a* karışan tefsir ve teviller *Kur'ân*'a asla karışmamıştır. Eğer Yahudi ve Hıristiyanların İslâm'a karıştırmak istedikleri hurafeler İslâm'a girseydi, Draper'in diğer dinler hakkındaki iddiaları İslâm için de vaki olurdu. *Kur'ân-ı Kerim*, Yahudilik ve Hıristiyanlıktan miras alarak cihanı doldurmuş olan asılsız hikayeleri kabul edip de onlardan başkasını araştırmaya engel olsaydı, Müslümanlar o ilmî araştırmalara cesaret edebilirler miydi? Bu muhalefet *Kur'ân*'da görülmez miydi? Hz. Ömer gibi bir halife böyle bir meşguliyete müsaade eder miydi? Draper'in kendisi hikaye ettiği şekilde kilise babalarının Yunanlılardan beri naklolunan matematik ve tabii ilimlerin imhasına gösterdiği aşırı şiddete benzer bir şiddeti İslâm ümmetinin büyükleri göstermezler miydi?

Bu hallerden hiç birisi İslâm'da bulunmamış, bilakis Müslümanların "İlim ve hikmet Çin'de de olsa Müslümanların yitik malıdır kaidesiyle alınmalarına kendilerini

---

[267] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 59.
[268] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 42.
[269] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 212.
[270] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 134.

gerçekten mecbur ve memur hissetmişlerdir." Bundan anlaşılan hal şudur ki, *Kur'ân-ı Kerim*'de kuru ve yaş hiçbir emrin hariçte kalmaması derecesinde bir tamlık ve mükemmeliyet ile toplanmış bulunan hükümlerin tamamı ilmî hakikatler üzerine dayanır. Bunları inceleyen ve izah eden ilimler, Müslüman araştırıcılara yabancı görünmediği için İslâm, ilim ve fen meydanında kendi fikirlerini dolaştırmayı uygun görmüş ve bu işe girişmiştir.[271]

Ahmet Midhat, *Kur'ân-ı Kerim*'deki birçok ayet-i kerîmenin tarih, coğrafya, astronomi, tıp, madenler gibi birçok ilme işaret ettiğini[272] ve bu ilimlerle meşguliyeti Müslümanlara farz kıldığını, "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" ayetiyle alimleri diğer insanlardan üstün tuttuğunu ifade etmiştir. İslâm'da bir kişi ne kadar ilim ve ne kadar hikmet sahibiyse dinde kuvveti de o nispette artar.[273] *Kur'ân*'da alimlere o kadar metih vardır ki, bir müellifin kaleminden akan mürekkep damlaları bir şehidin yarasından akan şahadet kanının mübarek damlaları ile mukayese edilmiştir. Demek oluyor ki, "cihat" denildiğinde yalnız askeri değil, ilmî mânâsıyla da Müslümanlar onu kendilerine vazife edinmişlerdir. Hatta İslâmî ilimlerle münasebeti bulunan ilimlerle meşgul olanlara bu kelimeden iktibasla "müçtehit" unvanını vermişlerdir.[274]

"Hiç düşünmüyorlar mı?", "Hiç akletmiyorlar mı?", "Hiç tefekkür etmiyorlar mı?" gibi birçok ayet-i kerime ile dikkat buyrulduğu üzere, *Kur'ân* hakikatlerinin toplum tarafından düşünülmesi, anlaşılması, akledilmesi, Allah tarafından emredilmiştir.[275]

Bu kadar hakikatle karşı karşıya bulunan İslâm milletinin ilimlere yabancı ve düşman kalması mümkün değildir. Bu sebeple Müslümanlar, zuhurlarını müteakip ilim ve ilmin tatbikatı demek olan sanayi ile meşgul olmaya başlayıp ilmî ve coğrafî keşiflerin tamamını Avrupalılardan önce yapmaya başlamışlardır.[276]

Ahmet Midhat, bu konuda şu sözleri de zikretmiştir:

---

[271] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 137 – 140.
[272] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 159.
[273] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 236.
[274] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 144.
[275] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 229.
[276] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 161.

"Bizce hakikat-i kübra ancak *Kur'ân-ı Azimü'ş-şan*'dır. *Kur'ân-ı Azimü'ş-şan* bize kafidir. Zira ulûm-i evvelin ve ahirinin prensiplerini havi (içerir) dir. Hatta Draper'in dermeyan ettiği ulûm prensibi dahi o meyanda dahildir. Hak Subhâne ve Teâla Hazretleri ulûm-i mezkure ile iştigali Kitab-ı Kerim'inde bize emretmiştir. Bu iştigal şahs-ı vahidin yed-i inhisarında (elinde) değildir..."[277]

bb. Mucize

Harikulâdelikler bahsini Hıristiyanlık - bilim ilişkisi bölümünde ele aldığımız gibi İslâm bilim başlığında da mucizelerle bilim arasında bir çatışma olup olmadığı konusunda Ahmet Midhat'ın görüşlerini inceleyeceğiz.

Kur'ân'da ilim ve hür düşünce ile çelişme ve çekişmekten uzak genel esaslar mevcuttur. Bu esaslardan biri de tabiat kanunları konusudur. *Kur'ân*'daki harikulâdelikler ilk bakışta tabiat kanunlarının haricinde görünse bile, mucizeler Allah'ın hür iradesinin ve yaratmasının tabii bir sonucu olarak peygamberine verdiği özel ve olağanüstü yetkilerden ve onların uyguladığı bir anlık ve geçici durumlardan ibarettir. Bu mucizeler genel tabiat kanunlarını bozmadığı gibi, ayrıca verdiği mesajlarla da insanlığın bu sahada ulaşabileceği nihaî noktalar işaret etmektedirler.[278]

Ahmet Midhat Efendi, *Kur'ân-ı Kerim*'in kendisinin büyük bir mucize olduğunu ve onun içinde gelecekten verilen haberler olduğu gibi, kendisinin cahil ve ümmî bir topluma gelerek ezelî ve ebedî hakikatleri öyle güzel bir üslupla onlara anlatabilmesini de büyük bir mucize saymıştır.[279] Mucizelerden bir diğeri olarak da gelecekten verilen haberlerin gerçekleşmesine Rum suresini örnek olarak göstermiştir.[280]

Draper, Hz. Peygamberin hayatını anlatırken vahiy olayını ve miraç hadisesini bir hastalık haline benzetmiştir. Ahmet Midhat, sara, histeri hastalarının veya sarhoşların hareketleri ve sözlerinde bir intizam görülmediğini, bu kişilerin halleriyle Hz. Peygamberin hallerinin asla benzeşmediğini beyan ederek, Resûl-i Ekrem Efendimizin gayet güler yüzlü, latif ve yaratılmışların en kamili olup, kızgınlık hali pek

---

[277] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 520.
[278] Celal Kırca, *Kur'ân ve Fen Bilimleri*, İstanbul 1997, s. 42.
[279] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 229.
[280] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 330.

nadir görülmüş ve o halde bile insaf ve merhameti kızgınlığını geçmiş olarak onu tanımlamıştır. Onun bu hallerinin siyer kitaplarında ayrıntılı olarak anlatıldığını haber vermiştir.[281]

Ahmet Midhat, miraç hadisesini de uzun uzadıya ele almıştır. Hz. Muhammed'in Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya intikali kimilerine göre cismen kimilerine göre ruhen veya rüyada vukua gelmiştir. Şurası muhakkaktır ki, Hz. Muhammed, Kudüs-i Şerif'e hiç gitmediği halde bu intikalin vukuundan şüphe edenler tarafından "Kudüs'ün filan yeri nasıldır?" tarzında sorulan suallerin tamamına doğru cevap vermiştir. Bu intikale cismen olma imkânını vermeyenler ruhaniyeten veya rüya olarak vuku imkânını dinli – dinsiz hiç kimse bir türlü inkâr edememişlerdir.[282]

Ahmet Midhat, evliyaullahın hallerini de değerlendirerek enbiyaya olan tecelliyat-ı subhaniyeye "vahy" dendiği gibi, evliya-ı kirama füyuzat-ı ilayiyyenin tecellisine de "ilham" dendiğini ifade etmiştir. Ve bu "ilham" ın Draper'in "revelasyon" dediği şey ile asla benzeşmediğini vurgulamıştır.[283]

Ahmet Midhat, mucize bahsini şu sözleriyle noktalamıştır:

"Biz inanıyoruz ki, bu kudret ve kuvvetler Allah'ın vergisidir. İslâm'da dahi bunca ulema, hakimler, kaşifler, icatçılar gelmiştir. Her kim neye muvafık olmuşsa "bu Allah'ın fazlındandır" mümin teslimiyetinden ayrılmamışlardır."[284]

bc. İçtihad

Draper'in ilim - din çatışması bahsinde en çok eleştirdiği konulardan biri de kilise babalarının yanılmazlığı bahsidir. Ahmet Midhat Efendi, Hıristiyanlıkta bulunan bu anlayışın İslâm dininde bulunmadığını ve Müslüman alimlerin içtihatlarının ise bu konuyla uzaktan yakından alakasının olmadığını ifade ederek bu konuyu açıklamıştır.

İslâm'da kesin hakikat ancak *Kur'ân-ı Kerim* olup ondan başkası haber yahut içtihat hükmündedir. Bunların sıhhat – sıhhatsizliği konusunda tartışmak

---

[281] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 370 - 376.
[282] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 399 - 401.
[283] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 390.
[284] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 394.

Müslümanların hakkı ve vazifesidir. Bizde kilise vesaire gibi bir isme istinaden hiçbir ruhanî heyet kurulmamış hatta tasavvur bile edilmemiştir ki, insanlar o heyetin düşündüğünden başka türlü düşünememek ve onların düşüncelerine tamamen tabi olmak mecburiyeti altına alınsınlar. Bizim dört mezhebe bağlılığımız Katolik Roma Kilisesinin bağlılığı gibi bağlılık değildir.[285]

Hıristiyanlıkta "Revelasyon" anlayışı vardır. "Revelasyon" adeta göklerden doğrudan doğruya işaretler almak gibi bir şey olup ona istinat edilen feyiz bütün Hıristiyanlık kilisesini kapsar. "Yanılmazlık" anlayışı da buna dayanır. İslâm'da ise alimlerin hüküm çıkarmasına "içtihat" denir. İçtihat ise yanılmaz değildir. Zira müçtehit de hata eder. Fakat müçtehit hata bile etse niyeti hakikat olduğu için mükâfat olarak yine sevap alır. İçtihadı hakikate uygun olduğunda ise bu sevabın on misli ile mükâfatlanır. Buna mukabil kilise babalarının yanılmazlığına hükmedilir. Halbuki onların hatadan kurtulmalarını ispat edecek hiçbir aklî delil gösterilemez. Kendileri peygamber değildirler. Onlar ashap olmadığı gibi, *İnciller*'de peygamberlerden değildir. Kilise, *İnciller'i* resullerden sayarak revelasyon ile yazıldıklarını hükmeder.[286]

İslâm alimleri asla yanılmazlık iddiasında bulunmamışlar, *Kur'ân-ı Kerim*'in muhkem, müteşabih, mensuh ve gayr-i mensuhunu kısım kısım ayırarak akıllarının erebildiği kadar ahkâmını tefsir ve şerh etmişler ve "ilim Allah katındadır", "en iyisini Allah bilir" gibi sözlerle de Allah'a sığınmışlardır.[287] Asla kul ile Allah arasında bir vasıta ve ezelî - ebedî takdirleri tayin ve değiştirme gibi bir çaba içine girmemişlerdir. Yaptıkları hizmetleri hiçbir menfaat beklemeden yalnız Allah rızası için ifa etmişler ve hâlâ da etmektedirler.[288]

---

[285] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 396.
[286] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 228 - 231.
[287] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 494.
[288] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, IV, 15.

İKİNCİ BÖLÜM

DİN – BİLİM İLİŞKİSİNE GENEL YAKLAŞIMLAR

A. Bilime Bakış Açısından İslâm ve Hıristiyanlığın Karşılaştırılması

Astronomi ve jeoloji bilimlerinin ilerlemesi sonucunda gözlem ve deneye dayalı olarak kâinat ve dünya hakkında yeni bulgular edinildi. Evrenin işleyişi, merkezi, dünyanın merkezi, şekli, ömrü, insan, hayvan ve bitkilerin yaradılışı, vb. konularda yeni teoriler ortaya atıldı. Bilim adamlarının yeni teorileriyle Hıristiyanlığın o zamana kadar dünya, evren ve insan hakkındaki haberleri birbiri ile çelişiyordu. Bu nedenle bilimler Avrupa'da kilise tarafından çokça tepki gördü ve boykot edildiler.

Kilise ve bilim adamları arasındaki çatışma ve boykotlar zamanla Avrupa'da Hıristiyanlığın reddedilmesine ve bu reddiyenin bütün dinlere teşmiline ve umûmî bir inançsızlığa sebep oldu.

Draper eserinde dinin ilmî çalışmaları baltalaması ve ilim - din çatışması hakkında eleştirilerde bulunmuş ve ilim karşısında dini haksız bulmuştur. Ahmet Midhat Efendi, eserinde bu eleştirileri dikkate alarak İslâm ve Hıristiyanlık açısından bu konuları değerlendirmiştir.

1. Maddî Açıdan

Kâinatın yaratılması, yönetimi, işleyişi meselesi iki şekilde düşünülmüştür. Birincisi bu işlemin bir ilâhî tasarruftan ibaret olduğu, ikincisi ise onun tabiat kanunlarına tabi olduğu şeklindedir.

Ahmet Midhat Efendi, Draper'in bu tasavvurlardan ikincisini benimsediğini yani görüşlerini, kâinatın yönetimi ve işleyişinde bir yaratıcının bir müdahalesi olmadığını iddia eden filozofların fikirleri üzerine bina ettiğini bildirmiştir. Draper, bu görüşü savunarak kilisenin kul ile Allah arasında vasıta olması, kötülükleri def ve lütf-i ilâhîyi celbetme iddialarını yıkmak istemiştir. Çünkü, kâinatta değişmez bir kanunun işlemesi ve onun yönetimi en çok papazların menfaatine dokunmaktadır. Allah'ın

kâinattaki nüfuzu ne kadar artarsa papazların insanlar üzerindeki nüfuzu da o kadar artacaktır.[289]

Draper, determinist anlayışı savunarak kâinatta müteselsil bir nizam olduğunu söylüyor. "Tabiat kanunları üzerinde hiçbir kimsenin müdahalesi hiçbir zaman tesir göstermiş olmadığı gibi hiçbir zaman da tesir göstermeyecektir."[290] şeklindeki iddiasını ortaya koyarak kilisenin tabiat kanunlarının işleyişi üzerinde etkisinin olmadığını göstermek istemiştir.

Ahmet Midhat Efendi, Draper'ın kilise aleyhine yapmış olduğu bu itirazların İslâm için asla geçerli olamayacağını söyleyerek bu konudaki görüşlerini bildirmeye başlar. Hıristiyanlıkta kul ile Allah arasında vasıta olduklarını iddia eden ruhban sınıfının, yaptıkları dualarla Allah'ın gazabını uzaklaştırıp lütfunu celb ettikleri iddiaları sebebiyle takdîr-i ilâhînin her halükârda yerini bulacağı akidesi onları çokça endişelendirmekteymiş. Çünkü aksi halde kilise erbabının vasıtalık yapacakları meydan kalmayacaktır. İslâm ise, kaza ve kaderi iman esaslarına dahil etmekle ilim adamlarının kilise aleyhine yaptıkları bu itirazdan uzak kalır.[291]

İslâm'da, Hıristiyanlıktaki gibi kul ile Allah arasında vasıtalık görevi yoktur. Ne bir kişi, ne de bir heyet kullar ile Allah arasında vasıta olmak, ezelî ve ebedî takdiri değiştirmek ve ertelemeyi düşünmek gibi bir iddiada bulunamaz.

İmamlar ve müçtehitler hiçbir dünyevî menfaat ve arzu olmaksızın yalnız Allah rızası için ahkâm-ı şerîfi tebliğ etmişler, hâlâ da o hâlis niyetle bu mübarek hizmeti devam ettirmektedirler. Bu nedenle refah ve sefahat içinde yaşayan kilise erbabıyla bu mücahitlerin yaşantıları kıyas edilemez.[292]

İslâm'da her insan kendi imanından sorumludur. Tövbe, kul ile Allah arasında hiçbir vasıta olmaksızın gerçekleşir. Buna binâen kaza, kader, fayda ve zarar hep

---

[289] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, IV, 1 -10.
[290] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 18 -19.
[291] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 11 -12.
[292] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 14 -16.

Allah'tan gelir. İslâm dünyasında bu itikattan zarar görecek hiçbir kimse ve kuruluş yoktur. Bu sebeple bilim adamlarının taarruzları İslâm dinine asla temas etmez.[293]

Ahmet Midhat Efendi, "tasarruf-i ilâhiye" tabiriyle Draper'in "kanun" dediği şeyi İslâm felsefesi açısından aynı şey olarak görür. İslâm felsefesinde gerek tabiata, gerekse başka bir şeye izafe edilen "sünnet" kelimesi bulunup *Kur'ân*'da "sünnet-i ilâhî asla ve ebeden değişmez" hükmü bulunduğundan, Draper'in "hükmü ve tesiri değişmez" olarak nitelediği "kanun" kelimesi adeta aynı şeydir.[294] Ahmet Midhat, aslında bütün bilim adamlarının kâinatı yaratan ve kâinatta tasarruf sahibi bir ilâhın varlığını kabul ettiklerini fakat, aralarındaki ihtilafın bu kudretin tarif ve tahlilinden kaynaklandığını ifade eder.[295]

Ahmet Midhat, ismini hatırlayamadığı bir cerrahtan da şu sözü nakleder.

"Teşrih (ameliyat) ile bi'l-iştigal (uğraşan) onun delalet eylediği hikmete vakıf olan münkir (inkârcı) olamaz."[296]

Ahmet Midhat, kâinatta bir yaratıcı ve yönetici ilâhın olduğuna delil olarak Kepler (1571 – 1630)'in şu sözünü nakleder:

"Ecsamın (cisimlerin) kaffe-i zerrât-ı müteşekkilleri, zerrat-ı saire tarafından tahrik edilmedikçe hâl ve vukûfunda kalır."[297]

Cisimde asıl olan durağanlıktır. Hareket için bir hareket ettiriciye ihtiyaç vardır. Cisimlerin bir zerresi diğeri tarafından harekete geçirilmedikçe durması onun tabiatındandır. Her zerre diğer bir zerre tarafından harekete geçirilmeye muhtaç olduğu gibi ilk zerre dahi hareket ettiriciye muhtaçtır. O da Sâni Teâlâ hazretleridir.[298]

Ahmet Midhat, gerçek bilim adamlarının kilisenin tasvir ettiği rubûbiyyeti tanımamakla aslında, kâinatta vâcib'ul-vücûd bir yaratıcının ve yöneticinin varlığını inkâr etmediklerini, aksine ona olan ihtiyacı başka şekillerde tasvir ettiklerini iddia eder.

---

293 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 17 -18.
294 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 12 -13.
295 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 8.
296 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 36 - 37.
297 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 37.
298 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 38 - 39.

Bazısı, yaratmayı ve tasarrufu "nature"e yani tabiata, bazıları ise kuvvet ve maddeye nispet ederler. Bunun ise küçük bir hata olduğunu ve kolaylıkla ispat edilebileceğini savunur.[299]

Ahmet Midhat, bilim adamlarının çoğunun, kâinatta ilâhî bir tasarrufun olduğunu kabul etmekle birlikte, az bir kısmının da kiliseye duydukları düşmanlık yüzünden bu hakikati reddetmekte olduğunu beyan eder. Bu kimseler kâinattaki bir çok olağanüstü olayı bazı tevillerle ispat edebilirler fakat, ilk hareket ettiricinin ne olduğu konusunda bir tevilde bulunamazlar.[300]

Ahmet Midhat, Draper'in kilise karşısında ortaya koyduğu ilmî meselelerin hiç birinin, İslâm'a ters düşmediğini ortaya koyarak bu konuya son verir.[301]

a. Evrenin Yaratılması, Merkezi

Evrenin yaratılışı konusu pozitif bilimin metodu ile incelenmesi mümkün olmayan konulardan birisidir. Deney ve araştırma ile incelenmesi asla mümkün olmayan bu konu, bilim adamlarının daima merakını çekmiş ve çözülmesi gereken bir problem olarak zihinleri daima meşgul etmiştir.

Bugün ilim dünyası, kâinatın yaratılışı ile ilgili iki hipotez üzerinde durmaktadır. Bunlardan biri, insanlarca kabul edilen Laplace (1749 – 1827) ve G. Gamow (1904 – 1968) hipotezi, diğeri materyalistlerin kabul ettiği Hoyle (1915 -)'un hipotezidir. Kant – Laplace ve G. Gamow'un hipotezleri *Kur'ân-ı Kerim'* deki yaratılışla ilgili ayetlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Bu hipoteze göre, önce mekânda gazlardan oluşan çok büyük bulutlar vardı. Bu gazlar sabit durmayıp döndüklerinden cazibe kuvvetinin tesiriyle parçalanmışlar ve zamanla sıkışan dönen cisimler küreye yakın şekiller almıştır. Bu bölünen parçalanan gaz kütleleri galaksileri, yıldızları ve güneş manzumesini meydana getirmiştir.[302]

---

[299] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 46 - 47.
[300] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 47 – 50.
[301] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 195.
[302] George Gamow, *The Creation of the Universe (Kâinatın Yaratılışı)*, çev. O. Toygar Akman, Ankara 1961, s. 103.

Fred Hoyle tarafından ileri sürülen materyalist düşünceye göre ise, yıldızlar arasında bulunan madde fasılasız yaratılmaktadır. Kâinatın başı ve sonu yoktur, kâinat daima bir mevcudiyet halindedir.[303]

Kâinatın yaratılışıyla ilgili bunlar gibi bir çok teoriler ortaya atılmıştır. Bu ilmî veriler ışığında kâinatı incelemek, insanları mutlak hakikate götürmez. Nitekim, bu teoriler günümüzde pek kabule şayan görülmemektedir. Bilim eşyayı deney ve gözlemle inceleyebildiği ölçüde anlayabilir.

Ahmet Midhat Efendi, Draper'in bu ilmî hakikatlere dayanarak Hıristiyanlık inancındaki yaratılış anlayışını reddetmesi karşısında, onun eleştirdiği konulardan yola çıkarak İslâm ve Hıristiyanlık inancındaki yaratılış bahislerini karşılaştırmıştır. İslâm hiçbir konuda ilimle çelişmediği gibi yaratılış konusunda da ilimle çelişmediğini *Kur'ân-ı Kerim*'den ayetler göstererek açıklamaktadır. Ahmet Midhat, tefsirlere karışmış olan İsraliyattan haberleri ise reddederek İslâm düşünürlerinin bu konudaki görüşlerine yer vermiştir.

Ahmet Midhat Efendi, dünyanın yaratılışının altı günde olduğu şeklindeki haberlerin *Kitâb-ı Mukaddes* ve *Kur'ân-ı Kerim*'de geçtiğini fakat *Kitâb-ı Mukaddes*'te *Kur'ân-ı Kerim*'den farklı olarak yaratılışın safhalarının tafsilatlı bir şekilde anlatıldığını, bu noktada birbirlerinden ayrıldıklarını bildirir.[304]

"Gerçekten sizin Rabbiniz, altı günde gökleri ve yeri yaratan, sonra da arşı kuşatan Allah'tır."[305]

Tevrat'ın, Tekvin kitabının 1. ve 2. bablarında yaratılış konusu ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

Tevrat'ta âlemin yaratılışıyla ilgili verilen tafsilat ilmin gerçekleriyle çelişmektedir. Ahmet Midhat, bu çelişkinin İslâm dininde mevcut olmadığını belirtir.

---

303 George Gamow, *a.g.e.*, s. 5.
304 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 206.
305 el-Araf, 7 / 54.

"*Tevrat*'ta birinci gün falan, ikinci gün filanlar halk olunduğuna ve her günkü mahlukatın Allah katında şöyle beğenildiğine, böyle tasdik edildiğine dair verilen tafsilatın hiçbirisi *Kur'ân-ı Kerim*'de mevcut olmayıp, vâkıan bunlardan bazıları kütüb-i İslâmiyyeyle naklolunmuşlar ise de menkûlât-ı mezkûrenin hiçbirisinin de *Kur'ân* kuvveti zerre kadar bile tasavvur olunamaz. Onlara itiraz eden ulemây-ı islâmiye dahî pek çoktur."[306]

Yaratılışla ilgili bilim ve din arasında çarpışmaya sebep olan diğer bir çelişki, Kâinatın altı gün gibi bir sürede yaratılmasıdır. Ahmet Midhat, *Tevrat*'taki emr-i hilkatin altı günde vukuu hakkındaki haberlerin, *Kur'ân-ı Kerim*'deki (fi sitteti eyyam) ayet-i şerifini ilmî ve hakikî mânâda tefsir etmeyeceğini belirtir. *Tevrat*'ta birinci gün Hak Teâlâ gökleri, yeri ve ışığı yarattığı, sonra ışığı karanlıktan ayırıp ışığa "gündüz", karanlığa "gece" ismini verdiği ve ikinci günde feleği yaratıp yukarıdaki suları aşağıdaki sulardan ayırdığı ve üçüncü günde, aşağıdaki suları bir yere toplayarak "deniz" ismini verdiği hikaye edilir. Sonra dördüncü gün güneş, ay ve yıldızları yarattığı beyan olunur. Güneş, ay, yıldızlar yaratılmadan o üç güne nasıl "gün" denebilir. Bu durum ilimle asla bağdaşmaz. Güneş yaratılmadan ışık ve karanlığın yaratılması da tefsir edilemeyecek bir durumdur. [307]

Ahmet Midhat, *Kur'ân-ı Kerim*'deki "altı gün" lafzının *Tevrat* ile tefsir edilemeyeceğini, bu ayetin Fahrettin er-Râzî (ö.606/1210) ve Bağdatlı Alûsî (ö.1317/1899)'nin tefsirlerinde açıklandığını ve kendisinin *Kâinat* isimli eserindeki "Hilkat-i Âlem ve İntişâr-ı Ben-i Adem" yazısında bu meseleyi ele aldığını belirtir.[308]

Âlemin oluşumu esnasında geçen süreyi *Kur'ân-ı Kerim* "Allah gökleri ve yeri altı günde yaratandır"[309] şeklinde haber verir. "altı gün" ifadesini, eski müfessirlerden bazıları altı dünya günü olarak anlamışlarsa da, çağımızın müellifleri "altı gün"ü altı devir ve altı zaman olarak yorumlamaktadırlar. Ayette geçen "yevm" kelimesinin süresinin uzunluğu ve kısalığı önemli değildir. Süresi ne kadar uzun olursa olsun "yevm" kelimesi, mutlak anlamda "zaman ve vakit" demektir. Ayette geçen "altı gün"e altı dünya günü demek, asla mümkün değildir. Zira dünya günü bildiğimiz gibi 24

---

306 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 256 - 257.
307 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 171 - 172.
308 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 174.
309 el-Ârâf, 7 / 54; Yûnus, 10 / 3; Hûd, 11 / 7; el-Furkân, 25 / 59; el-Hadîd, 57 / 4.

saattir. Halbuki bugünkü dünya günü, ancak dünya yaratıldıktan sonra meydana gelmiştir.[310]

Ahmet Midhat Efendi de, altı günden altı dünya gününün anlaşılmayacağını şu ayete dayanarak belirtir. "Muhakkak ki, Rabbiniz nezninde bir gün, sizin saymakta olduklarınızdan bin yıl gibidir."[311] Bu ayet Hıristiyanlığa intikal etmiş ve bir günün bine eşit olduğu hükmünden yola çıkarak âlemin varlığının altı bin sene devam edeceğine inanmışlardır. Bu çıkarımın yanlışlığı ortadadır. Altı günde yaratılan şey altı gün sürer anlayışı, hiçbir delil ile ispatlanamaz. *Kur'ân-ı Kerim*'deki "bir günün bin sene gibi" olması Arapça gramerine göre kesretten kinaye olarak anlaşılır. İnsanların zihninde Allah katındaki bir günün ne kadar uzun bir süre olduğunu belirtmek için bu şekilde ifade edilmiştir. Bu kelimenin sözlük anlamında, "yevm – gün " kelimesinde zaman bakımından bir kısıtlama yoktur.[312]

Ahmet Midhat, bu konuda Fahrettin er-Râzî'nin tefsirinde de "kâf" harfinden maksadın bin seneden ziyade, elli bin seneye kadar vardığı şeklindeki görüşünü nakleder.[313]

Maurice Bucaille, bu ayette geçen "yevm" kelimesinin en yaygın anlamının "gün" olduğunu, fakat güneşin batışı ile ertesi batışı arasındaki süreden ziyade, gündüz aydınlığını ifade ettiğini, uzun süre, belirlenmemiş zaman devresi hakkında da kullanıldığını belirtir.[314]

Kur'ân-ı Kerim'de "zaman devresi" şeklinde kullanımına şu ayetler örnek gösterilebilir:

"Sonra sizin saymakta olduğunuz bin yıl süren bir zaman devresinde..."[315]

"... süresi belli bin yıl olan bir zaman devresinde..."[316]

---

[310] Celal Kırca, *Kur'ân ve Fen Bilimleri*, s. 152.
[311] el-Hacc, 22 / 47.
[312] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 176 - 177.
[313] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 264.
[314] Maurice Bucaille, *Kitab-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim*, çev. Suat Yıldırım, İzmir 1981, s. 202.
[315] es-Secde, 32 / 5.
[316] el-Meâric, 70 / 4.

Ahmet Midhat, Draper'in "altı gün" lafzına yapmış olduğu eleştirilerin İslâm'ı asla bağlamadığını göstermek için bu açıklamaları yapmıştır. Draper dahi bu eserde "altı gün"ün elli bin seneye kadar olabileceğini ortaya koyar.[317]

Bilim ve din arasında şiddetli çatışmalara sebep olan yaratılış bahsi, 1830 yılında Charles Lyell'in (1797 – 1875) *The Principle of Geology*[318] eserini yayınlamasıyla bilimin din tarafından daha büyük bir hücuma uğramasına sebep oldu. Bu kitapta Leyll, o zamana kadar yapılan araştırmaları ve keşifleri özetledikten sonra, İsrailoğullarının Âsûrîler ve Keldanîlerden alıp *Kutsal Kitap*'a soktukları yaratılış ve Tufan öykülerine inanmanın olanaksızlığını gösteriyor ve aksine yerkürenin pek uzun zamanda doğal nedenler altında şimdiki hale geldiğini ve bu nedenlerin hâlâ etkisini göstermekte olduğunu, onun için de yaratılışın öyle altı gün gibi kısa bir zamanda olmadığını, bunun için yüzyıllar gerektiğini belirtiyordu.[319]

Batı dünyasındaki bilimsel gelişmeler, bütün dinlerle değil, sadece *Kitâb-ı Mukaddes*'in asla yoruma müsaade etmeyen görüşleriyle çelişmektedir. Görüldüğü gibi Ahmet Midhat, gerçek mânâda incelendiğinde İslâm'ın bilim ile çelişmediğini ortaya koymaktadır.

Kitâb-ı Mukaddes'te âlemin altı günde yaratıldığı, yedinci günde ise Allah'ın dinlendiği, şeklinde geçen haber de hiçbir şekilde İslâm'la bağdaşmaz.

"ve Allah yaptığı işi yedinci günde bitirdi ve yaptığı bütün işten yedinci gün istirahat etti. Ve Allah yedinci günü mübarek kıldı ve onu takdis etti; Çünkü Allah yaratıp yaptığı bütün işten o günde istirahat etti."[320]

Ahmet Midhat, yedinci günde Allah'ın dinlenmesinin *Kur'ân*'a uymayan bir anlayış olduğunu bir ayetle açıklar: "Allah Teâlâ ki, ondan başka ilâh yoktur. Hayy ve Kayyum olan odur. Onu ne uyuklama ne de uyku tutmaz."[321] Allah Teâlâ'nın "kayyum"

---

[317] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 265.
[318] Charles Lyell, 1830 – 1833 yılları arasında *The Principle of Geology* (Jeolojinin ilkeleri) adlı yapıtı yeryüzü biçimlerinin, jeolojik çağlarda gerçekleşen uzun fiziksel, kimyasal ve biyolojik süreçlerin sonucunda oluştuğunu anlatan bir eserdir. (Ana Britannica, İstanbul 1989, XV, 56.)
[319] Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1994, s. 370.
[320] Tekvin, II / 2.
[321] el-Bakara, 2 / 225.

sıfatı ile "dinlenme" asla bir arada bulunamaz. Bu ayet bu istirahat zannını tamamen iptal eder.[322]

Kilisenin aksine bilimin teorilerine göre kâinat, uzun bir sürede oluşmuştur. Kilisenin şiddetle karşı çıktığı konulardan biri de, yaratılışın tekâmül sürecinde olmasıdır. İslâm ise bu konuda bilimle çelişmez.

"O, gökleri ve yeri yaratandır. O, bir işin olmasına karar verirse, ona sadece ol der, o da hemen oluverir."[323]

Bu ayet-i kerimede geçen "kün feyekûn" sözündeki fa-ı takibiyye sebebiyle bazı alimler yaratılış emrinin "kün - ol" ilâhi iradesiyle vukua geldiğini kabul ederler. Ahmet Midhat, bu "ol" ilâhî iradesinin ne mânâya geldiğini üstadı Musa Kâzım Efendi'nin tefsirinden iktibasla ele almıştır.

Bakara suresinin 117. ayetindeki "kün feyekün" lafzını, bazı âlimler asıl mânâsına hamlederek, Hak Teâlâ'nın bir şeyi yaratmak istediğinde yalnız "kün - ol" hitabında bulunması olarak tefsir etmişlerdir. Fahrettin er-Râzî ise tefsirinde, bu yolun birçok yönden kabul edilemeyeceğini söyler. Evvela, "kün - ol" hitabının mahluk olduğunu ve mahluk olan bir kelimenin yaratılışa vasıta olamayacağını iddia eder. İkinci olarak, Hak Teâlâ'nın var olan veya yok olan bir mahlukuna "kün" ile hitap etmesi mümkündür. Birinci ihtimale göre, var olan bir şeye var olmasını emretmek hasıl-ı tahsil olacağından batıldır. İkinci ihtimale göre, henüz yaratılmamış olan bir şeyi muhatap kabul etmektir ki, bu da batıldır. Allah Teâlâ'nın bundan münezzeh olması şüphesizdir. Üçüncü olarak, bir şeyin yapılması da, yapılmaması da irade-i sübhaniyyeye nispeten eşittir. Yani Hak Teâlâ, bir şeyi diler ise yapar dilemezse yapmaz. Bu halde Cenâb-ı Hak, "kün - ol" kelimesini kullanmaksızın bir şeyi icad ve yaratmaya muktedir olur ya da olmaz. Eğer olursa, yaratmanın "kün - ol" hitabına bağlı olmadığı ortaya çıkar. Eğer olmazsa, Cenâb-ı Hakkın aczi gerekir ki, Müslümanların nezdinde bu kesinlikle batıldır. Bu takdirde, irade-i sübhaniyeye karşı fiillerinin eşitliğinde bir anlam kalmaz. Dördüncü olarak, eğer bu kelimenin yaratılış emrinde tesiri olsaydı, bize nispetle dahi bu tesirin bir kısmı görülebilirdi. Ancak zarûreten

---

[322] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 170.- 171.
[323] el-Bakara, 2 / 117.

biliriz ki, bir şeyi yapmak istediğimiz halde bu kelimeyi bin kere söylesek de katiyen bir tesiri olmaz. Beşinci olarak, bu lafız "kâf" ve "nun" dan oluşmuştur. O halde deriz ki, yaratılışta etkisi olan şey bu harflerin toplamıdır yahut yalnız birisidir. Birinci ihtimal batıldır. Çünkü bir kerede ikisinin toplamının mevcudiyeti muhtemel değildir ki tesiri dahi bunda bulunsun. Şöyle ki, ilk harf söylendiğinde ikinci harf mevcut değildir. İkinci harf söylendiğinde birincisi mevcut değildir. İkisinden biri de tesir edemez. Açıktır ki, parça bütünün aynısı değildir.

Fahrettin er-Râzî, bu açıklamaları "kün - ol" kelimesinin mahlukatın yaratılmasına vasıta olamayacağını gösterdiğini söyleyerek "kün feyekûn" sözünün asıl mânâsını şu şekilde açıklıyor; "Allah bir şeyin varlığını murad ettiğinde, ona kudret-i İlâhîsini tealluk ettirip bilâ mühletin o şey varolur.[324]

Ahmet Midhat Efendi, hocası Musa Kâzım Efendi'nin tefsirinden aldığı bu görüşlere katılmakta ve "kün feyekûn" ilâhî kelâmından maksadın, yaratılış emrinin ilâhî iradeyle vukû bulması olduğunu beyan etmektedir. Bu görüş ise, âlemin tesadüfi olarak meydana geldiğini iddia eden materyalistlerin görüşlerini iptal eder.[325]

Ahmet Midhat, yaratılışın tekâmül sürecinde olmasını, bir çok ayette geçen insanın yaratılış süreciyle kıyaslayarak ispata çalışır. İnsan nutfesinin bir çok rızktan süzülerek meydana gelip, kadının rahmine ulaştıktan sonra, mudğa (et parçası), alaka (aşılanmış yumurta), izam (kemikler) ve lahm (et) devrelerini geçirdiği gibi âlemin yaratılışının da, bu gibi devreleri geçirdiğine delil getirir.[326]

"Ona her şeyden bir sebep verdik."[327] ayet-i kerimesi her şeyin bir sebebe bağlı olduğunu gösterir ve yaratılıştaki tertip ve tedrici mertebeyi açıklar.[328]

Draper'in asıl tenkit ettiği nokta, yaratılış emrindeki sürattir. Ahmet Midhat Efendi, bu noktayı da yine Musa Kâzım Efendi'nin tefsirindeki Fahrettin er-Râzî'nin görüşlerinden yola çıkarak ispat etmeye çalışır.

---

[324] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 318 – 323.
[325] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 324.
[326] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 263.
[327] el-Kehf, 18 / 84.
[328] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 325.

Kâinatın yaratılışının tedrici olduğu bilim açısından sabittir. Fakat, "O, göklerin ve yerin yaratıcısıdır. Bir şeyi yaratmak istediği vakit, ona sadece "ol !" der, o da hemen oluverir."[329] ayet-i kerimesi bunun aksini göstermektedir. Râzî, bu konuyu iki açıdan ele alır. Birinci olarak, Allah Teâlâ bu kavl-i şerifiyle bütün kâinatın hâdis olduğunu haber veriyor. Bir şeyi bir anda yaratmak istediğinde bu kelâmıyla derhal icat olduğunu gösteriyor. "Onun işi, bir şey yaratmak istediği vakit sadece "ol!" demektir ve o şey derhal var olur."[330] ayeti de bunu açıklıyor. Bu durumun gerçeğe uygun olduğu aşikârdır. Allah her şeyi bir sebebe bağlamıştır. "Ona her şeyden bir sebep verdik." hükmü İslâm ehli nazarında bir düstur olmuştur.

Allah Teâlâ'nın her şeyi bir sebebe bağlaması kesinlikle vacip olmayıp, adetullahtandır. Ancak bu âdet o kadar kuvvetlidir ki, "Bizim kanunumuzda hiçbir değişiklik bulamazsın."[331] ayeti onu destekler.

İkinci cevap ise şudur: Allah Teâlâ'nın "kün feyekûn" lafzı ile aniden bir yaratmayı kastetmiş olduğuna inanalım, bu haber yaratılışın tedrici olmasına muhalefet etmez. Çünkü bir şeyin var olma istidadı ilk ve ikinci safhada tedrici ise de sonrasında bir defadadır. Meselâ, insanın nutfeden insan oluşuna kadar tedrici bir süre geçer ve o insan maddesi doğuncaya kadar "insan" ismini almaz. Fakat, en son istidadın gerçekleşmesinde o ismi alır. Bunun gerçekleşmesi de bir anda olur.

Bu açıklamalardan yola çıkarak ayete bakıldığında Allah bir şeyin varolmasını murad edip, o şeyin varlığına sebep olan son istidadı ihsan buyurursa o şey derhal vücut bulur.[332]

Ahmet Midhat Efendi, kitabına aldığı bu görüşlere katılır. Tabiatçıların kabul ettikleri gibi, âlemdeki yaratılışın hâlâ devam etmekte olduğunu ve bu yaratılışın Allah'ın tedricilik kâidesi ile gerçekleştiğini ifade eder. Draper ve diğer bilim adamlarının kâinatın yaratılışıyla ilgili olarak, dünyanın ne kadar eski çağlara ait olduğu ve her şeyin bir sebebe bağlı olduğu görüşleri asla İslâm diniyle çelişmez. Hatta onların

[329] el-Bakara, 2 / 117.
[330] Yâsin, 36 / 82.
[331] el-İsrâ, 17 / 77.
[332] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 329 - 330.

bu buluşlarının, Müslümanların Allah'a olan muhabbetlerini arttırdığını söyleyerek bu konuya son verir.[333]

Evrenin Merkezi

XVI. asırda Galileo Gailei'nin bilimsel çalışmaları yüzünden kiliseyle olan mücadelesi bilim ve din arasındaki münasebetler tarihinin en dramatik vakıâsı olarak görülür.

Galileo'nun, Kopernik teorisinin doğruluğunu ispatlamakla amacı, din ile zıtlaşmaya düşmek değildi. O dinsel inancı ile bilimsel çalışmalarının birbirini etkilemesine izin vermemiştir. Katolikliği içtenlikle benimsemesine rağmen, yaşamının iki alanını ayrı tutabiliyordu. Galileo, bilim ve din arasındaki ilişki konusundaki düşüncelerini 13 Aralık 1613 te Castelli'ye (1578 – 1683) yazdığı mektupta şu şekilde ifade ediyordu:

"... Bana göre, doğaya ilişkin kanılarımızın doğruluğunu göstermek için kutsal kitaptaki ayetleri zorlayıcı bir biçimde kullanmak akla uygun bir yöntem değildir. Çünkü duyularımızın bize sunduğu kanıtlar veya bazı kanıtlamalar ile sonradan bunların tersi ortaya çıkabilir. İnsanın anlama gücüne kim sınır koyabilir? Dünyada bilinebilecek her şeyin halen bilinmekte olduğuna bizi kim inandırabilir?" [334]

Draper, ilim - din çatışmasına örnek olarak Galileo'nun kilise ile olan mücadelesini gösterir. Kopernik'in ortaya koyduğu güneş merkezli sistemin doğruluğunu kabul eden Galileo, kiliseyi büyük bir telaşa düşürmüştür.[335]

Galileo'nun astronomik keşifleri *Kitab-ı Mukaddes* üzerine kuşku düşürmek olarak yorumlanmıştır. Kilise adamları, Galileo'nun "dünyanın güneş etrafında döndüğü" iddiasının *Kitab-ı Mukaddes*'te yer alan Yeşu'nun, "güneşe hareketsiz durma emri verdiği" yolundaki beyanlara ters düştüğüne dikkati çektiler. Bu keşifleri *Kitab-ı Mukaddes'in* lafzına dayanarak reddediyorlardı. Çünkü kitap kesinlikle değişmezdi.[336]

---

[333] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 333 - 334.
[334] William Bixby, *Galileo ve Newton'un Evreni*, çev.Nermin Arık, İstanbul 1997, s. 70.
[335] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 80.
[336] William Bixby, *a.g.e.*, s. 67.

Draper, kilisenin dünyanın mevkiine vermiş olduğu önemi vurgulayarak matematikçi bir kişinin bu konudaki görüşünü nakleder.

"Münazaa fih (tartışma konusu) olan şu mesele hem nev-i beşer için menfaat-ı azîmeyi haiz bir meseledir hem de mahza küremizin kâinat içindeki mevkîinden dolayı menfaat-ı azîmeyi muciptir. Eğer arz, merkez-i âlem olup ecrâm-ı sâire (diğer gökcisimleri) onun etrafında deveran (dönmekte) etmekte bulunsa, insan kendisini en büyük bir mertebeye şimdiden vasıl olmuş diye hükmeder. Fakat arz, etrâf-ı şemsde döner bir seyyareden başka bir şey olmamak üzere tasavvur edilirse o zaman insan eflâkin (gök cisimleri) o vüsat-i hayret efzasına karşı hayran olur kalır. Öyle bir vüsat ki, ona mukabil bizim küreciğimiz değil, âlem-i şemsî bile o vüsate nispetle bir nokta hükmünde kalır."[337]

Ahmet Midhat, Müslüman gençleri uyararak, din - ilim ilişkisinde İslâm'ın diğer dinler ile benzeşmediğini, diğer dinlerin ilmî hakikatlerden korkmaları mazur olsa bile İslâmiyet'in bu ilmî hakikatlerden zerre kadar korku ve endişesi olmadığını vurgulayarak, Galileo ve Newton (1642 –1727)'un ilmî buluşlarının İslâmiyet'e daha yakın ve uygun olduğunu belirtir. Ahmet Midhat kilisenin, dünyanın mevkiîni pek ziyade büyütmesini eleştiren Draper'in görüşlerine karşı İslâm'ın bu konudaki tutumunu ifade eder. Eğer dünya, Allah'ın yarattığı âlemin en büyüğü, en önemlisi olsaydı, bunun Allah için büyük bir noksan olması gerekirdi. O noksan ise dünya ehlinin ve hatta bizzat dünyanın fani olmasıdır. Fani dünya bâkî âhiret hayatıyla kıyas bile edilemez. Bununla ilgili birçok hadis-i şerif vardır. Kilisenin bilim ile mücadelesinde endişesi bu dünyanın itibarını kaybettirmektir. İslâm'ın ise böyle bir endişesi yoktur. Aksine bu dünyayı sûflî olarak nitelendirerek zaten bir ehemmiyeti olmadığını gösterir.[338]

b. Dünya ile Güneş Arasındaki Mesafe

Kopernik'in kurduğu güneş merkezli sistem, teleskopun icadı ve Galileo'nun deney ve gözlem metodu ile yapmış olduğu bilimsel çalışmalarla bütün astronomi bilginleri arasında kabul gördü. Bu çalışmalar yeni kavramların tanınmasına, yeni çözümlerin ortaya çıkmasına ve sonuçta birçok bilimsel ve felsefî problemin doğmasına

---

[337] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 88.
[338] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 89 - 92.

da zemin hazırlamıştır.[339] Işığın hareketi, gece ve gündüz ile ilgili yapılan çalışmalar, dünya ve güneş arasındaki mesafenin ölçülmesine sebep olmuştur.

Draper'in bu konuda vermiş olduğu malumatta, yerin güneşe olan uzaklığı Kopernik zamanında 5 milyon milden daha fazla değildir. Kepler, zikredilen milin miktarını 15 milyona vardırdı. 1670 yılında bu mesafenin gerçeğe uygun olmadığı anlaşıldı ve mesafe 85 milyona kadar ulaştırıldı. 1769'da Avrupa'da elli yerde zühre yıldızının güneş önünden geçişinin ölçülmesi için mevki kuruldu. Bu çalışmaların sonunda 88 milyondan 109 milyona kadar farklılık gösterdi. 1822 – 1824 yılları arasında bu araştırma tekrar edildi. Birçok farklı görüş ortaya çıktı. 1874 yılında bu mesafenin 92 milyon milden biraz eksik olduğuna karar verildi.[340]

Draper, bu rakamları, kilisenin "kâinatta her ne var ise insan için yaratılmıştır" hükmünün ehemmiyeti olmadığını göstermek için beyan etmiştir. Draper'a göre güneşten yere bakıldığında yer bir toz parçası olarak görülür. Dünya kaybolsa kâinat içinde bir değişme olmayacağından yola çıkarak insanın bu kâinatta ne kadar küçük bir yer kapladığını anlatır.[341]

Ahmet Midhat Efendi, Draper'in kilisenin dünya ve insanın kâinattaki yerine verdiği değeri yıkmak için kullandığı bu yöntemi uygun bulmaz. Dünya, birçok gök cismine nispetle zerre gibi görünebilir. Bu dünya üzerinde insan ise, bu kürenin zerresi gibidir. Fakat Allah, bu küçük zerreye büyük bir kuvvet ve kudreti içeren "aklı" bahşetmiştir. "Bir şey küçüldükçe değeri azalır" anlayışı, ilmî hakikatlere ters düşer. Draper'in görüşünün aksine Ahmet Midhat "bir şey büyüdükçe değeri artacağı gibi küçüldükçe dahi değeri artar" görüşünü ileri sürer.[342]

İslâm'ın, "kâinattaki her şey insan için yaratılmıştır" anlayışı ise yaratılan her şeyin insanın istifadesine sunulmuş olmasını ifade eder. Bununla birlikte İslâm

---

339 Şafak Ural, *Bilim Tarihi*, İstanbul 1994, III, 19 - 20.
340 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 93 - 96.
341 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 105.
342 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 106 - 109.

nazarında bu dünya, en mükemmel ve en şerefli yaratılmış mahluk değildir. Âhiret hayatı, bu dünyadan büyük, mükemmel ve beka gibi bir hasletle şereflendirilmiştir.[343]

Ahmet Midhat, Allah'ın en büyük mahluku güneş olmadığı gibi, en küçük mahluklunun da mikrop olduğunu, daha küçük yaratıkların da olduğunu, ancak bunları elimizdeki aletlerle tespit edilemediğimizi ifade eder. Kudret-i İlâhî başlangıç ve son yönünden sınırlandırılamaz. İşte bu nokta İslâm ile diğer dinler arasındaki büyük farkı ortaya koymaktadır.[344]

Ahmet Midhat, Draper'in vermiş olduğu bu malumatın, insanı kilisenin zanlarından uzaklaştırdığı kadar, İslâmî hakikatlere de yaklaştırdığını söyler. Çünkü ulvî âlem (gökyüzü), İslâm âlimlerinin daima dikkatini ve hayretini çekmiştir. Draper'in bu konuda söyledikleri kilise erbabını ürkütse bile, hikmet-i İslâmiye erbabını asla ürkütmez.[345]

Ahmet Midhat, semavî kitapların fen eğitim kitapları olmadığı konusunda Draper'in görüşlerine katılır. Fakat bu kitaplar yalnızca dinî ve ahlâkî konuları içermekle de kalmazlar. İlk insandan son peygambere gelinceye kadar inanılan tüm semavî kitaplar manevî cihetî içerdiği gibi maddî ciheti de içerirler. Yani bu hikmetlerin esası olan âlemin yaratılışı ve insanlığın ortaya çıkışından başlayarak ulûhiyet ve beşeriyet arasındaki manevî münasebeti belirlemek için kâinatı bilmek gerektiğine daima beşerin dikkatini çekmişlerdir. Bununla birlikte bilinir ki, bu kitapların ilimlere ait bilgileri eğitim ve öğretime münhasır kılmalarını gerektirecek güçte değildirler.[346]

c. İnsan, Hayvan ve Bitki Âlemlerinin Yaratılması

En temel fakat en az bilinen biyolojik problem yeryüzünde hayatın nasıl başladığıdır. Çünkü bir çok bilimsel ve felsefî problem ve dünya dışındaki hayat ihtimali, bu problem etrafında şekillenmiştir. Yeryüzünde hayatın nasıl başladığı konusunda değişik ipuçları olmasına rağmen kesin deliller bulunamadığı için bilginler tarafından birçok faraziye ortaya atılmıştır. Bir kısım biyologlara göre; bugün canlı

[343] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 106.
[344] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 110.
[345] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 124 - 127.
[346] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 130 - 133.

varlıkların çoğu mikroskopla görülemeyen, moleküler alacakaranlık bir bölgeden çıkışını takiben mikroskop altında görülebilen bir tek hücreden gelişmiştir. Bu hücre inanılmaz bir üreme gücü ve kendisini on binlerce hayat şekline uydurabilme kabiliyetiyle donatılmış, yeryüzünün her bölgesinde yaşayabilecek tarzda hazırlanmıştır. Bilginlerin bir kısmı bunun kimyasal maddeler, su ve zaman elemanlarının rol oynadığı bir tesadüf eseri olduğu görüşünü savunur. Diğerleri ise, hayatın her alanında bir nizamın hüküm sürdüğünü kabul eder. Çünkü hayat, başlangıçtan beri kaynağından hedefine doğru ilerlemektedir.[347]

Yeryüzünde insanın nasıl türediğiyle ilgili de çeşitli modeller vardır. Bir görüşe göre insan, ilk hayat kıvılcımının evrimi yoluyla meydana gelmiştir. Diğer bir görüşe göre, yüce Allah kendi hikmetiyle yeryüzünde hayatı icat etmiş ve insanı ya eski durumuyla veya bugünkü haliyle ilerlemiş bir canlı olarak yaratmıştır. Bir başka görüş ise, insan hayatı, bünyelerinde su ihtiva eden kimyasal maddelerden tesadüfen meydana gelen bir bileşiğin eseridir ya da, varlığına kesinlikle inandığımız yaratıcı yeryüzünün temel elemanlarından hayat taşıyan bir şey yaratmak istemiştir, öyle ki bu canlı evrimin son noktasında zeka fonksiyonlarına sahne teşkil edebilecek bir beyne sahip olmuştur.[348]

Yeryüzünde hayatın başlaması ve insanın zuhuruyla ilgili olarak, Draper, bir takım arkeolojik çalışmaların verilerinden bahsederek kilisenin anlayışını çürütmeye çalışır. Bu arkeolojik çalışmalarda elde edilen fosillerin araştırılması sonunda insan yaşamının başlangıcının memeli hayvanların zuhuruna kadar vardığı ortaya konmamaktadır. Yeryüzünde henüz sebebi bilinmeyen soğuma ve ısınmalar olmuş ve binlerce yıl boyunca yer tabakaları oluşmuştur. IV. jeolojik devirde mağara ayısı, mağara aslanı, su aygırı, gergedan ve mamutlar ortaya çıkmış, zamanla rengeyikleri, atlar ve sığırlar onları takip etmiştir. İnsanın yeryüzünde zuhurundan önce asırlar geçmiştir.[349]

---

[347] A.Cressy Morrisson, *İnsan, Kâinat ve Ötesi*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul 1986, s. 41.
[348] A.Cressy Morrison, *a.g.e.*, s. 51.
[349] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 298 - 300.

Draper, yeni arkeolojik çalışmaların insanlığın çok daha eskiye dayandığını gösterdiğini anlatıyor ve insanlığın geçirmiş olduğu devirler hakkında bilgi veriyor.[350] Yeryüzünde soğuma ve ısınma gibi hadiselerin bir matematiksel kanuna bağlı olarak tedrici bir şekilde meydana geldiğini ve canlı – cansız varlıklarda uzun sürede bir değişim olduğundan bahsederek bu mülahazasıyla dünyadaki tedrici terakkiyi değişmez bir kanuna bağlamış ve yaratılışın, iradesi kendi elinde olan bir yaratıcının düzensiz ve neticesiz bir fiili olamayacağına hükmetmiştir. "Yaratma" kelimesinden mahlukatın bir anda yaratıldığı anlaşıldığı halde "intikal" kelimesinden tedrici bir zuhurun anlaşıldığını ifade ederek [351] mahlukatın var olmasında evrimi ortaya koyar. Tekâmülün hayvan sınıflarından herhangi biri incelendiğinde onun uzuvlarında görülebileceğini söyleyerek bu durumu yaratma kanunuyla değil, intikal kanunuyla uygun bulur.[352]

Ahmet Midhat Efendi, Draper'in bu iddialarına cevap verirken öncelikle insanlığın ne kadar eskiye dayandığını ispata çalışmasının kilise erbabını telaşa düşürse bile İslâm'ı asla etkilemeyeceğini tekrar ortaya koyar. Ona göre, İslâm'ın, dünyanın ne kadar eskiye dayandığıyla ilgili bir endişesi olamaz. Bunu ispatlamak için İslâm dünyasından örnekler verir. Bir İslâm düşünürünün, *Kur'ân-ı Kerim*'de ilk insan olarak yaratılan Hz. Adem'in dahi ilk yaratılmış olmayıp bir "halife" olduğu görüşünü nakleder. Bu görüşe göre "halife" kelimesi "halef" kökünden gelmekte, her halefin bir "selef"i olması gerektiği gibi Hz. Adem'in dahi selefi ve selefleri olması gerektiğini ifade eder. Müfessirler bu seleflerin "can" diye isimlendirilen bir kavim olduğunu haber verirler. Mutasavvıflar ise, Hz. Adem'den önce beş Adem daha yaratıldığını, Hz. Adem'in altıncısı olduğuna işaret ederler. Ahmet Midhat'a göre bu örnekler insanlığın ne kadar eskiye dayandığını gösterme konusunda Müslümanların bir endişesinin olmadığını ortaya koyar.[353]

Ahmet Midhat'ın burada vermiş olduğu örnekler, *Kur'ân*'ın ilk insanının Hz. Adem olduğuyla ilgili vermiş olduğu haberlerle bağdaşmamaktadır. *Kur'ân-ı Kerim*'de Hz. Adem ilk insandır. Bizzat Allah tarafından toprağın çeşitli merhalelerinden geçerek

---

[350] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 302 - 303, 305 - 311.
[351] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, IV, 143 - 155.
[352] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 164.
[353] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 304 - 305.

yaratılan[354] fakat henüz adı konmayan, insan olarak genel bir ifadeyle tanınan bu varlık, "Meleklere Adem'e secde edin dedik."[355] ayetiyle gerçek özel ismine kavuşmuştur. Melekler, yeni yaratılacak ve daha önce tanımadıkları bir varlığa secde etmekle emrolunmuşken, bu ayetle secde ettikleri varlığı tanımış ve onun adının Adem olduğunu öğrenmişlerdir.[356]

Hz. Adem Allah'ın "halife" sidir. Burada "halife" kelimesinin aslı "halef" değil "halif" tir. Çoğulu "halâif" veya "hulefâ" dır. "Hilafet" başkasının yerine olma olduğu gibi, "halife" başkasının yerini tutan, onun makamına oturan, onun adına hükmeden kimse anlamına gelmektedir.[357] *Kur'ân*'da "halife" kelimesiyle kastedilen Hz. Adem'le birlikte bütün insanlıktır.

Yunan düşüncesindeki yaratılış telakkilerinde temel anlayış "yoktan yok doğar" yani, yoktan hiç bir şey meydana gelmez, yok varlığa kaynak olamaz anlayışıdır. Bu görüş İslâm filozoflarına da tesir etmiştir. Halbuki İslâm inancına göre "Allah kâinatı yoktan yaratmıştır". *Kur'ân*'da "yok" ya da "yoktan yaratma" kavramları doğrudan geçmemekte, ancak Allah'ın fiilleri olarak kabul edilip yorumlanan "halk", "ibda'", "inşa", "ihdas", "fatr", "icad" ... gibi kavramların lügat anlamlarının tahlili ile "yoktan yaratma düşüncesi" İslâm dininde iman esası olarak ortaya çıkmıştır.[358]

Ahmet Midhat Efendi, ilk varlık düşüncesini diğer İslâm filozofları gibi Aristo felsefesinden almıştır. "Yoktan yok doğar" düşüncesinden hareketle kadîm bir ilk varlık inancını ortaya koyuyor.[359] İlk madde meydana gelmemiş, yok olmayacak, hiçbir niteliği olmayan, görünüme çıkmayıp metafizik karakterde olan sadece bir imkân "heyula" dır.[360] Ahmet Midhat, keyfiyeti ve mevcudiyeti mutlak olan bu varlığa İslâm'da evvel ve kadîm olan Allah Teâlâ "lâ mevcude illa hu" demektedir. Bu fikrini ortaya koyarak ilk varlığın madde olduğunu iddia eden maddecileri eleştiriyor.[361]

---

[354] el-Âraf, 7 / 11; el-Hicr, 15 / 39; es-Secde, 32 / 9; Sa'd, 38 / 72 - 75.
[355] el-Âraf, 7 / 11; el-İsrâ, 17 / 61.
[356] Mustafa Erdem, *Hz. Adem*, Ankara 1993, s. 117.
[357] İbnü'l Manzûr, "Halife", *Lisanü'l-Arab*, Beyrut ts., IX, 83 - 84.
[358] Hüseyin Aydın, *Yaratılış ve Gayelilik*, Ankara 1996, s. 69 - 71.
[359] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 195.
[360] Hüseyin Aydın, *a.g.e.*, s. 29.
[361] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 195 - 196.

Evrim teorisine göre, canlılar cansız maddelerden kendi kendine teşekkül etmiş olan tek bir varlıktan meydana gelmiştir. Yaratılış teorisine göre, bütün bitki ve hayvan tipleri yaratıcı bir güç ve kuvvet tarafından meydana getirilmiştir. Bu güç ve kuvvet tabiat üstüdür. Evrimi savunanlar, canlıların meydana gelişinde yaratılış fikrini pozitif bir düşünce olarak kabul etmezler, bununla birlikte evrimin bir kanun olarak kabul edilmesini isterler. Halbuki evrim, bir kanun olarak kabul edilemeyeceği gibi, ilmî bir teori olarak bile yeterli değildir.[362]

Ahmet Midhat, bu noktayı vurgulayarak cansız maddelerden, canlıların ortaya çıkması konusunda jeoloji ilminin verilerini yeterli bulmuyor. Bu verilerin sadece faraziyeler olabileceğini ifade ediyor. Yer tabakalarındaki madenlerin ve taş kömürünün ne gibi fizîkî hallerden sonra hayvana dönüşebileceğini soruyor. Birçok bilim adamının da bu görüşe muhalif olduğunu hatırlatıyor. Canlı ve cansız varlıklardaki evrimi ispat etme noktasında, mağaralarda bulunan fosillerin günümüzde nesli tükenmiş hayvanlardan oldukları gerçeği bize bilimsel açıdan yeterli verileri verememektedir.[363]

Fosillerin evrimi hakkında W.L.Clark (1895 - 1971) ve Gish'in (1921 -) söylediği şu sözler Ahmet Midhat'ı destekler mahiyettedir:

"Evrimin gerçekte meydana gelip gelmediğini, ara tip olarak kabul edilen canlıların fosilleri incelendikten sonra karar verilebilir."[364]

"Evrimci düşünceye göre; yüz binlerce farklı tür, basit yapılı canlılardan hasıl olmuştur. Şayet bu görüş doğru ise, o zaman kayalardaki fosillerde de bu gelişmenin görülmesi gerekir. Halbuki fosiller bu evrim görüşünü değil, yaratılış modelini desteklemektedirler."[365]

Evrimci düşüncenin reddettiği yaratma modelinin, anî bir şekilde yaratma olmadığını vurgulayan Ahmet Midhat, mahlukatın anî bir şekilde yaratıldığını İslâm dünyasında hiç kimsenin iddia etmediğini, aksine değişmez bir kanunla parça parça, tedrîcî bir şeklide yaratılmış olduğunu ifade eder. Bu değişmez kanuna tabi olarak yaratma ise, tesadüfen yaratma anlayışını ortadan kaldırıp, kâinatın yaratılmasında bir

---

362 Duanet Gish, *Fosiller ve Evrim*, çev. Adem Tatlı, İstanbul 1984, s. 13 – 14.
363 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, IV, 148, 151 - 152.
364 Duanet Gish, *a.g.e.*, s. 37.
365 Duanet Gish, *a.g.e.*, s. 38.

yaratıcının varlığının anlaşılmasına sebep olur. Çünkü o kanunun varlığını ortaya koyan, yüce ve mukaddes bir yaratıcıdır.[366]

Ahmet Midhat, "yaratma" kelimesinden birdenbire zuhûr etme olayını hiçbir mahlukun yaratılmasında görmediğini söylüyor. Varlığın tamamı tedrîcî bir surette meydana gelmiştir. Yaratıcının mübarek isimlerinden biri de "Rab" tir. Bu isim, mahlukatı tedrîcî bir şekilde vücûda getirip muhafaza etmesindendir.[367] Buna, insanın ana rahmine düşüşünden doğuşuna kadar geçirdiği evreleri örnek gösterir.[368]

Ahmet Midhat, bütün mahlukatın yaratıcısı olan Allah'ın, insanı cismânî ve ruhânî olmak üzere iki sûretten yaratmış olduğunu ifade eder. Allah Teâlâ *Kur'ân-ı Kerim*'de insanı ne şekilde yaratmış olduğunu haber vermektedir. "Adem'i topraktan yarattım ve ona ruh nefha eyledim (üfledim)."[369] buyuruyor. Yine başka bir ayette "ona kendi ruhumdan nefha eyledim."[370] buyurarak bu ruhu izah ediyor. Ahmet Midhat, insanın cismaniyetinin, topraktan yaratılmış olmasını tekâmül kanunuyla eşdeğer görüyor. Mahlukatın yoktan var edilmesi ya da evvelce mevcut olan bir suretten tekâmülleri hakkında şu izahı yapıyor:

> "Kaide-i tekâmül, hikmet-i maddiye erbabının kaidelerinden ibaret olup, onlar cevherin araza ve arazın cevhere nispeti gayr-i münfek (ayrılmaz), kadîm ve bakî bir nispet olup halikiyetin dahi bu nispet içinde mündemiç olduğuna kanaat ederler. Bu faraziye, hilkatin vukûundan sonrası için hakikaten akla mülayimdir."[371]

Draper, *Kitâb-ı Mukaddes*'teki bir çok metnin, Mezopotamya hükümdarlarının kütüphanelerinde bulunan tabletler üzerinde yazılı eserlerden alındığı gibi; insanlığın ve âlemin yaratılması gibi konuları da Âsurluların metinlerinden alındığını iddia eder. Adem'in balçıktan ve Havva'nın dahi Adem'in kaburga kemiğinden yaratıldıkları,

366 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 154 - 155.
367 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 155.
368 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 263.
369 Âl-i İmrân, 3/59; el-Kehf, 18/37; el-Hacc, 22/5;er-Rûm, 30/20; Fâtır, 35/11.
370 el-Hicr, 15/29; Sâd, 38/72.
371 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 194 - 195.

Havva'nın yılan tarafından gaflete düşürüldüğü rivayetlerinin de bu şekilde iktibas edildiğini ileri sürer.[372]

Üç kutsal kitapta "ilk insanın" yaratılış hadisesi büyük ölçüde benzerlik göstermekte fakat ayrıntılarda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Hz. Havva'nın yaratılması konusunda *Tevrat*'ta ayrıntılı bilgi verilmektedir. Allah, derin bir uyku ile Adem'i uyutmuş, bu esnada onun kaburga kemiğinden birini alarak yerini etle doldurmuş, işte Havva Adem'den alınan o kemikle yaratılmıştır.[373] *Kur'ân*'da ise, Hz. Havva'nın yaratılışı ile ilgili olarak bir bilgi bulunmamaktadır. Hz. Havva'nın, Hz. Adem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı anlayışı tefsirlerimize İsraliyattan geçmiştir.

Ahmet Midhat, bilimin hiçbir şekilde kabul etmeyeceği bu husustan *Kur'ân-ı Kerim*'de bir açıklama görmediğini, Hz. Adem ve eşinden *Kur'ân*'da bir çok yerde bahsedildiği halde *Tevrat*'ın Hz. Havva'nın yaratılışı hakkındaki görüşünü tasdik edici bir ayet bulunmadığını ortaya koyar. İnsanın kaburgasındaki kemiklerden biri eksik olsaydı bunu kemiklerle ilgilenen "Osteoloji" mutlaka tespit ederdi. İslâm dini ile ilim arasında tartışma konusu olan bir çok mevzunun tefsirlerimize İsrailiyattan geçmiş olduğunu ifade eden Ahmet Midhat, Draper'in tartıştığı konuların aslında hiçbirinin *Kur'ân-ı Kerim*'de olmadığını ısrarla vurgular.[374]

Ahmet Midhat, arkeolojik çalışmaları ve Mısır'daki üç dört yüz bin senelik mumyaları örnek göstererek insan oğlunun bugünkü mükemmel suretiyle ortaya çıktığını ifade etmiş, Draper'in zan ve faraziyeden ibaret olan jeolojisini bu şekilde eleştirmiştir.[375]

Ahmet Midhat Efendi'nin, insanın evrimi konusundaki düşüncelerini İstanbul'da 1288 (1871) yılında kendi matbaasında basmış olduğu dergide daha açık bir şekilde görebiliriz. Dağarcık'ın "Velâdet"[376] ve "Duvardan Bir Sadâ"[377] adlı iki

[372] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din,* III, 482 - 483.
[373] Tekvin, II/21,22.
[374] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 483 - 488.
[375] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din,* IV, 164 - 166.
[376] Ahmet Midhat Efendi, "Velâdet", *Dağarcık,* İstanbul 1288 (1871), cüz. II, s. 49 - 52.

makalesinde insanın yani, organik cisimlerin inorganik cisimlerden oluştuğuna ilişkin düşüncelerini *Kur'ân*'la uzlaştırması ve derginin daha sonraki sayılarında "İnsan - Dünyada İnsanın Zuhuru"[378] adlı kısa makalesinde Lamark'ın insanın kökeni hakkındaki fikrine dayanarak kendi görüşlerini yazmıştır. Bu makalesinde orangutan denilen maymun iskeletiyle insan iskeleti arasında bir fark olmadığını fakat maymunların dört ayak üzerinde yürümek gibi ufak farklarla insanlardan ayrıldıklarını, bu farkların ortadan kalkması için maymunların eğitilebileceğini belirtmiş, fakat sonradan kazanılan bu özelliklerin onların nesline geçmeyeceğini, bu nedenle Lamark'ın "maymundan insan yapma teorisi"ni benimsemediğini ortaya koymuştur. Kendi fikrine göre ise, insanın bir çeşit maymun olduğunu yazmıştır.

"İnsanları nasnas (maymun)'dan getirmek için tabiatın zihnini teşvişe (karıştırmaya) hacet yoktur. Şimdi derece-i kemâlde görmüş olduğumuz insanları ayrıca ve başkaca bir nev-i nasnas olmak üzere kabul eylesek ne mani vardır."[379]

Ahmet Midhat Efendi'nin din ile ilmi uzlaştırma çabaları eserinde açıkça görülmektedir. Arkeoloji ve Jeoloji ilminin ortaya koyduğu verileri yetersiz bulduğunu ifade ettikten sonra bu ilmî çalışmaları küçümsemediğini ısrarla vurgulamıştır. Bu ilmî çalışmaların Allah Teâlâ'nın yaratma kanununu ve hikmetini açıklayacak ve tefsir edeceklerini ve İslâm'ın mühim bir cihetini ortaya koyacaklarını beyan etmiştir.[380]

d. Dünyanın Şekli

Arzın yuvarlak olduğu konusu, çok eski çağlardan beri insanların üzerinde düşündüğü ve çeşitli fikirler beyan ettiği bir konudur. Bu konuda Müslümanlar, ortaçağ Avrupa'sında yaşayan insanların fikir ve düşüncelerinin çok ilerisinde olmuşlar ve dünyanın yuvarlaklığını Avrupalılardan yıllarca önce kabul etmişlerdir.

---

[377] Ahmet Midhat Efendi, "Duvardan Bir Sadâ", *Dağarcık*, İstanbul 1288 (1871), cüz. IV, s. 99 - 105.
[378] Ahmet Midhat Efendi, "İnsan - Dünyada İnsanın Zuhuru", *Dağarcık*, İstanbul 1288 (1871), cüz. IV, s. 109 – 117.
[379] Ahmet Midhat Efendi, "İnsan - Dünyada İnsanın Zuhuru", *Dağarcık*, İstanbul 1288 (1871), cüz. IV, s. 113.
[380] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 153.

Avrupa'da dünyanın yuvarlaklığı fikrini ilk defa ortaya atanlardan Christophe Colomb (1451 – 1506) ile ilk devr-i âlem yapan Macellan (1480 – 1517)'dan çok önceleri Müslüman âlimler, bu fikri benimsemişler ve eserlerine yazmışlardır.[381]

Avrupa'da ise XV. yy.da bile henüz bilim çalışmaları görülmüyordu. Ülkeler arasındaki ticarî rekabet yüzünden Christophe Colomb, Macellan, Vasgo dö Gama (1469 – 1524) gibi üç gemici uzun bir deniz yolculuğuna çıkarak yeryüzünün küre şeklinde olduğunu tasdik etmişlerdir. Fakat bu keşifler papalık makamını zor bir duruma düşürmüştü. O güne kadar *Tevrat* yoluyla gelen haberler ve papalık makamının menfaatini temin eden siyaset, dünyanın düz bir meydan olduğundan başka herhangi bir şekli kabul etmiyordu.[382] Dünyanın yuvarlaklığı kesin olarak ispatlandığı halde kilise bu doktrine şiddetle karşı çıkarak şu soruyu soruyordu: "Yerin alt yüzünde bulunan insanların, ayakları yukarıda tepeleri aşağı gezinmelerine, ekinlerin ve ağaçların tepe aşağı büyüyeceğine inanacak kadar ahmak insanlar bulunabilir mi?"[383]

S. Augustinus'un (354 – 430), kilisenin, tepsi gibi düz olarak düşündüğü yeryüzünün altında da varlıkların olabileceğine karşı çıkmasında büyük etkisi olmuştur. Ona göre dünyanın diğer yüzünde insanlar olamaz. Çünkü *Kitâb-ı Mukaddes*'te Adem'den bahsedildiğinde, dünyanın diğer yüzündeki insanlardan bahsedilmemiştir. Kıyamete yakın bir zamanda Hz. İsa yeryüzüne indiğinde öteki yüzdekiler onu göremeyeceklerinden bu halin sıhhatli olduğu söylenemez. S. Augustinus'un bu gibi sözlerine Hıristiyanlık dünyası XV asır boyunca büyük bir ehemmiyet vermiştir. Draper, kilisenin ilim ile çatışmasına en büyük etkenin bu kişi olduğu görüşündedir.[384]

Hıristiyanların bu inancını pekiştirecek güçlü bir görüşle ortaya çıkanlardan biri de VI.yy 'da Gaza'dan Procopius'dur. Yeryüzü tepsisinin altında bir şey olamaz. Çünkü o taktirde cennetin, Adem'in İblisin ve Nuh Tufanı'nın birer eşinin de orada olması gerekirdi. Bunlar birer tane olduğuna göre, yeryüzü tepsisinin alt yüzünde yaşayan varlıklar da olamaz... şeklindeki görüşler, Hıristiyanların yeryüzünün düz bir

---

[381] Celal Kırca, *Kur'ân ve Fen Bilimleri*, s. 180.
[382] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 25 - 36.
[383] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 264.
[384] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 265 -266.

şekilde olduğuna inanmalarına sebep oldu.[385] Kilisenin bu ve bunun gibi konularındaki katı tutumu yüzünden, Avrupa yüzyıllar boyunca bilimden uzak kaldı. Batıda din insanları gericiliğe ve tembelliğe iterken İslâm dünyasında din, insanları daha çok araştırmaya ve keşiflere yöneltmiştir. Ahmet Midhat Efendi de, İslâm'ın asla fen ilimlere ters düşmediğini vurgulayarak S. Augustinus gibi papazların sözlerinin İslâm adına asla kâle alınmayacak sözler olduğunu söyler. Bu durumu Avrupalı ilim adamları bile tasdik etmiştir.[386]

Yerin küre şeklinde olduğu görüşü gerçekten çok kesin bir bilgi olduğu halde hâlâ bu görüşün aksini iddia edenler olduğunu gören Ahmet Midhat, şu ayeti delil olarak gösterir:[387] "Onlar bizim arzı çevresinden eksilteceğimizi görmezler mi?"[388] Kutupların basıklığı ispatlandıktan sonra bu ayetin tefsiri bu gerçeğe tam olarak isabet etmiştir. *Kur'ân-ı Kerim*'de sarahaten olmasa bile işârî olarak dünyanın yuvarlaklığına temas edilmekte ve bu konuda *Kur'ân* insanları düşünmeye ve araştırmaya sevk etmektedir. Öte yandan "Sonra arzı yayıp düzeltti."[389] ayetinin tefsirinde "deha" kelimesine farklı mânâlar verilmiştir. Beyzâvî (ö. 691/1291), "deha" kelimesinde söbü "devekuşu yumurtası" ve yuvarlak mânâsını arar. Bu kelimede "döşemek" mânâsının asıl değil, lâzım olarak verildiğini ifade eder. Arzın yuvarlaklığı bilimsel olarak ispatlanınca bu ayetin söbü "elipsoit" anlamına geldiği iyice anlaşılmıştır.[390]

Ahmet Midhat, arzın küre şeklinde oluşunun çok açık bir şekilde keşiflerle ispatlandığını ve coğrafya ilmindeki deniz haritalarının, kronometrelerin ve deniz yolculuklarında yıldızların bunu teyit ettiğini ifade etmiştir.[391] *Kur'ân-ı Kerim*'in eldeki *Tevrat* ve *İnciller*'den farklı olarak asla fen ile çelişmediğini vurgular.[392]

---

385 Cengiz Özakıncı, *İslâm'da Bilimin Yükselişi ve Çöküşü*, İstanbul 2000, s. 191.
386 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 269.
387 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 270.
388 el-Enbiyâ, 21 / 44.
389 en-Nâziât, 79 / 30.
390 Haluk Nurbaki, *Kur'ân-ı Kerim'den Ayetler ve İlmî Gerçekler*, Ankara 1988, s. 182 – 184.
391 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 44 - 52.
392 Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, IV, 90 - 91.

e. Dünyanın Ömrü

Bilim – din arasındaki çatışma noktalarından birini de dünyanın ömrü meselesi teşkil eder. Rönesans ve reform hareketinden sonra kozmik tarihin tek bir silsile içerisinde yeniden ifade edilip yazılması oldukça hızlanmıştır. Bu konuda *İncil*'de bulunan çok açık tutarsızlıklar dil ve metin âlimleri tarafından yok edilmeye çalışıldı, hatta *İncil*'deki kozmik tarihin hikâyesine yeni ilaveler yapıldı. Dağınık halde bulunan takvim bilgileri yeniden gözden geçirilerek astronomik hesaplamalarla mukayese edildi. Sonra da *İncil*'e dayanmayan kaynaklardan elde edilen dünya tarihine ait bilgiler, *İncil*'in tarihi kozmik yaratılış hikayesine uyduruldu. İncil'de meydana getirilen arz tarihinde dünyanın yaşı birkaç bin yıl idi.[393]

XVI., XVII.yy.larda yapılan yeni araştırmalarda Hıristiyanlık inancının aksine, jeoloji alimleri, dünyanın ömrünün gayet uzun olduğu konusunda müttefik oldular. Fakat alimlerin bu konuda yaptıkları çalışmalar faraziyeden ibaret kalmıştır.[394] Yerin kozmik yaşı kestirilebilmekten çok uzaktır. Eski düşünceler dışında, ilk kez İskoçyalı jeolog J. Hutton (1726 – 1797), 1785'te, bu konuya temas etmiştir. Yerin yaşını bulmak, hiç olmazsa tahmin etmek için türlü yollardan yararlanmıştır. Hemen hiç birinden kesin sonuç alınamamışsa da, yerin yaşının iki milyar yıldan daha yaşlı olabileceği üzerinde durulmuştur.[395]

Ahmet Midhat Efendi, *Tevrat*'ta yaratılışın altı gün devam ettiği ve bir günün bin seneye eşit olduğu (ke elfe senetin)[396] şeklindeki ayetten hareketle yanlış yorumlandığını ortaya koyar. Hıristiyanlar bu hükümden yola çıkarak dünya hayatının altı bin sene devam edeceğine inanırlar. Fakat Ahmet Midhat, bu istidlâl için hiç bir delil ve işaret görmediğini söylüyor.

"Altı günde yapılan bir işin yine altı gün devam edebileceği zan olunup da bundaki bedahetin butlanına mukabil o günlerin beherini (her birini) biner sene addederek hayât-ı âlemin

---

[393] İrfan Yılmaz, *Yeni bir bakış açısıyla İlim ve Din*, s. 364.
[394] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 287.
[395] Reşat İzbırak, *Yerbilimi Bilgileri*, İstanbul 1989, s. 6.
[396] el-Hacc, 22 / 47.

devamını altı bin seneye kasr etmek (sıkıştırmak) için eğer bir medâr-ı istidlâl, bir işaret, bir karîne bulabiliyorlar ise bize de göstermelerini rica ederiz."[397]

Draper, Kutsal Kitapların yaratılışla Tufan arasındaki süre hakkında bir çok ihtilaflı haber içerdiğini ortaya koyuyor. Umumiyetle kabul edilen görüşe göre ise yaratılış tufandan iki bin sene önce meydana gelmiş, Hz. İsa da Tufan'dan iki bin sene sonra doğmuştur.[398]

Ahmet Midhat, âlemin yaratılışı ve dünyanın ömrü hakkında *Tevrat*'ta verilen haberler ile fen ilimlerinin ortaya koyduğu neticeler arasındaki çelişkileri ortadan kaldırmak için yapılan tevil çalışmalarından bir fayda sağlanamadığını söyler. *Tevrat*'ta bu konularda verilen haberler o kadar çok tekit edilmiştir ki, ona göre bunları fen ilimleriyle uzlaştırmak için çaba sarf etmek anlamsız hale gelmiştir. Dolayısıyla *Tevrat*'ın bu tevil edilemez yönü, ilmî hakikatlerle taban tabana zıt kalmasına, sonuçta Avrupa ve Amerika'da dinsizliğin yayılmasına sebep olmuştur.[399]

Draper eserinde, jeoloji ilminin fosiller ve bir takım eşya üzerinde yaptığı yeni araştırmalardan edinilen verilerden hareketle, insanlık tarihinin çok eskilere dayandığının ispat edildiğini söyler. Ahmet Midhat, Draper'in bahsettiği bu ilmî keşiflerin kilise sözleriyle muvafık olmadığını ortaya koyar. Zira kilise, yeryüzünün altı bin seneden beri var olduğunu ve her bir gün yirmi dört saat olmak üzere altı günde yaratıldığını savunurken *Kur'ân-ı Kerim* bu gibi konulara muhalefet edenlerin başında geldiğini iddia eder. Bu konuların, *Kur'ân*'da doğrudan doğruya açık bir şekilde bulunması şöyle dursun, işaret yoluyla bile mevcut olması söz konusu değildir.[400] Bu konuyla ilgili Ahmet Midhat'in, Musa Kazı Efendi ve Fahreddin er-Râzî'den yapmış olduğu değerlendirmeleri âlemin yaratılışı bahsinde açıklamıştık.

Ahmet Midhat, yapılan ilmî keşiflerin hiçbir şekilde *Kur'ân-ı Kerim*'le ters düşmediğini vurgulamak için şu sözlerle bu bahsi bitirir:

---

[397] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 176.
[398] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 178 - 179.
[399] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 288 - 289, 297.
[400] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 297 - 298, 311 - 313.

"Draper, sair bi'l-cümle ulemâ ile beraber dünya vemafihanın (içinde bulunanlar) eksikliğini ne kadar çoğaltırsa çoğaltsın ve eşyadan bazılarının diğer bazılarına vesîle-i tekvin (yaratılış sebebi) oldukları bahsini ne kadar tevsiğ (genişletirseler)ederse etsin ehl-i İslâm'ın bunlardan bir gün endişesi olmak şöyle dursun nazar-ı hikmetine kudret-i ilâhiyeyi kendi iz'an (itikad) edebilecekleri derecenin pek çok fevkinde büyültmüş olacağı için imanlarını takviye ve Hak Teâlâ'ya olan muhabbetlerini tezyinde hizmet edeceğini maa't-teşekkür (teşekkürle birlikte) beyan ile..."[401]

f. Tufan

Dünyanın ömrü ile ilgili ortaya atılan faraziyeler Nuh Tufanı'nın meydana gelmesiyle bağlantılıdır. Nuh Tufanı'nın nasıl olduğu konusu da din ile ilim arasındaki çatışma noktalarından biri olmuştur. Jeoloji ilmi, Tufan ve fosiller konusunun bir türlü *Tevrat*'ın haberlerine uymadığını görüyordu. *Kutsal Kitap*, Tufan'ın yeryüzünü tamamen kapladığı ve birden bire Allah'ın "ol!" emri ile meydana geldiğini ve fosillerin de Nuh Tufanı'ndan arta kalan cesetler olduğunu kabul ediyordu. Buna karşı Britanya Jeoloji Cemiyeti Başkanı ve Oxford Üniversitesi jeoloji profesörü rahip William Buckland (1784 – 1856), fosillerin yalnız Nuh Tufanı'nın kalıntıları olmadığını ortaya koyarak, Tufan'ın genel olmadığı kanısına varmıştır. Bunun üzerine rahip profesöre, papaz arkadaşları her taraftan hücuma başladılar.[402] İşte bu şekilde jeoloji bilimi ve *Kutsal Kitap* arasında çatışmalar başlar.

Ahmet Midhat Efendi, Nuh Tufanı hakkında III. ciltte uzun bir bölüm yazmıştır. Çünkü bilim ve din arasında çatışmayı doğuran önemli problemlerden biri olarak Nuh Tufanı'nı görmüştür. Nuh Tufanı'nın evrensel olması, kırk gün sürmesi, Hz. Nuh'un kavminin başında dokuz yüz elli sene bulunması, Nuh evlatlarının intişarından sonra yetmiş iki millet halinde ortaya çıkması hadiselerini incelemiş ve *Kur'ân-ı Kerim*'den ayetleri de örnek göstererek bu konularda İslâm ve bilim arasında çatışmanın olamayacağı şeklinde yorumunu yapmıştır.

Gerek kutsal kitaplar, gerekse konuya ilişkin değişik türden kaynaklar Tufan'ın meydana gelişi hakkında farklı görüşlere sahiptirler. *Tevrat*'ta Nuh Tufanı'nın evrensel

[401] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 333 - 334.
[402] Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, s. 370.

olduğu yer almaktadır. *Kur'ân*'da ise konuya ilişkin ayetlerin Nuh Tufanı'nın bölgesel olduğunu, sadece Nuh milletini yok ettiğini göstermektedir. Fakat bununla birlikte, bazı müteşabih ayetler üzerinde farklı yorumlar yapılmış, Tufan'ın evrensel olduğu şeklinde yorumlar da ortaya konulmuştur.

Tevrat'ta Nuh Tufanı'nın evrensel olduğu yer almakta, bu görüşe göre Tufan meydana geldiğinde yeryüzünün tamamını kaplamış, sonuçta Nuh ve ailesinden birkaç kişi hariç tüm insanlık Tanrı tarafından yok edilmiştir. İkinci kez kavimler Nuh'un evlatları aracılığıyla çoğalmıştır.[403]

Jeoloji ve arkeoloji bilimleri, Tufan hakkında *Tevrat*'ın verdiği haberlerin doğru olmadığını, *Kutsal Kitap*'ın bu konudaki haberlerinin de bir öyküden, bir efsaneden ibaret olduğunu kabul etmiş, fakat kilise dediğinden dönmeyerek bilimi boykot etmeyi sürdürmüştür. Draper'in da belirttiği gibi bu inat ve diretme, Avrupa'da bir çok düşünen kafayı yavaş yavaş kiliseden uzaklaştırmış ve dinin etkisini azaltmıştır.[404]

İslâm ve bilimin daima uyum içinde olduğunu savunan Ahmet Midhat, Tufan konusunda da İslâm'ın diğer dinlerden farklı olarak bilim ile çatışmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bazı tefsirlerde Tufan'ın umûmî olduğuyla ilgili yorumların israliyattan kaynaklandığını ve *Kur'ân* ayetlerinde Tufan'ın umûmî olduğuyla ilgili hiçbir kesin ayetin bulunmadığını belirtmiştir. Bu konuda Ahmet Rüşdi Efendi'nin *Tufan Risalesi*'nden[405] faydalanmış, ilk olarak *Tevrat*'taki Tufan'la ilgili haberleri nakletmiş, ikinci olarak da *Kur'ân*'daki Nuh Tufanı'yla ilgili tüm ayetleri nakletmiş, son olarak ise kendi incelemelerini ve mukayeselerini yapmıştır.[406]

Ahmet Midhat, Tufan'ın evrensel olduğuyla ilgili *Tevrat*'taki haberlerin yanlışlığını çok basit bir şekilde ortaya koyar. O yeryüzünde ve yeraltındaki tüm suların bir araya toplaması halinde bile yüksek dağları örtemeyeceğini, Tufan'ın bütün yeryüzünü helak etmesinin hikmet-i ilâhiyeye muvafık olmadığını ve Çin gibi dünyanın

---

[403] Bilal Aksoy, *Nuh'un Gemisi ve Tufan*, Ankara 1987, s.12.
[404] Adnan Adıvar, *a.g.e.*, s. 372.
[405] Ahmed Rüşdi Efendi'nin, *Hall-i Mesele-i Tufan* adlı eseri İstanbul Ebüzziya Matbaasında (1303 – 1886) yılında basılmış, 60 sayfa, 10 cüzden oluşan bir eserdir. Tufan hakkında ayetlerin tamamını içerir.
[406] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 187 - 190.

bazı bölgelerinin Tufan'dan haberdar olmadığını belirtirken bu konuda *Kur'ân*'dan bir çok ayeti de delil olarak gösterir.

"Bundan böyle, benimle onların arasını açık bir hükümle ayır ve beni ve benimle birlikte olan müminleri kurtar. Bunun üzerine, onu ve onunla birlikte olanları yüklü bir gemi içinde kurtardık. Sonra da bunun ardından geride kalanları suda boğduk"[407]

Bu ayette gösterdiği gibi boğulanlar Nuh kavminden geri kalanlardır. Tarihin de şahit olduğu gibi o zamanlar yeryüzünde yaşayanlar Nuh kavminden ibaret değildi.[408] Elmalılı M. Hamdi Yazır da Hûd suresinde Hz. Nuh'un peygamber olarak gönderildiği kendi kavminin bulunduğu yerde, Tufan'ın umumiliğinin kesin, bunun ötesinin zan ve tahminden ibaret olduğunu belirtir.[409]

Tufan hakkında tartışılan konulardan biri de Tufan'dan sonra Hz. Nuh'un evlatları tarafından insanlığın yetmiş iki kavme ayrılmış olmasıdır. Ahmet Midhat'a göre kilisenin yetmiş iki millet anlayışına bugün binde bir ehemmiyet bile verilemez. Çünkü Hz. Nuh'un evlatlarının yeryüzüne yayıldıkları sırada çok hızlı bir şekilde yetmiş iki millet oluşturmaları hem coğrafî hem de o milletlerin medeniyetlerinin seviyesi bakımından mümkün değildir. Bu milletleri, Acem, Kürt, Arap, Türk milletleri olarak kabul etmemiz için onların medeniyetlerinden günümüze bazı eserlerin kalması gerekirdi. Bu cemaatleri bir millet olarak değil, aşiret olarak kabul etmek bile güç olduğu gibi, medeniyetlerini bedevilik olarak saymak da zordur.[410]

Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hud suresinin tefsirinde bütün ümmetlerin Hz. Nuh'un evlatlarından türemiş olduğu şeklindeki tarihi görüşün mutlak hakikat olmadığını ifade etmiştir.[411]

Ahmet Midhat Efendi, *Kur'ân-ı Kerim*'de *Tevrat*'ta olduğu gibi tarihlerin verilmediğini, sadece Hz. Nuh'un dokuz yüz elli sene yaşadığıyla ilgili bir rakam bulunduğunu ve bu tarihin de aslında bizim anladığımız mânâda yıl olarak

---

[407] eş-Şuarâ, 26 / 118, 119.
[408] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 187 - 223.
[409] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, IV, 541.
[410] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 248 - 250.
[411] Elmalılı Hamdi Yazır, *a.g.e.*, s. 542.

anlaşılmaması gerektiğini savunmuştur. Kamerî hesaba göre, Hz. Nuh'un dokuz yüz elli senelik ömrü seksen seneye tekabül eder. Bu da fevkalade bir durum değildir şeklinde yorum yapmıştır.[412]

2. Ruh Anlayışı Açısından

Ruh, insanın zahîrî ve batinî duygularıyla görüp hissedemediği ve mahiyetini idrak edemediği bir hakikattir. Bu nedenle ruhu ilmî yönden ispatlamak mümkün değildir. Fakat insanın maddesini meydana getiren zerrelerin hareket etmeleri için bir muharrike, bir müdebbire ihtiyacı vardır. İşte o hareket ettiriciyi ancak ruh ile izah edebiliriz. Ruhun mahiyeti bizce meçhuldür. O kendisini, eserleri ve faaliyetleriyle gösterir.[413] Süleyman Ateş'in "ruh nedir?" sorusuna verdiği cevap da ruhun mahiyetinin bilinemeyeceğini vurgular. O ruh konusunda şunları söylemektedir:

> "Yüce Allah, ruhun, "emir âlemi" nden olduğunu ve insanlara bu konuda çok az bilgi verildiğini bildirdiğine göre[414] ruhun mahiyetini bilemeyiz. Ancak şu kadarını söyleyebiliriz ki ruh, canlılara hayat veren özdür, varlıkların temelidir, Allah'a en yakın yaratıktır. İlk yaratılan varlık, ruhtur. Yaratılmış olduğu için başlangıcı vardır, fakat sonu yoktur, yani ölümsüzdür. Ebedî kalmak için yaratılmıştır. Çeşitli varlıklardan şekle girip görünür, belli bir süre maddî varlıklarda kalır, fakat onlardan ayrıldıktan sonra onlar gibi yok olmaz, varlığını sürdürür."[415]

Ahmet Midhat, ruhu metafizik alanın konusu olarak gördüğü için bu alanda kendisi pek bir yorumda bulunmadan İbn Rüşd ve Gazzâlî'nin *Tehâfütler*'inden alıntılar yaparak bu konuyu incelemiştir.

a. Ruhun Bekâsı

Ölüm, insanlar için kaçınılmaz bir sondur. Bir çok inanç sisteminde ölümsüzlük, yani âhiret hayatı inancı, ölüm karşısında hissedilen korkuyu hafifletir. Bu konu dinin alanına girdiği halde felsefe de ölümsüzlük problemini yani, ruhun ölümsüzlüğü konusunu kendine konu edinmiştir.

---

412 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 252 - 253.
413 Mehmed Kırkıncı, *Ruh nedir?*, İstanbul 1993, s. 18 – 19.
414 el-İsrâ, 17 / 85.
415 Süleyman Ateş, *İnsan ve İnsanüstü*, İstanbul 1985, s. 15.

Ahmet Midhat, bu konuda Draper'in ortaya koyduğu görüşleri eleştirmeye devam etmektedir.

Draper, Eski Yunan ve Roma putperestlerinin ölümden sonra hayat ve ruhun şeklinin cisme benzeyip, öbür âlemde dostların birbiriyle görüşebilecekleri inancının olduğunu anlatıyor ve ruhların ölümden sonra haşr oluncaya kadar nerede bekleyeceği konusunda çeşitli inançlar olduğu konusuna değiniyor. Bazılarına göre, ruhlar etrafımızda dolaşırlar, bazılarına göre ise etrafta uçuşurlar. Ölen insanların, insanlar arasında dolaştığı inancı Avrupa'da cahil veya akıllı bir çok insanı etkilemiş bir itikattı. Hıristiyan papazların "purgatory"[416] inancını ortaya koymalarıyla ruhlara sığınılacak bir yer tayin edilmiş oldu. Papa, ruhların insanlar arasında dolaştığına inananlara lanet olacağına dair bir kararname çıkarttı.[417]

Ahmet Midhat, "purgatory" anlayışının bizim "Âraf" anlayışımızdan farklı olduğunu, bir takım küçük günahlardan tasfiye yeri olduğunu ifade etmiştir.[418]

Draper, Batı Asya'daki eski kavimlerin zatiyetten ve şahsiyetten uzak bir ulûhiyet anlayışına sahip olduklarına ve bundan yola çıkarak ruh hakkında da ulûhiyetten intişar ve ona irtica' akidesinin kabul edildiğini ifade etmiştir.[419] Bu itikadı Avrupa'ya ilk olarak Aristo getirmiş, Yahudi filozof Philon (M.Ö. 13 – M.S. 54), felsefesini "intişar kaidesi" üzerine bina etmiştir. Plotinus (205 – 270) ise bu kaideyi yalnız insanlara tatbik etmekle kalmayıp Hıristiyanlığın teslis inancını, açıklayıcı ve şerh edici olmak üzere kabul etmiştir.[420]

Ahmet Midhat Efendi, intişar (emanasyon) kelimesini, bir menbadan bir şeyin çıkması ve etrafa doğru yayılması olarak tarif ediyor. İrtica' (absorbisyon) kelimesini ise, toprak üzerine dökülen suyu, toprağın içmesi olarak izah ediyor.[421]

---

[416] Purgatory : (Hıristiyanlarca) günahlarından arınmak üzere mümin ruhlarının bir süre kaldıkları yer, âraf.
[417] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, II, 82, 86 - 87.
[418] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 82.
[419] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 89.
[420] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 96 - 97.
[421] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 93 - 95.

Ahmet Midhat, Draper'in İngiliz filozof Erigena (810 – 877)'in felsefi görüşleri hakkında verdiği bilgiye dayanarak, onun felsefesi ile mutasavvıfların "la mevcude illa hu" anlayışının aynı olduğunu fakat beşerin ruhunun kâinattan, akl-ı evvele rucuû (vusûlu ilallah) neticesinde geçmişi hatırlamayacağı görüşünün haşr-i cismanî ve haşr-i ruhânîyi redde varacağını dile getirerek, İbn Rüşd ile Erigena'nın felsefelerini müşterek sayan Draper'in yanlış bir fikirde olduğunu ortaya koymuştur. İbn Rüşd'ün haşri inkâr etmediğini bu sebeple kilisenin dini terk ve ilhad edenlerden saydığı filozofları, İbn Rüşd'e mensup saymanın hata olduğunu dile getirmiştir.[422]

Draper, değişmez, kayyum bir kuvvetin varlığını kabul edip bunun bilime uygun bir husus olduğunu dile getirmiş, ruhu ise, fiillere mahsus bir hal, kuvvet olarak nitelemiştir. Dünyaya gelen her fert için Allah'ın ruh üflemesinin akıllı insanlar nezninde kabul edilemeyeceğinden yola çıkarak hayvanların da ruha sahip olduklarıyla ilgili örnekler vermiş ve dinlerin Allah'ın her türlü ihsanını insanlara yapmış olduğu inancına itiraz etmiştir.[423]

Ahmet Midhat, Draper'in uzun uzadıya vermiş olduğu örnekleri ve ruhun baki olmadığıyla ilgili görüşleri hatırlatmasını, ruhun bekâsını inkâra yönelik olduğunu ifade eder. Draper'in, insan öldüğünde ruhunun Allah'a ulaşacağı görüşü, İslâm'ın ruh anlayışına aykırı değildir. Fakat, insanın ölümüyle Allah'a ulaşma arasında bir takım mertebeler vardır. Bunlardan biri ise haşr'dır.[424]

b. Diriliş

Ahmet Midhat Efendi, haşr-i cismânî ve ruhânîyi reddeden Draper'in bunu İbn Rüşd'e dayandırmasını, ilim erbabını aldatmak olarak yorumlar. Batı dünyası İbn Rüşd'ün eserlerini okumamışlardır ki onun haşri kabul edip etmediğini bilsinler. Diğer dinlerde olduğu gibi İslâm dininde ve İslâm felsefesinde de haşrin inkâr edilmediğini izah etmek için hocası Musa Kâzım Efendi'nin tercüme ettiği İbn Rüşd ve Gazzâlî'nin *Tehâfütler*'inden alıntılar yaparak ve bunları yorumlayarak bu konuyu açıklamaya çalışmıştır.

---

[422] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 109 - 116.
[423] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 120, 123 – 139, 150.
[424] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 183 - 185.

Ahmet Midhat, İbn Rüşd ve Gazzâlî'nin *Tehâfütler*'inde *"felsefenin mead-ı cismaniyi inkârları"* bölümünü incelerken yapmış olduğu yorumlara değineceğiz. Ahmet Midhat, bu yorumları yaparken Draper'in İslâm filozoflarının cismânî ve ruhânî haşri inkâr ettiklerine delil olarak İbn Rüşd felsefesini göstermesini göz önüne alarak, filozofların haşri inkâr etmediklerini ortaya koymaya çalışmıştır.

"İbn Rüşd'ün verdiği izahatta görülmektedir ki, felasife mebde'i münkir olmadıkları (inkâr etmedikleri) gibi meâdı dahi münkir değildirler."[425]

İmam Gazzâlî'nin dahi filozofları Dehriyye'den ayırarak haşri kabul ettiklerini şu cümlelerle ifade ediyor:

"Hukemanın bir sûret-i mutlakada haşri, âhireti, hayır ve şer amellerin mükâfat ve cezasını kabul eylediklerini gösterip yalnız bunların keyfiyetleri hususunda hukemây-ı mûma ileyhin (adı geçen filozoflar) ahkâm-ı zahire-i şeriyyeden ne cihetle tebaud (uzaklaştırılmış) eylediklerini de izah için demiştir ki ..."[426]

İmam Gazzâlî (her ne kadar) hem ruh ve hem de cesetle dirilişin olacağına ısrar etse de filozofların cismânî haşri kabul etmemeleri bir sebebe dayanmaktadır. Semavî dinler ve diğer eski dinlerde ölülerin aynı cesetlerle dirileceği inancı vardır. Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa bağlı olan bazı kavimlerde de buna çok benzeyen inançlar görülür. Hatta bazı zayıf fikirli Müslümanlarda dahi diriliş (haşr) inancı aynı şekilde bulunduğu için filozoflar, meâd, âhiret, haşir gibi hususları inkâr etmemekle birlikte ruhun terk ettiği cismin aynıyla diriltilmesini ilmî ve fennî açıdan sakıncalı bulmuşlar ve bu zararlardan kurtulmak için ruhânî haşri cismanî haşre tercih etmişlerdir.[427]

İbn Rüşd, şu ayet-i kerimeyi filozofları destekleyen bir delil olarak gösterir: "Şüphesiz Allah, sivri sinek ve ondan daha büyüğü ile (hakkı açıklamak için) misâl getirmekten çekinmez..."[428]

---

[425] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 357.
[426] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 378.
[427] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 527 - 428.
[428] el-Bakara, 2 / 26.

Ahmet Midhat, bu konunun kendi alanına girmediğini, kendi mesleğinin, ilmin alanına giren şeyleri bilmek ve bu hududun haricindeki şeylere inanmak olduğunu haber verir.[429]

B. Avrupa'da Bilim Anlayışının Değişmesi ve Pozitif Bilimlerin Ortaya Çıkışı

Ahmet Midhat Efendi, Avrupa'da ilmin ortaya çıkışı konusunu ilim – din çatışması açısından gereksiz olarak görmüş, bu konunun aslında bilim tarihi konusu olabileceğini ifade etmiştir. Ahmet Midhat, Draper'in bu konuya kitabında yer verme sebebini Katolik mezhebinin ilim ile nasıl mücadele ettiğini göstermek olarak açıklamıştır.[430]

Ahmet Midhat, Draper'in bu konuda vermiş olduğu tafsilatı tamamıyla tercüme etmiş, fakat kendisi bu konuya fazla müdahale etmemiştir.

Draper, Avrupa'ya ilmin girişini haçlı ordusunun tesiriyle anlatmaya başlamıştır. Haçlı ordusu birkaç sene Roma'ya para yağdırmakla kalmayıp, Papanın nüfuz ve kuvvetini tehlikeli bir dereceye vardırdı. O zaman Avrupa'da ruhanî ve cismanî iki hükümet bulunup, ruhanî hükümet cismanî hükümetin üzerinde idi. Diğer ülkelerden paralar İtalya'ya akıyordu. Memleketlerin kendi mahalli kazançları azalmıştı. Miladî 1300 senesinde Fransa kralı IV. Philippe Lé Bel (1268 – 1314) ülkesinin bu şekilde soyulmasını menetmek istedi. Ülkesinden dışarıya altın ve gümüş çıkmasını yasakladı ve kiliseleri bile vergiye bağladı. Bu hareket Papalığın menfaatine dokundu ve kral aforoz edildi. Kral Papa ile mücadeleye devam ederek bir ailenin Avrupa'yı bu şekilde sömürmesini engelledi. Papalık makamını Roma'dan alarak Fransa'nın Avignon şehrine nakletti. Bu durum yıllardır İtalya'da bulunan Papalığın nüfuzunu azalttı.[431] Papalar İtalya'dan kaybolmaya başlayınca orada zihnî ve ticarî ilerleme başladı.

Bu uyanışa yardım eden diğer sebepler ise, haçlı ordusunun etkileridir. Haçlı seferinden sonra bütün Hıristiyanlık âlemi önceki taassubu gevşetmişti. Çünkü kilise bunca mucizeleri gösterdiği halde mukaddes topraklar yine Müslümanların elinde

[429] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 445.
[430] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, IV, 374 - 375.
[431] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 312 - 315.

kalmıştı. Bu muharebeden dönen askerler, düşmanlarını kilisenin tarif ettiği surette bulmadıklarını, bilakis onları gayet kahraman, nazik ve adil bulduklarını itiraf etmişlerdi.

Bunun yanı sıra Fransa'nın güney taraflarında gezici şairler de daima cenk ve aşka dair şiirler söyleyip bazen de papaların yaptığı yolsuzluk ve haksızlıklardan bahsederek dolaşıyorlardı.

Araplardan gelmiş olan şövalyelik fikri de Avrupa'ya yeni ve güzel bir nizam vererek namus ve gayret hislerini gönüllere sokmuştu.[432]

Papalık makamının Avignon'dan Roma'ya tekrar dönmesi ona eski itibarını kazandırmadı. Çünkü aradan iki nesil geçmiş ve o zaman zarfında meydana gelen zihnî ilerleme evvelki kuvvete mani olmaya başlamıştı. Papalık üçe bölünmüş ve üçü de bütün Hıristiyanlar üzerinde hüküm yürütme iddiasında oldukları için birbirlerini aforoz etmişlerdi. Bu durum bütün Avrupa'da umumî bir nefret meydana getirdi.[433]

Katoliklik zayıflamaya başlamıştı. Ve o zamana kadar bu mezhebin zihinler ve fikirler üzerindeki baskısı azalarak insanların zekasında gelişme başladı. Arapların icat ettiği kağıt ve Venediklilerin Çin'den aldıkları matbaa sanatı ile insanlar düşündüklerini neşretmeye başladılar. Katolik mezhebinin elinden alınan yayın işi onların nüfuzunun azalmasına sebep oldu. Kiliselerdeki kürsülerin yerini gazeteler aldı. Katolik kilisesi bu yeni sanatla mücadeleye giriştiyse de mücadelesi boşa çıktı. Basılı kitapları okumak bir meşguliyet halini aldı.[434]

Kağıt ve matbaanın icadı gibi pusulanın icadı da maddî ve manevî neticeler doğurdu. Hint ticaretinde Venedikliler ve Çinliler arasındaki rekabet sebebiyle en önce Amerika keşfedildi sonra Vasgo dö Gama Afrika kıtasının ve Macellan yer kürenin etrafını dolaştı. Macellan'ın seyahati ile Katoliklerin, cennetin yerin üzerinde,

---

[432] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 315 - 318.
[433] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 321 - 322.
[434] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 326 - 328.

cehennemin yerin altında ve yerkürenin dümdüz olduğu inancı bertaraf edildi. Kilisenin hatası ortaya çıkmış oldu.[435]

Christophe Colomb, Macellan ve Vasgo dö Gama'nın seyahatleri Batı Avrupa'nın her tarafına yayıldı. O zamana kadar kendi derebeyi ve papası için çalışmakta olan insanlar bundan sonra kendi çalışma ve gayretlerinden kendilerinin de faydalanması gerektiğini anladılar. XIV. ve XV. asırlarda insanların kendileri için çalışması ve hemcinsleriyle rekabet gittikçe arttı. 1517 yılında bu şahsi menfaat anlayışı Protestanlığı doğurdu.[436] Roma'nın hataları Protestanlığın zuhurunu hızlandırdı ve onu kuvvetlendirdi. Protestanlık, insanların zihinlerinde papadan ayrılıp kendi hak ve salahiyetlerini arama gücünü doğurdu.[437]

Protestanlığın asıl maksadı İmparator Konstantin ve onun akrabalarının Hıristiyanlığa kattığı putperest merasimlerini Hıristiyanlıktan çıkartarak onu aslına dönüştürmekti. O dönemde Hıristiyanlığın eski merasimleri araştırıldı ve birer birer putperestlik merasimleri çıkartılmaya başlandı. Dinlerin açtığı bu yoldan İslâm ilimleri de Avrupa'ya girmeye başladı. İlimler iki yoldan Avrupa'ya girdi. Biri Fransa'nın cenup ve diğeri Sicilya yolu idi. Papalık makamının İtalya'dan nakli ve Şark Hıristiyanlarının Roma'dan ayrılması fırsatlarıyla ilim, İtalya'nın kuzey taraflarına kadar yayıldı. Aristo ve İbn Rüşd'ün felsefeleri Avrupa'da birçok taraftar buldu.[438] Akademiler ve okullar açıldı. Bu gelişmelere rağmen papanın bu okullarla mücadelesi devam etti.[439]

İlmin yeni medeniyete girişinin zihnî ve ekonomik iki tesir ve neticesi oldu. Zihnî yönden ilmin doğması eski inançların zihinlerdeki hükmünü mahvetti. Tabiata ait meselelerde Tevratların rivayetleri reddedildi.[440] İlmin tecrübe yoluyla verdiği hükümlerin doğruluğu anlaşıldı.[441]

---

[435] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 329.
[436] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 330 - 331.
[437] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 338 - 339.
[438] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 347 - 348.
[439] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 352.
[440] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 356.
[441] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 360.

İlim tahsili, zihni geliştirmek ve fikri yükseltmekle kalmamış, maddî saadeti de kazandırmaya hizmet etmiştir. İlmî kaidelerin tanınması, maddî icatların da yolunu açmış, insan ve hayvan gücünün yerini makineler almıştır. İşte Katolik kilisesinin mücadele ettiği şeyler bunlardır. Kendisi tabiat üstüne müracaat ederken ilim tabiat kuvvetlerini kullanmaktadır.[442]

İlim güzel tesirini göstermeye başladıktan sonra sosyal hayattan aile hayatına varıncaya kadar her yeri düzeltmiştir. Draper, bu örnekleri anlatmaya sayfalar yetmeyeceğini fakat, birkaç örneğini de susarak geçiremeyeceğini söyleyerek İslâm dünyasının ilme yapmış olduğu hizmetlerden bir kaçına değinmiştir.

İspanya'da İslâm hükümeti, kurduğu liman ile ticareti kolaylaştırmış ve ticaret için yeni usuller geliştirmiştir. Defter tutma sanatı İtalya'ya Araplardan geçtiği gibi, ticarette sigorta usulünü de Araplardan almışlardır. Araplar banka usulünü de icat ederek sermayenin teşkiline yardım etmişlerdi. Poliçeler, ticarette riayet edilmeyen şartlara protesto usulü de hep Arap ekonomistlerin icadı idi. Draper, bugünkü ticarî ve malî işlerde geçerli olan usullerin tamamını Arapların icat ettiğini ifade etmiştir.[443]

Draper, bu bahsi din ile ilmin asla uzlaşmayacağına dair delil olmak üzere sunmuş ve sözü şu şekilde noktalamıştır:

> " Her kim Katolikliğin binlerce sene zarfında Avrupa'nın terakkiyât-ı zihniyesi için ne yapmış olduğuna mukabil, bir de ilmin ona nispetle pek az zaman zarfında bu yolda ne kadar hizmet ettiğini bî tarafane mukayese ederse bunlar arasında bir zıddiyet-i kâmile bulunduğuna kanaatten kendisini geriye alamaz."[444]

C. Bilim ile Din Arasında Nizâ' Olup - Olmadığı

Ahmet Midhat, Draper'in din ile ilmin birbiriyle uzlaşmayacağına dair verdiği hükmün doğru olmadığını Müslüman gençlere anlatabilmek için gayret göstermiştir. Hakiki din ile hakiki ilim arasında bir çatışma olamayacağını çünkü, o ikisinin bir

---

442 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 381 - 383.
443 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 406 - 408.
444 Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 427.

kandilden saçan tek bir nur olduğunu ortaya koyarak asıl mücadelenin dini kötü yönde tefsir edenlerle ilmi kötüye kullananlar arasında olduğunu ifade etmiştir.[445]

İlim ile din arasında bir çatışma olduğunu kabul eden Draper, bu ikisini uzlaştırmaya çalışmakta ve bu zamana kadar din - ilim arasında bir uzlaşma meydana getirmeye çalışanların bir sonuca varamadıklarını ifade etmektedir. Ahmet Midhat, Draper'in bu gayrette olmasına karşın kendisinin asla böyle bir gayret içinde olmadığını ve bu eserde de o şekilde bir çabasının bulunmadığını çünkü böyle bir gayret için öncelikle o ikisinin arasında bir muhalefet ve çatışma bulunması gerektiğini ifade etmiştir.[446]

Ahmet Midhat, bu görüşünü açıkladıktan sonra "din" denilen şeyden kastettiği mânânın "İslâm" olduğunu kaydeder ve başka dinlerin ilimlerle veya ilimlerin bunlarla olan mücadelesini tartışmanın dışında tutar.[447]

Müslümanlar din dendiğinde "İslâm" ı, İslâm dendiğinde de "*Kur'ân*"ı anlarlar. Draper'da bu itibarla din – bilim mücadelesinde görüşlerini hep semaviliği iddia edilen kitaplara dayandırmıştır. Ahmet Midhat, Draper'in kutsal kitapların nasıl anlaşıldığı meselesine önem vermediğini söyleyerek, insanların kötü düşüncelerinden dolayı semavî kitapların mesul tutulamayacağını sözlerine eklemiştir. Draper, *Tevratlar*'ın semaviyetindeki sıhhati araştırmakta haklıdır fakat, bu sıhhatin olup olmadığı bir yana bu durumdan kutsal kitaplar sorumlu tutulamaz. Yalnız onları kötü şekilde anlayanlar mesul tutulabilir. Draper'in bu kitapta ortaya koyduğu görüşleri, hep bu kötü anlayıştan dolayı ortaya çıkmıştır. Yoksa *Tevratlar* dahi bu anlatılan noktalar da muahezeye tutulamazlar.[448]

Ahmet Midhat, Draper'in semavi kitapların tedris kitabı olmadığı görüşüne katılır. Fakat şunları da ilave etmeden geçmez.

Semavi kitaplar, yalnız hikmet-i diniyyeyi ve ahlâkiyeyi içermekle kalmaz, kalmamalıdır. Bizce din ve millet aynı şey olduğu gibi hakiki din ve hakiki medeniyet

---

[445] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, I, 228.
[446] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, III, 450.
[447] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 451.
[448] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 451 - 453.

de aynı şey demektir. Bunların ikisi de insanlığı dünya ve ahirette mesut edecek yegane yoldur. "Dünya" dan maksat maddiyat, "ukba" dan maksat maneviyattır. Gerek din, gerekse medeniyet insanlığın maddî ve manevî saadetini temin etme noktasında birdirler. Hikmet-i ahlâkiye kısmı işte maneviyat kısmı olup, hikmet-i maddiye yönü de bütün ilim ve sanatlara varıncaya kadar hepsini kapsar. Yalnızca *İnciller*'den başka insanlığın başlangıcından son peygamber Hz. Muhammed'e gelinceye kadar erbabı tarafından semaviyetine inanılan kitapların tamamı zikr olunan manevî ciheti olduğu gibi maddî ciheti de kapsarlar.

Yunan hurafelerine, Keldanî, İranî ve Hindî'ye varıncaya kadar bu hep böyledir. Yani bu hikmetlerin esası âlemin yaratılışı ve adem oğlunun yayılmasından başlar ulûhiyet ve beşeriyet arasındaki manevî münasebeti tayin için kâinatı bilmeye dair hususlara insanlığın dikkatini çeker. Bununla birlikte bilinmelidir ki, bu kitapların ilme ait hususları, eğitim ve öğretime münhasır kılmalarını sağlayacak kapasitede değildir. Fakat bununla beraber yine bilinir ki, bunlarda ilimlere dair noktalar hakkındaki beyanlar, ilmî hakikatlerden uzak olmamalıdır.[449]

Ahmet Midhat, gerçek din ile gerçek ilmin arasında bir çatışma olmadığını vurguladıktan sonra aslında bu kitabı dolduran tartışmaların ilimler ile din arasında değil, ilimler ile "Katoliklik" arasında olduğunu ortaya koymuştur. Zaten kitaptaki bir çok muhakemede bunu göstermektedir. Gerçekten de "ilim" eski zamanın putperestliğinden ibaret olan dinlere ve hatta Hıristiyanlığın ilk üç yüz sene zarfındaki durumuna ve ondan sonraki Protestanlığa ve birçok yerde ispat edildiği gibi hiçbir zaman İslâm'a muğayir olmadığına göre kala kala muhalif olduğu yalnız bir Katoliklik kalmaktadır. Zaten bu çatışmada da asıl hücum ilimden gelmemiş, Katoliklik tarafından gelmiştir. İlimlerin keşfettiği hakikatler Katolikliğin kendi menfaat ve maksatlarına uygun olmadığı için Katolikler onları inkâra ve men etmeye kalkışmış, bu durumda ilimler de kendilerini müdafaa hakkına sahip olmuşlardır.[450]

Ahmet Midhat, bu durumda Draper'in bu kitabına "*Nizâ-ı İlm ü Din*" demenin yanlış olacağını, "Katolikliğe Yeni Bir Hücum" isminin daha uygun olacağını

---

[449] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 130 - 133.
[450] Ahmet Midhat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, IV, 324 - 325.

düşünmüştür. Çünkü Draper'in asıl maksadı, binlerce sene zarfında papalık makamının bütün dünyaya yaydığı ve şimdilerde maddiyat ve fiiliyat suretinden çıkıp manevî bir suret almış olan tahakkümünü, o manevî suretinde de tahrip etmekten ibarettir.[451]

İslâm memleketlerinin ilim aşıklarıyla dopdolu olduğunu söyleyen Ahmet Midhat, bu zevatın ilmî hakikatleri kendileri öğrendikleri gibi, bütün Müslümanlara da öğrettiklerini ifade etmiştir. İslâm dünyasında İlim ile din birbirine muhalif ve aralarında uzlaşmaz bir çatışma olduğunu söyleyen filozoflar, İslâm'ın bakışlarını kendi lehlerine asla çekemezler ve Müslümanlar bunlara "öyleyse siz; din-i hakkın ne olduğunu öğrenememiş olduğunuz gibi ilmin ne olduğunu dahi anlamamışsınız" diyerek onların sözlerini kesinlikle reddederler.[452]

Avrupalılar nezdinde din denilen şey, bizde bu kelimeden kastedilen mânâya kesinlikle uymadığı gibi ilim denilen şey de aynı mânâda değildir. Bizce ilim, eşyanın hakikatine mümkün olduğu kadar vukuftan ibarettir. Eşyanın hakikatine ulaştıkça "Hak" da bilinmektedir.[453] Ahmet Midhat, ilmin Müslümanları Hakka ulaştırdığını ve dinimiz tarafından ilmi öğrenmede engellenmediğimizi, aksine teşvik edilip mecbur tutulduğumuzu ifade etmiş[454] ve bu surette Hak din ile gerçek ilim arasında bir çatışma olamayacağını ortaya koymuştur.

Bu son bölümde ele aldığımız Avrupa'da ilim anlayışının değişmesi ve pozitif bilimlerin ortaya çıkışı konusunda Ahmet Midhat pek bir görüş ortaya koymadığı halde bu konuyu ele almamızın sebebi, daha önce belirttiğimiz gibi Draper'in eserini yazış maksadının genel olarak dinler ile ilmin çatıştığını değil, Katoliklik ile ilimlerin çatıştığını ortaya koymak olduğunu ifade etmektir.

Bu bölüm, içerik olarak bilim tarihini ilgilendirmekle beraber ilim – din çatışması açısından önemli bir konudur. Avrupa'nın ortaçağında asırlar boyu sefalet içinde yaşamasının sebebi, Katolik papalarının kendi menfaatlerini öne çıkararak din adına ilme engel olmasıdır. Din – ilim mücadelesinin yalnızca Katoliklik ile ilim

[451] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 333.
[452] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 335.
[453] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 336.
[454] Ahmet Midhat Efendi, *a.g.e.*, s. 411.

arasında olduğunu ortaya koyan Ahmet Midhat Efendi de aslında bu konunun Hıristiyanlığı ilgilendirdiğini ve İslam ile ilim arasında bir çatışmanın olamayacağını vurgulayarak Müslüman gençleri uyarmıştır.

SONUÇ

Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış olan Ahmet Midhat Efendi, Tanzimat'la birlikte Batıda baş gösteren din – bilim çatışmasının toplumumuza girmeye başlaması karşısında sessiz kalmamış ve Hıristiyanlık – bilim ilişkisi ile, İslâm – bilim ilişkisinin aynı kefeye konulmasından endişe duyarak bu kitabı yazmıştır.

Eser, J.W. Draper'in *History of the Conflict between Religion and Science (Din ve Bilim arasındaki Çatışmanın Tarihi)* adlı eserin tercümesi ve tenkididir. Ahmet Midhat, eserin tercümesine *Nizâ-ı İlm ü Din*, tercümeyle birlikte kendi tenkitlerini içeren dört ciltlik esere *İslâm ve Ulûm* adını vermiştir.

Draper'in eseri, Hıristiyanlığın Katolik kilisesinin ilim karşısındaki mağlubiyetini ortaya koymakta olup, umûmi olarak diğer dinler hakkında da çeşitli yorumlar taşımaktadır. Ahmet Midhat Efendi, Draper'in Katolikliğe hücumunu haklı görmekle birlikte İslâm'ın ilimle olan münasebetinin asla Hıristiyanlıktaki gibi olmadığı realitesini ortaya koymuştur.

Hayatını bir karınca misali daima çalışmaya adamış olan Ahmet Midhat, daima okumuş, okudukça yazmış ve her ilim dalında edindiği bilgileri derhal topluma sunmuştur. Onun her dalda ilimle meşgul olması bir alanda derinleşememesine sebep olmuştur. Bu eserinde de görüldüğü üzere bilim felsefesi konusunda çok sathi açıklamalar ve tenkitler yapmış, görüşleri köklülükten ve derinlikten uzak kalmıştır. O, her ne kadar Batı felsefesi konusunda derin bir birikime sahip olmasa da, bu konuda ilk çalışmaları yapan öncülerden biri olmuştur.

Ahmet Midhat, ihtiyatlı bir şekilde batılılaşmadan yana olmuş, daima Hıristiyan batı karşısında İslâmî değerleri savunmuştur. Onun bu tutumu *Nizâ-ı İlm ü Din* eserinde de açıkça görülmektedir. Din ve bilim arasında var olduğu iddia edilen çatışmanın aslında Katoliklikle bilim arasında olduğunu, İslâm dininin ise bu çatışmayla uzaktan yakından alakası olmadığını ifade etmiştir.

Ahmet Midhat, bu çatışmanın sebebi olarak, din ve bilimin kendi sahalarının sınırından çıkarak birbirlerinin sahalarına müdahale etmesini görmüş, bu konuda her iki

disiplini sorumlu tutmuştur. Dinin ilmin sahasına girmesi – özellikle Hıristiyanlığın kendisini ilim konusunda tek kaynak olarak görmesi – bu problemin tarihteki başlangıcını oluşturmuştur. Ahmet Midhat bu konularda Draper'in görüşlerini değerlendirmiş, tenkitler yaparak İslâm dininin bilime karşı müspet tutumunu ortaya koymuştur. İlmin, dinin sahasına girmesi de diğer bir problemi oluşturmuştur. Ahmet Midhat, felsefe ilim dalının metafizik konularda hükümler vermesinin bu problemi doğurduğunu iddia etmiştir.

Ahmet Midhat din ve ilmin saha ve sınırlarını toplumun anlayabileceği bir izah tarzı ile açıklamış, dinin gayb alanı ile sınırlı olduğunu, ilmin de ispat edilebilir şeylerin ilmi olarak şahit alanla sınırlı bulunduğunu ifade etmiştir. Kutsal kitapların ahlâkî ve manevî konuları içermekle birlikte, ilmî konularda da birçok bilgiyi ihtiva ettiklerini beyan ederek hak dinlerin haberlerinin ilmî bilgiyle asla çatışmayacağını ortaya koymuştur.

Ahmet Midhat, ilmin doğuşu konusunda İskenderiye Kütüphanesi'nin önemine değinmiş, günümüzde yapılan birçok icatların temelinin bu kütüphanede atılmış olduğunu belirtmiştir. İlme büyük hizmeti geçmiş olan bu kütüphanenin ilme değer veren bir dinin halifesi olan Hz. Ömer tarafından yaktırıldığı iddialarını çürütmüştür. Din – bilim konusunu İslâm ve Hıristiyanlık çerçevesinde incelemiş, onların doğuşu ve yayılışını özetlemiş, bilim ile ilişkileri konusunda her iki dinin inançlarından bazı örnekler vererek konuyu incelemiştir. Yine bilim tarihinde önemli yeri olan bazı buluşları İslâm ve Hıristiyanlık açısından değerlendirmiştir. Özellikle evrim, insan, hayvan, bitki âlemlerinin yaratılması, dünyanın şekli, ömrü ve bunun gibi konularda dinin ve ilmin verilerini karşılaştırarak çatışmanın tarihine değinmiştir.

Hıristiyanlığın bilim ile mücadele ettiği yıllarda safiyetini kaybetmiş putperestliğe benzeyen bir hal almış olduğunu, bir takım kilise mensuplarının da kendi çıkarlarını korumak için ilmî çatışmalara engel olarak engizisyon mahkemelerinde ilim adamlarını yargıladıklarını ifade etmiştir. Ahmet Midhat bu gibi sebeplerle Avrupa'nın asırlarca ortaçağ karanlığı içinde kaldığını, İslâm dünyasının ise bunun tam aksi bir şekilde ilmin ve dinin ışığıyla aydınlanmış olduğunu okuyucularına bildirmiş, Draper'in

İslâm'ın bilime yapmış olduğu hizmetleri övgüyle anlatmasını da bu fikirlerine destek olarak göstermiştir.

Ahmet Midhat, İslâm'ın bilime yapmış olduğu hizmetleri Kur'ân'a dayandırmış ve Kur'ân'dan örnekler vererek konuyu izah etmiştir. İslâm dini ilme karşı olmak bir tarafa ilim öğrenmeyi bütün Müslümanlara telkin etmiştir. İslâm'ın Kur'ân, hadis, içtihat gibi müesseseleri de asla ilme engel olmamıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Ahmet Midhat Efendi, uzlaşmacı bir yaklaşımla din – ilim arasındaki tarihi problemleri tevil etmeye çalışmış, Draper'in eserindeki fikirlerini bazen desteklemiş, bazen de eleştirerek onlara reddiyeler yazmıştır. Kendisinin bu eseri yazmadaki amacını, İslâm'ın ilimle çelişmediğini Avrupa'ya göstermek değil, Müslüman gençlerin bu tür cereyanlara kapılmaları endişesi olduğunu belirtmektedir. Bunun önüne geçmek için onlara doğruyu göstermek istemiştir. Ahmet Midhat Efendi'nin sade bir anlatım tarzıyla yapmış olduğu bu çalışması, Müslüman halkı hem Batı felsefesi problemleri üzerinde düşünmeye hazırlamak hem de Batıdan gelen inançsızlık karşısında uyarmak açısından başarılı olmuştur. Fakat o, din – bilim ilişkisini felsefî cereyanlar açısından incelememiştir. Ahmet Midhat, din deyince hak dini, hak din deyince de İslâm'ı kastettiği için bu eseri dar kapsamlı bir çalışma olarak görülmüştür. Eser günümüz açısından basit bir eser olarak görünse de müellifin yaşadığı dönemde kendi fikirlerini topluma en hızlı bir şekilde aktarmak açısından başarılıdır.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed, *Tefsîru Cüz'i Amme*, Kahire 1904.

Adıvar, Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1994.

Ahmet Midhat Efendi, "Osmanlıcanın Islahı", *Dağarcık*, İstanbul 1871, cüz. I, s. 20 – 25.

_______________, "İnsan", *Dağarcık*, İstanbul 1871, cüz. II, s. 40 - 49.

_______________, "Velâdet", *Dağarcık*, İstanbul 1871, cüz. II, s. 49 - 52.

_______________, "Felsefe ve Filozoflar", *Dağarcık*, İstanbul 1871, cüz. III, s. 80 - 86; cüz. IV, s. 121-124.

_______________, "Duvardan Bir Sadâ", *Dağarcık*, İstanbul 1871, cüz. IV, s. 99 - 105.

_______________, "Felsefenin Sergüzeşti Ahvali", *Dağarcık*, İstanbul 1871, cüz. V, s. 148 – 155.

_______________, "İnsan - Dünyada İnsanın Zuhuru", *Dağarcık*, İstanbul 1871, cüz. VI, s. 109 – 117.

_______________, "Hürriyetin Mahiyeti", *Dağarcık*, İstanbul 1871, cüz. VI, s. 162 – 168.

_______________, *Ahmet Metin ve Şirzad*, İstanbul 1892.

_______________, *Avrupa'da Bir Cevelân*, İstanbul 1889.

_______________, *Menfâ*, İstanbul 1876.

_______________, *Müdafaa*, İstanbul 1883 – 1885, I - III.

_______________, *Nizâ-ı -ı İlm ü Din*, İstanbul 1895 – 1900, I – IV.

Aksoy, Bilal, *Çağdaş Bilimlerin Işığında Nuh'un Gemisi ve Tufan*, Ankara 1987.

Allâme Şibli Numânî, *İslâm'ın Fikir Kılıcı Bütün Cepheleriyle Gazzâlî*, çev. Yusuf Karaca, İstanbul 1972.

Altun, Işıl, "Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi Kitabı Üzerine", *Tarih ve Toplum aylık ansiklopedik dergi*, İstanbul Kasım 2000, XXXIV, sy. 203, s. 316 - 319.

Asiltürk, Baki, "Ahmet Midhat Efendi Müşteşrikler Kongresinde", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s. 570 - 576.

Ateş, Süleyman, *İnsan ve İnsanüstü : ruh, melek, cin, insan*, İstanbul 1985.

Aydın, Hüseyin, *Yaratılış ve Gayelilik : ilim, felsefe ve din açısından*, Ankara 1996.

Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir 1987.

Banarlı, Nihat Sami, "Ahmet Midhat Efendi", *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1971, II, 964 - 970.

Baydar, Mustafa, *Ahmet Midhat Efendi : hayatı, sanatı, eserleri* ,İstanbul 1954.

Birand, Kamuran, "Dinin Mahiyeti Üzerine", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1959, sy. I – IV, s. 120 - 134.

Bixby, William, *Galileo ve Newton'un Evreni*, çev. Nermin Arık, İstanbul 1997.

Bucaille, Maurice, *Kitab-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim*, çev. Suat Yıldırım, İzmir 1981.

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1972, II, 14 - 15.

Çağıl, Orhan Münir, *Hukuk Metodolojisi Dersleri*, İstanbul 1962.

Çağrıcı, Mustafa, "Gazzâlî", *DİA*, İstanbbul 1996, XIII, 490 – 505.

Çeri, Bahriye, "Orhan Okay ile Ahmet Midhat Üzerine", *Tarih ve Toplum aylık ansiklopedik dergi*, İstanbul Kasım 2000, XXXIV, sy. 203, s. 253 - 256.

Demirci, Kürşat, "Hıristiyanlık", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 328 - 340.

Dimery, Richard, John William Draper and *'Conflict' in an Anti-Catholic context,*1996, http. // www. dimery. com / articles / draper / draper. html, (15 Mayıs 2002).

Doğrul, Ömer Rıza, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İstanbul 1963.

Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Feza Gazetecilik A.Ş., İstanbul, ts., II - IV.

Emeneau, Murray B., "Draper", *The Encyclopedia Americana*, New York 1968, IX, 311- 312.

Enginün, İnci, "Ahmet Midhat Efendi", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s. 525 - 531.

Erdem, Mustafa, *Hz. Adem (İlk İnsan)*, Ankara 1993.

Gamow, George, *Kâinatın Yaratılışı : The Creation of the Universe*, çev. O. Toygar Akman, Ankara 1961.

Gish, Duanet T., *Fosiller ve Evrim*, çev. Adem Tatlı, İstanbul 1984.

İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed, *Faslü'l-Makâl*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul 1992.

İbnü'l Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Manzûr, "alm", *Lisânu'l-Arabi'l-muhît*, Dar Sader, Beyrut, ts., XII, 416 - 422.

______________, "Din", *Lisânu'l-Arabi'l-muhît*, Dar Sader, Beyrut, ts., XIII, 166 - 171.

______________, "Halife", *Lisânu'l-Arabi'l-muhît*, Dar Sader, Beyrut, ts., IX, 83 - 84.

İzbırak, Reşit, *Yerbilimi Bilgileri*, İstanbul 1989.

Kara, İsmail, "Musa Kâzım Efendi", *Yaşayanları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, II, 260.

Karlığa, Bekir, "İbn Rüşd", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 257.

_______________, *Tehâfütü'l-Felasife : Filozofların Tutarsızlığı*, İstanbul 1981.

Kırca, Celal, *Kur'ân ve Fen Bilimleri*, İstanbul 1997.

Kırkıncı, Mehmed, *Ruh nedir?*, İstanbul 1993.

Kitabı Mukaddes Eski Ve Yeni Ahit, İstanbul 1995.

Koca, Ferhat, *Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi Külliyatı*, Ankara 2002.

Kutluer, İlhan, "İlim", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 109 - 114.

_______________, *İki Denizin Birleştiği Yer*, İstanbul 1987.

Meriç, Cemil, *Kültürden İrfana*, İstanbul 1986.

Morrisson, A.Cressy, *İnsan, Kâinat ve Ötesi : müspet ilim yönünden* , çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul 1986.

Mütercim Âsım Efendi, "dyn", *Kâmûs Tercümesi*, İstanbul 1888, IV, 622.

Naci, Enver, "Midhat Efendi'nin Acaib Halleri", *(Münir Çapanoğlu, İdeal Gazeteci Babamız Ahmet Midhat)*, İstanbul 1964, s. 57 - 59.

Nurbaki, Haluk, *Kur'ân-ı Kerim'den Ayetler ve İlmî Gerçekler*, Ankara 1988.

Okay, Orhan, "Ahmet Midhat Efendi", *DİA*, İstanbul 1989, II, 100 - 103.

_______________, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, İstanbul 1989.

Özakıncı, Cengiz, *İslâm'da Bilimin Yükselişi ve Çöküşü*, İstanbul 2000.

Parmaksızoğlu, İ., "Musa Kâzım Efendi", *Türk Ansiklopedisi*, Anakara 1976, XXIV, 457 - 458.

Peyre, Henri, "Chateaubriand", *The Encyclopedia Americana*, New York 1968, VI, 332.

Pratt, Lyde Stuart, "Dwight", *The Encyclopedia Americana*, New York 1968, IX, 447.

Rıza, Muhammed Reşid, *Tefsîrü'l Menâr*, Kahire ts. II.

Rızaeddin b. Fahreddin, *Ahmet Midhat Efendi*, Vakit Matbaası 1913.

Saraç, Celal, "İlim", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1972, XX, 82 - 92.

Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm İdealler ve Gerçekler*, çev. Ahmet Özel, İstanbul 1985.

Seyyid Şerif Cürcani, *et-Ta'rifât*, Beyrut 1987.

Siyavuşgil, Sabri Esat, "Ahmet Midhat Efendi", *İA*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul ts., I, 184 - 187.

Sungu, İhsan, "İhsan Sungu'nun Konferansı", (Hakkı Tarık Us, *Bir Jübilenin İntibaları: Ahmet Midhat'ı Anıyoruz*), İstanbul 1955, s. 28 - 71.

Şerif, Abdurrahman, "Ahmet Midhat Efendi", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, İstanbul 1910, sy. IV/18, s. 1111 - 1119.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976.

Taylan, Necip, *İlim – Din :ilişkileri, sahaları, sınırları*, İstanbul 1979.

Tunaya, Tarık Zafer, "Ahmet Midhat Efendi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, I, 73 - 75.

Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1994.

Tümer, Günay, "Din", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 312 - 320.

Uçman, Abdullah, "Ahmet Midhat Efendi", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I, 134 - 136.

Uğurcan, Sema, "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Tarih ve Medeniyet", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 1995/1, sy. 521, s. 554 - 564.

Uludağ, Süleyman, "Giriş" *Felsefe Din İlişkileri*, İstanbul 1985.

Uluyazman, Aydın, "Hatıralarla Ahmet Midhat Efendi", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi,* Ankara 1995/1, sy. 521, s.606 - 611.

Ural, Şafak, *Bilim Tarihi : ilkçağ, ortaçağ, modern çağ,* İstanbul 1994.

Us, Hakkı Tarık, *Bir Jübilenin İntibaları: Ahmet Midhat'ı Anıyoruz,* İstanbul 1955.

Usta, Halil İbrahim, "Osmanlıcanın Islahı Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi,* Ankara 1995/1, sy. 521, s. 628 - 640.

Ülgen, Erol, *Ahmet Midhat Efendi'de Çalışma Fikri,* İstanbul 1994.

Ülken, Hilmi Ziya, *Genel Felsefe Dersleri,* Ankara 1972.

_______________, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* İstanbul 1966, I.

Vahapoğlu, M. Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlıklar ve Yabancı Okullar,* İstanbul 1997.

Yazgıç, Kamil, "Ahmet Midhat Matbaasını Nasıl Kurdu?", (M. Süleyman Çapanoğlu, *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Midhat*), İstanbul 1964, s. 63 - 65.

_______________, "Hayatından Renkli Sayfalar", (M. Süleyman Çapanoğlu, *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Midhat*), İstanbul 1964, s. 79 - 90.

Yetiş, Kâzım, "Dil ve Edebiyat Münakaşalarında Ahmet Midhat Efendi" *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi,* Ankara 1995/1, sy. 521, s. 540 - 553.

Yıldırım, Cemal, *Bilim Tarihi,* İstanbul 2001.

Yılmaz, İrfan, *Yeni bir bakış açısıyla İlim ve Din,* İzmir 1998.

Zülfikar, Hamza, "Ahmet Midhat'ın Rehnumâ'yı Mu'allimîn'i" *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi,* Ankara 1995/1, sy. 521, s. 532 - 539.